

१५१

इतिहास

म. ग्र. स. हाणें

विषय

लेखक

नोटिफिकेशन

सन

१८९५

इतिहास

वासुदेव

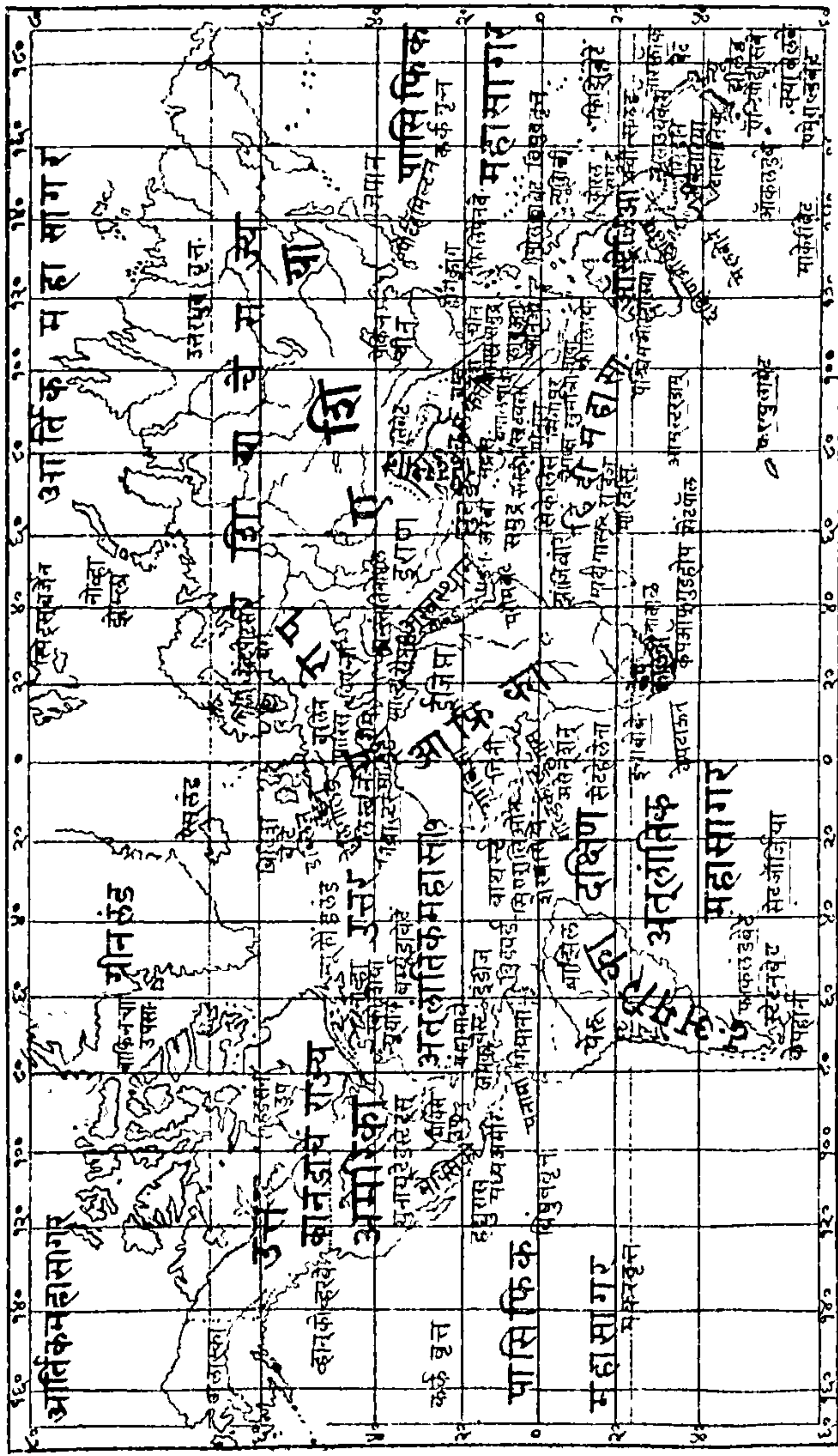
संग्रहालय क्रमांक

१५१

पुस्तकाचें नांव हिंदुस्थान

वसाहती

म. ग्र. स. हाणें

आर्कटिक महासागर

उत्तर अमेरिका

दक्षिण अमेरिका

अफ्रीका

एशिया

ऑस्ट्रेलिया

पैसिफिक महासागर

महासागर

अटलांटिक महासागर

हिंद महासागर

महासागर

महासागर

उत्तर अमेरिका

दक्षिण अमेरिका

अफ्रीका

एशिया

ऑस्ट्रेलिया

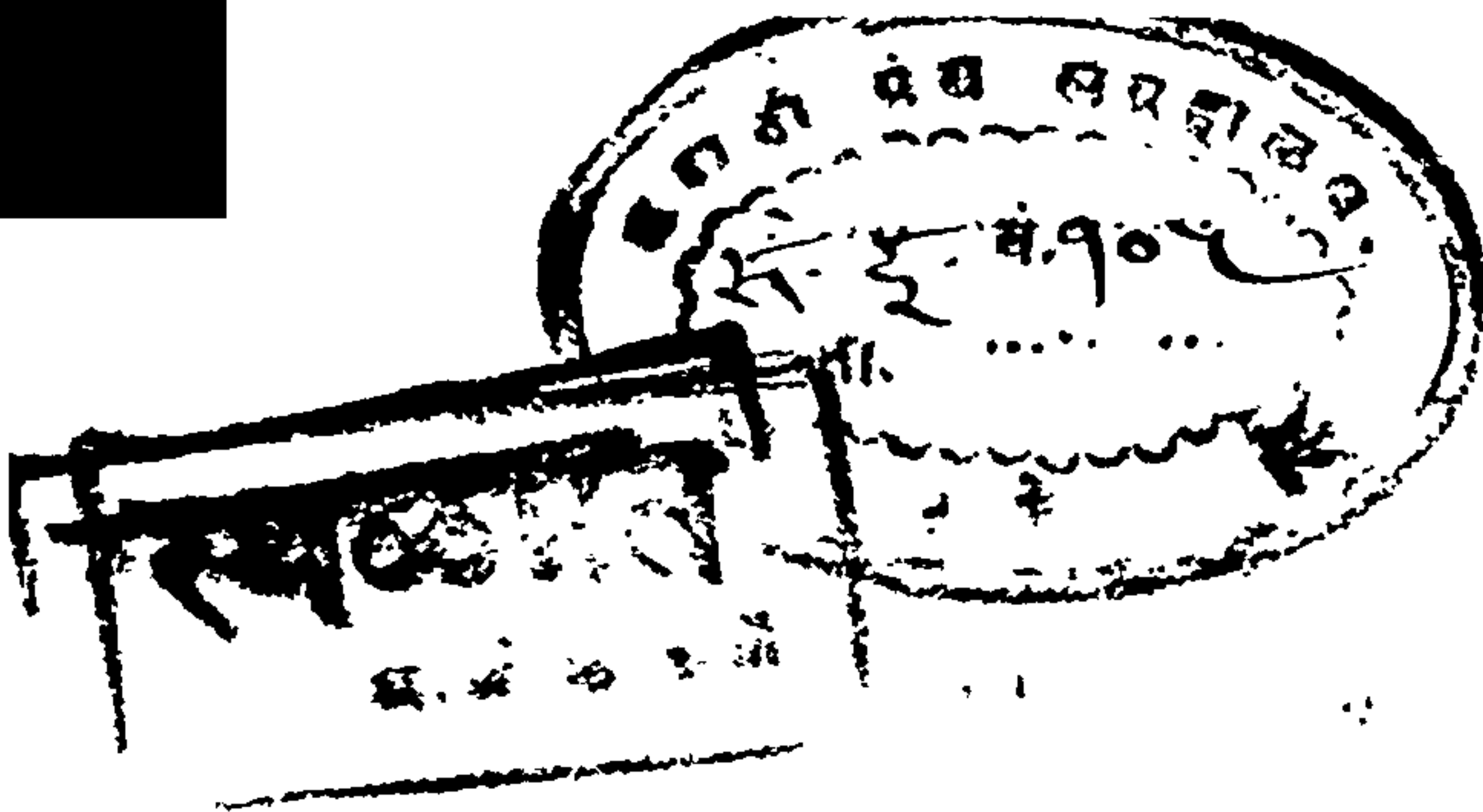
पैसिफिक महासागर

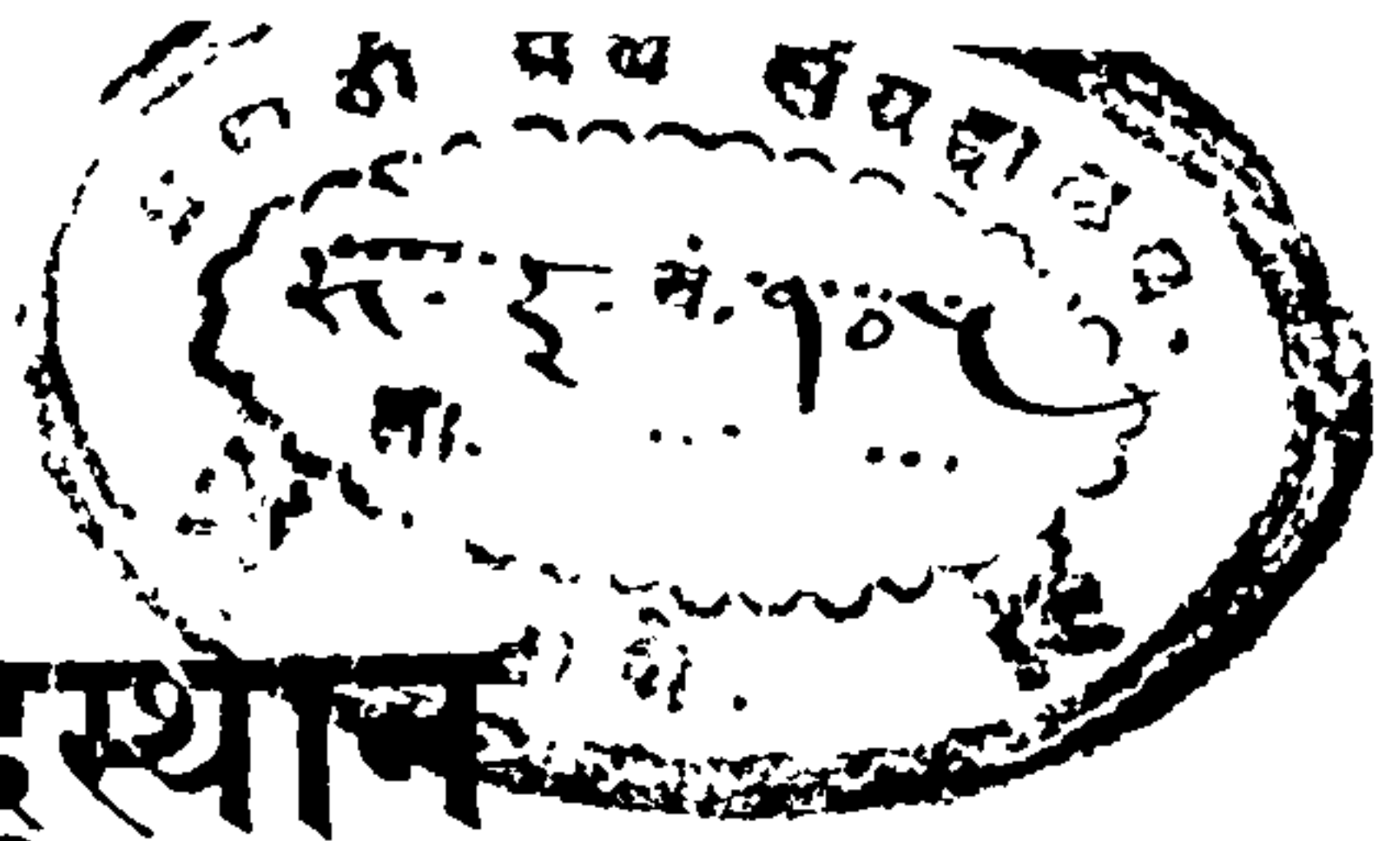
महासागर

अटलांटिक महासागर

हिंद महासागर

महासागर

हिंदुस्थान

आणि

ब्रिटिश वसाहती.

हीं ब्रिटिश लोकांनीं मिळविलीं कशीं

व

हीं ते ताव्यांत कां ठेवितात.

प्रोफेसर सायरिल रानसम, एम्. ए.,

ह्यांच्या पुस्तकाच्या आधारानें केले तें

विष्णु वासुदेव नाटेकर,

हेड मास्तर, शाळा ठाणें नंबर २, ह्यांनीं

ठाणें येथें जगत्समाचार

छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

१८९९

किंमत १ रुपया.

हिंदुस्थान सरकारच्या १८६७ च्या २५ व्या
आकटाप्रमाणे नोंदून सर्वे हक्क स्वाधीन
ठेविले आहेत.

(३६) २५

प्रस्तावना.

इंग्लंडांतील लीड्स नांवाच्या शहरांतील यार्कशा-
यर कॉलेजांतील प्रोफेसर रानसम, एम्. ए.,
ह्यांनी त्या शहरांतील मजुरांच्या माहितीसाठी “ब्रिटिश
वसाहती आणि हिंदुस्थान” ह्या विषयावर कांहीं
व्याख्याने दिलीं. हीं व्याख्याने मजुरांसाठीं असल्यामुळे
त्यांतील माहिती ठोकळ असणें साहजिकच होतें.
शिवाय ती माहिती त्यांनीं फार सुलभ रीतीनें सांगितली
होती. इंग्लंडांतील मजुरांसाठीं दिलेली ही माहिती
आपल्या देशांतील पुष्कळांस व विशेषकरून निवळ
मराठी जाणणारांस उपयुक्त व वाचण्यासारखी वाटेल,
असें समजून हा प्रयत्न केला आहे. इंग्लंडांत तर ह्या
पुस्तकाच्या फार थोड्या अवकाशांत तीन आवृत्ति
निघाल्या; ह्यावरून त्या देशांतील लोकांस हा विषय
केती पसंत पडला असावा, हें सहज समजेल. शिवाय
थोड्याच दिवसांपूर्वी परलोकवासी झालेले प्रसिद्ध प्रोफे-
सर सीली ह्यांनींही ह्या पुस्तकाबद्दल आपली संमति
व्यक्त केली होती.

प्रोफेसर रानसम ह्यांनीं आपल्या पुस्तकाची
भाषा व्याख्यानपद्धतीचीच ठेविली आहे; परंतु भाषांत-
रांत तशी भाषा ठेवणें इष्ट न वाटल्यामुळे बरेच ठिकाणीं
भाषेस जुळण्यासारखे फेरफार केले आहेत; व मूळ

पुस्तकांतील संबंध मराठी वाचकांस समजण्यास अग्रा आहे असे वाटले, तेथे स्पष्टीकरणार्थ टिपा दिल्या आहे ब्रिटिश अमलांतील एकंदर वसाहती व देश हीं प्रारं एका ठिकाणीं दिलीं आहेत. मूळ पुस्तकांत प्रथम वसाहतीसंबंधी दोन प्रकरणे असून नंतर हिंदुस्थानासंबंधी दोन प्रकरणे आहेत; परंतु हिंदुस्थानासंबंधी प्रकरण वाचकांस विशेष सुलभ व मनोरंजक वाटण्याचा संभव असल्यामुळे तीं येथे प्रथम दिलीं आहेत; व ह्या फा- काच्या अनुरोधानेंच पुस्तकाच्या नांवांतहि थोडा फरक केला आहे. वसाहतीसंबंधी प्रकरणांचा आपल्या देशाशीं साक्षात् संबंध नसल्यामुळे तीं वाचकांस विशेष महत्त्वाचीं वाटणार नाहींत; तथापि ज्या ब्रिटिश राष्ट्रांत आपण सांप्रत राहत आहों, त्याचा विस्तार कसकस होत गेला, व सांप्रत केवढा आहे, ह्याविषयी थोडी बहुत माहिती सर्वास असणे आवश्यक आहे, असें कोणीं कबूल करील. ह्या वसाहतीसंबंधी प्रकरणांतील पहिल्या प्रकरणांत इंग्लंडच्या इतिहासाचा पुष्कळ ठिकाणीं सं- आला असल्यामुळे बरेच ठिकाणीं टिपा देऊन तो भ सुलभ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत का इंग्लंडच्या इतिहासाची थोडी बहुत माहिती मरा वाचकांसहि असणे इष्ट दिसते; व ट्रेनिंग कॉलेजाच अभ्यासक्रमांत अलीकडे हा विषय सामील करण्याचा हेतु हाच असावा.

इंग्रजी पुस्तकाच्या बऱ्याच भागाचें भाषांतर
॥ असे परलोकवासी बंधु ती. रा. रा. रामचंद्र वासुदेव
नाटेकर ह्यांनीं केलें होतें; राहिलेल्या भागाचें भाषांतर
पाड्या हातून झालें आहे. आधीं मराठी भाषेंत उप-
युक्त पुस्तकांची उणीव; व तशांतहि जीं थोडीं बहुत
होतात त्यांना वाचकांची उणीव. पुस्तकांची उणीव
नाहींशी व्हावी म्हणून आपल्या युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस
चान्सेलर डा. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर
ह्यांच्या अध्यक्षतेखालीं थोड्याच दिवसांपूर्वी “ डेक्कन
इन्फर्नॅक्युलर सोसायटी ” नांवाची संस्था स्थापित झाली
आहे. वाचकांची उणीव नाहींशी होण्याचा सुदिन
कधीं येईल तो येवो. कित्येक विद्वानांनीं ह्या पुस्तकाचा
स्तलेख वाचून व कित्येकांनीं ह्याचे प्रूफ वाचून जे
अभिप्राय दिले ते पुस्तकाच्या शेवटीं छापिले आहेत.
आ सर्वांचे व ज्या दुसऱ्या कित्येक मित्रांनीं उपयुक्त
सूचना केल्या त्यांचे अत्यन्त आभार मानितों.

{ जे. ता. १।२।९९. } वि. वा. नाटेकर.
हेडमास्तर, शाळा टाणें नं. २.

ब्रिटिश लोकांच्या वसाहती व त्यांच्या ताब्यांतील इतर देश (मिकालेल्या सनांसह) हे

१ युरोप.

जिब्राल्टर	१७०४
हेलिगोलंड	१८०५
माल्टा व गोझो	१८००

२ एशिया.

एडन.....१८३९	हिंदुस्थान (ब्रह्मदेशासह) १६००
	(आरंभ) फ
सिलोन... १७९६	हांगकांग..... १८६२
पूर्वेकडील सामुद्रधुन्यांच्या आसपासच्या वसाहती	१७८६
लावुआन	१८४६
सैप्रस... ..	१८७८

३ आफ्रिका.

केप कालनी व दक्षिणेकडील इतर वसाहती.....	१८०६
सिएरालिओन व पश्चिमेकडील इतर वसाहती.....	१६३१
मारिशस व पूर्वेकडील इतर वसाहती...	१८१०

४ अमेरिका.

कानड्याचें राज्य (ह्यांत क्वीबेक, आंतारिओ, नोवा स्कोशिया, न्यू ब्रंझ्विक, प्रिन्स एडवर्ड अ.यलंद, मानितोबा, वायव्य कोनांतलि प्रदेश आणि ब्रिटिश कोलंबिया, हे प्रांत येतात.)	१७६३
न्यू फाँडलंड १७१३	हांधुरास .. १७८३
वर्ज्युडा बेट १६१२	वेस्ट इंडीज बेटें १६५५
ब्रिटिश गियाना ... १८०३	फाकलद बेटें... १७६५

५ ओशिआनिया.

आब्रोलिया १७७०	तासमानिया... १८०३
न्यू झीलंड १८३९	फिजी बेटें १८७८

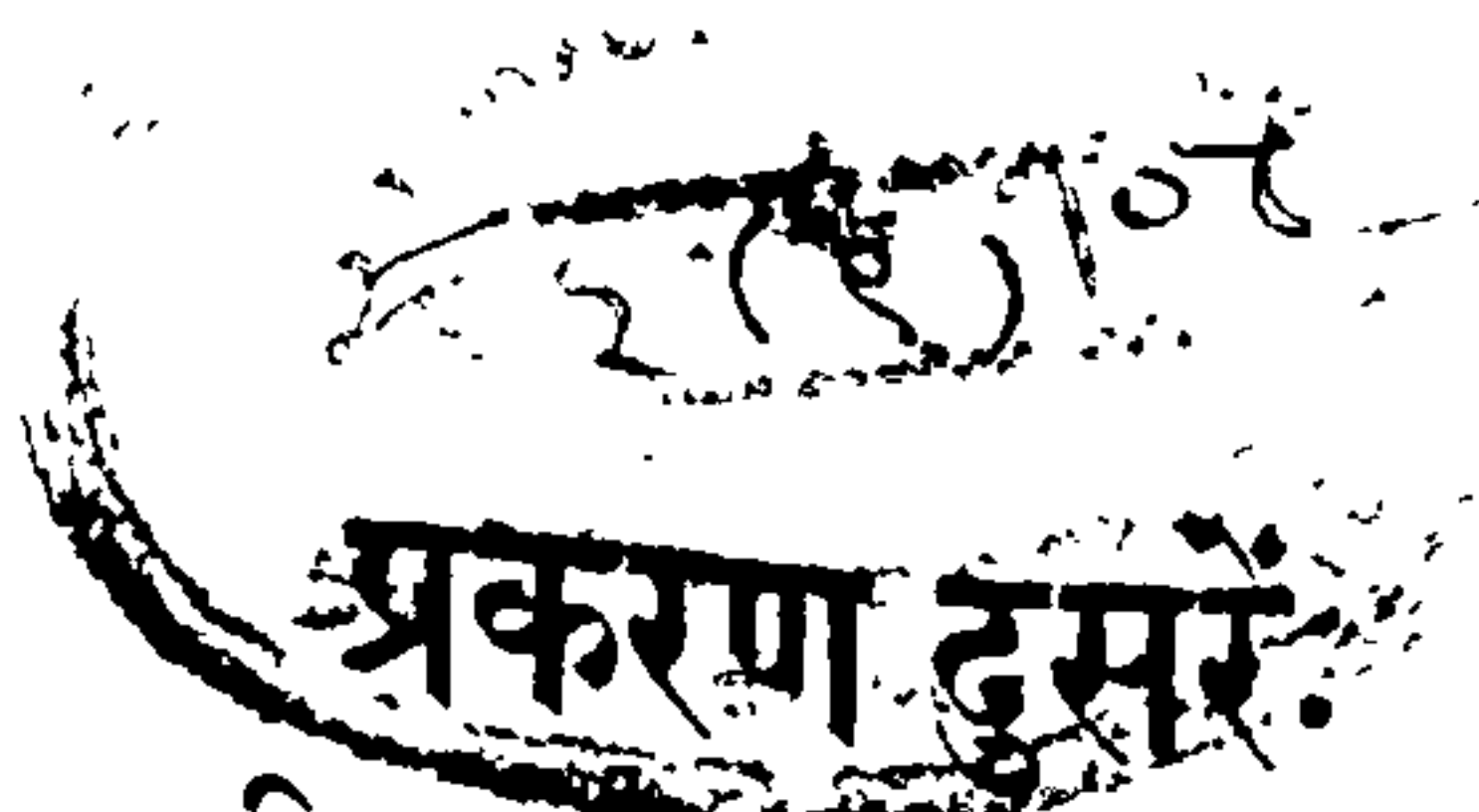
हिंदुस्थान आणि ब्रिटिश वसाहती.

प्रकरण पहिलें.

इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी ह्या
देशाची स्थिति कशी होती व
येथील मुख्य सत्ता त्यांनीं कशी मिळविली.

विषयांचा अनुक्रम.	पृष्ठ.
१. उपोद्घात.	१३
२. हिंदुस्थानचा आकार.	१५
३. त्याच्या क्षेत्रफळाचा अजमास.	१६
४. जाति, भाषा आणि धर्म.	१७
५. ह्या देशावर वारंवार स्वाध्या कां झाल्या.	२०
६. हिंदूंची (आर्यांची) स्वारी.	२१
७. अफगाण लोकांची स्वारी.....	२२
८. मोगल लोकांची स्वारी.	२३
९. मोगलांच्या सत्तेचा उ्हास.....	२४
१०. युरोपियन लोकांच्या वसाहतींचा प्रारंभ.	२६
११. ईस्ट इंडिया कंपनी.	२७

१२.	कंपनीची आरंभीची ठिकाणे.	२७
१३.	हिंदुस्थान जिकण्याची फ्रेंचांची योजना.	२८
१४.	इंग्लिश व फ्रेंच ह्यांची चढाओढ.	३१
१५.	प्लासीची लढाई.	३३
१६.	वांदिवाशची लढाई.	३४
१७.	कंपनी बंगाल प्रांताचा राज्यकारभार मिळविते.	३५
१८.	कंपनीच्या राज्यकारभाराचा परिणाम.....	३६
१९.	कंपनीच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधाने पार्लमेंटाने केलेली सुधारणा.	३८
२०.	इंडियन सिव्हिस सर्व्हिस.	३९
२१.	कंपनीच्या लढायांची कारणे.	४१
२२.	लढायांतून इंग्लिशांसच नेहमी जय कां मिळत गेला?	४४
२३.	हिंदुस्थानांतील मोठे बंड.	४८
२४.	बंड मोडले त्याचा प्रकार.	४९
२५.	कंपनीचा शेवट.	५१
२६.	राणी “एंप्रेस” (बादशाहीण) असा किताब घेते.	५१
२७.	वरील इतिहासाचे मुख्य काळ. ...	५३

हिंदुस्थानची हल्लाची स्थिति कशी आहे

व

हा देश इंग्रज लोक ताव्यांत कां ठेविनात.

१. हिंदुस्थानची लोकसंख्या.	५५
२. हिंदुस्थानांतील नेटिव्ह संस्थानें.	५७
३. हिंदुस्थानची राज्यपद्धति.	५९
४. ह्या देशांतील सैन्य.	६५
५. येथील जमेच्या बाबी.	६६
६. देशाचें संरक्षण.	६७
७. ह्या संरक्षणासंबंधानें अफगणिस्थानचें महत्त्व. ६८	
८. ह्याच संबंधानें सुएझच्या कालव्याचें महत्त्व. ६९	
९. हिंदुस्थानापासून इंग्लंडास फायदे काय आहेत. ७०	
१०. हिंदुस्थानच्या व्यापाराची वृद्धि.	७३
११. हल्लींचा येथील व्यापार.	७४
१२. इंग्लंडाहून येथें येणारे व्यापाराचे जिनस. ७४	
१३. येथून इंग्लंडांत जाणारे मुख्य जिनस. ७६	
१४. हिंदुस्थानच्या स्थितीची सुधारणा.	७७
१५. पाट बंधाऱ्यांची आवश्यकता.	७९
१६. ह्या संबंधानें इजिप्तचें उदाहरण.	७९
१७. हिंदुस्थानांतील रेलवे....	८१
१८. सुएझ कालव्यांतून हिंदुस्थानशीं व्यापार. ८५	

१९.	हिंदुस्थान इंग्लिशांच्या ताब्यांतून गेल्यानें होणारे तोडे	८६
२०	ह्या देशासंबंधानें इंग्लिशांचें नीतिदृष्ट्या कर्तव्य.	८८
२१	जगाच्या शांततेवर ब्रिटिश राष्ट्रांनें होणारे परिणाम.	९१

प्रकरण तिसरें.

ब्रिटिश वसाहतींची पूर्वस्थिति कशी होती
व

त्या त्यांनीं कशा मिळविल्या.

१.	उपोद्घात.	९३
२	इंग्रजांच्या वसाहतीसंबंधी राज्याचा प्रारंभ.	१०१
३.	अमेरिकेंतील वसाहती.	१०४
४.	लढाई करून मिळविलेल्या वसाहती.	१०८
५.	उच्च लोकांबरोबर वसाहतीसंबंधानें युद्धे.	११०
६.	फ्रेंच लोकांबरोबर वसाहतीसंबंधानें युद्धे.	११२
७.	राष्ट्राचें कर्ज ही वसाहती मिळविण्यास पडलेली किंमत हाय.	११८
८	मालेबरोनें केलेल्या युद्धामुळे मिळालेल्या वसाहती.	१२१
९.	सान वर्षांच्या युद्धामुळे मिळालेल्या वसाहती.	१२३

१०. अमेरिकेंतील वसाहती (युनायटेड स्टेट्स)

इंग्रजांच्या-हातून जातात. १२६

११. प्रजासत्ताक फ्रेंच राष्ट्राशी युद्ध

केल्यामुळे मिळालेल्या वसाहती. १२९

१२. नेपोलियनबरोबर युद्ध केल्यामुळे

मिळालेल्या वसाहती.. १३०

१३. १८१५ नंतर मिळालेल्या वसाहती. १३२

१४. ह्या वेळापर््यंतच्या हकीगतीचा सारांश. १३३

प्रकरण चौथें.

ब्रिटिश वसाहतींची सांप्रतची स्थिति

व त्या त्यांनीं आपल्या ताब्यांत कां

ठेविल्या पाहिजेत.

१. ब्रिटिश लोकांच्या हल्लींच्या वसाहती. १३५

२. वसाहतीसंबंधी राज्याचा विस्तार. ... १३८

३. त्याची लोकसंख्या. १३९

४. वसाहतींतील उत्पन्न. ... ,... १४१

५. मूळ देशाचा वसाहतींशी संबंध, ... १४२

६. मार्गील काळांत झालेले वसाहतींचे उपयोग. १४७

७. कैद्यांना पाठविण्याकडे त्यांचा उपयोग. १४८

८. हद्दपार केलेल्या लोकांस राहण्यास त्यांचा

उपयोग. १४८

९. लष्करी कामाकडे त्यांचा उपयोग. १४९
१०. खंडणी वगैरे संबंधानें त्यांचा उपयोग. १५०
११. वसाहतींचे हल्लींचे उपयोग. ... १५०
१२. वसाहतींवरोबरच्या ब्रिटिश व्यापाराचें महत्त्व. १५१
१३. त्यांच्या वरोबरच्या व्यापाराची वृद्धि. १५२
१४. ब्रिटिश पदार्थांचा वसाहतींत जो खप
होतो त्याचें महत्त्व. १५३
१५. इतर राष्ट्रांनीं आपापल्या व्यापाराचें
संगोपन केलें असतां त्यापासून ब्रिटिश
राष्ट्रावर होणारा परिणाम. .. १५५
१६. वाढत चाललेल्या इंग्लिश लोकसमूहाला
राहण्याकडे वसाहतींचा उपयोग. ... १५६
१७. बाह्य प्रदेशां जाणाऱ्या लोकांनीं इतर देशांत
जाऊन राहण्यापेक्षां ब्रिटिश वसाहतींतच
राहण्यास जावें, ह्या गोष्टीचें महत्त्व ... १६१
१८. वसाहतींमुळे इंग्लिशांचें सामर्थ्य वाढतें. १६३
१९. वसाहतींपासून त्यांना लष्करी मदत होते. १६५
२०. वसाहतींवरोबरचा इंग्लिशांचा व्यापार
बुडाला असतां होणारे परिणाम. १६६
२१. वसाहतीं निगंतर ताब्यांत कशा राखाव्या १६७

(१३)

हिंदुस्थान आणि ब्रिटिश वसाहती.

प्रकरण पहिलें.

इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी ह्या देशाची
स्थिति कशी होती व येथील मुख्यसत्ता
त्यांनीं कशी मिळविली.

लहानशा दोन बेटांतील लोकांनीं, आपल्या
बेटांच्या ११ पट ज्या द्वीपकल्पाचें क्षेत्रफळ, आणि
आपल्या बेटांतील लोकसंख्येच्या ७ पट जेथील लोकसंख्या,
असें एक मोठें द्वीपकल्प जिकिळें; व सरासरीनें दर २०००
लोकसंख्येस १ शिपाई ह्या प्रमाणानें सैन्य
उपोद्घात. ठेवून तें द्वीपकल्प त्यांनीं आपल्या ताब्यांत
ठेविलें; असें जर कोणीं सांगितलें तर त्या लोकांच्या
धारिष्ट्याचें कोणालाहि आश्चर्य वाटणें साहजिक आहे.
त्या द्वीपकल्पाची हवा अशी कांहीं चमत्कारिक होती
कीं, तद्देशीय लोकांच्या मदतीशिवाय ह्या जिकणाच्या
लोकांना तेथें राहतांच आलें नसतें; म्हणून तद्देशीय

लोकांनीं, ह्या लोकांना अगदीं मदत करावयाची नाही, इतका नुसता कट केला असता, तरी तेवढ्यानेच ह्या लोकांना तेथें राहणें अशक्य झालें असतें. अशी वस्तुस्थिति असतांही त्यांनीं तें मोठें द्वीपकल्प घेतलें, हें ऐकून तर अधिकच आश्चर्य वाटेल. असा वास्तविक प्रकार असून त्या वेदांतील लोकांना हें पराक्रमाचें कृत्य वाटत नसून ही एक साहजिक रीतीनेच घडलेली गोष्ट वाटत होती, व म्हणून ह्या द्वीपकल्पासंबंधी प्रकरणांत ते फार थोडें मन घालीत असत, हें ऐकून तर पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटेल.

तथापि ज्या कांहीं गोष्टी वर सांगितल्या आहेत, त्या अक्षरशः खऱ्या आहेत. ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड हींच तीं दोन बेटें; आणि हिंदुस्थान हेंच तें द्वीपकल्प. ब्रिटिश वेदांच्या ११ पट ह्याचें क्षेत्रफळ असून ७ पट लो. सं. आहे. तसेंच, दर दोन हजारी १ शिपाई, ह्याच प्रमाणानें ह्या महाद्वीपांत त्यांनीं सैन्य ठेविलें आहे. हा सर्व प्रकार आश्चर्य वाटण्याजोगा नाही काय? आणि सर्व जगाच्याहि प्राचीन इतिहासांत ज्या स्थितीला साम्य सांपडावयाचें नाही, अशा प्रकारची ही स्थिति इंग्लिशांस कशी व कां प्राप्त झाली, ह्याचा विचार करणें इष्ट नाही काय?

प्रथमतः हिंदुस्थानच्या आकाराविषयीं विचार करूं. एशिया खंडाच्या दक्षिण किनाऱ्यावरील एका द्वीपकल्पाला

हिंदुस्थानचा हिंदुस्थान हें नांव आहे. ह्याच्या पूर्व पश्चिम आकार. दोन बाजू दक्षिणेकडे एकमेकींस एका बिंदूत येऊन मिळतात, व ह्यांच्या योगानें जें भूशिर होतें त्याला केप कामोरिन म्हणतात. उत्तरेकडे जेथें त्या बाजू संपल्या आहेत त्या ठिकाणीं पर्वतांची एक अवाढव्य रांग आहे. हे पर्वत पूर्वेकडून पश्चिमेकडे वक्ररेषेनें गेले आहेत; व एशिया खंडांतील इतर देशांपासून हिंदुस्थानास निराळें करण्यास हे एक प्रकारची भित्तच झाले आहेत. ह्या पर्वतांच्या ओळींस हिमालय पर्वत म्हणतात. हिंदुस्थानचे स्वाभाविकपणें ३ भाग झाले आहेत. सिंधु आणि गंगा ह्या दोन मोठ्या नद्यांचे उगम हिमालयांत असून पहिली आरबी समुद्रास व दुसरी बंगालच्या उपसागरास मिळते. सिंधु व तिला मिळणाऱ्या नद्या ह्यांच्या योगानें ज्या प्रदेशास पाणी मिळतें तो प्रदेश पहिल्या भागांत येतो; आणि गंगा व तिला मिळणाऱ्या नद्या ह्यांच्या योगानें ज्या प्रदेशास पाणी मिळतें तो दुसऱ्या भागांत येतो. ३ रा भाग त्रिकोणाकृति असून त्याच्या दोन बाजूंस समुद्र आहेत; आणि सिंधु नदीच्या मुखाच्या किंचित् दक्षिणेपासून त्याच्या समोरच्या किनाऱ्यापर्यंत रेषा ओढिली असतां त्या त्रिकोणाचा पाया निघतो. तेव्हां हे ३ भाग म्हणजे, सिंधूच्या कांठचा प्रदेश, गंगेच्या कांठचा प्रदेश, व “डेक्कन” (दक्षिण) हे होत.

सिंधूच्या काठच्या प्रदेशांत बहुतेक पंजाब येतो; गंगेच्या काठच्या प्रदेशांत बंगाल येतो; आणि डेक्कनमध्ये दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्रदेश म्हणजे नर्मदेच्या दक्षिणेकडील सर्व प्रदेश येतो. हिंदुस्थानांत अति महत्त्वाचे शहर दिल्ली. गंगेस मिळणारी जी यमुना नदी तिच्या काठीं हे शहर असून गंगेचे मुख व सिंधूचे मुख ह्या दोहोंपासून सरासरी सारख्या अंतरावर मध्यावर आहे. दिल्ली शहर कोठें वसलें आहे ती जागा व हे ३ भाग जर लक्षांत ठेविले, तर हिंदुस्थानच्या इतिहासाविषयीं जें कांहीं पुढें सांगावयाचें आहे तें सहज समजेल. हिंदुस्थानची रचना कशी काय आहे त्याविषयीं आतां विचार करूं. साधारणपणें पाहिलें असतां युरोपांतल्यापेक्षां एशिया खंडांतील प्रत्येक गोष्ट फार अवाढव्य आहे. आल्प्स पर्वत जितका उंच आहे त्याच्या दुप्पट हिमालय पर्वत उंच आहे. हिंदुस्थानांतील नद्याहि युरोपांतल्या नद्यांपेक्षां अधिक लांब रुंद आहेत; व मैदानें जास्त विस्तीर्ण आहेत. एशिया खंडांतील इतर त्याच्या क्षेत्रफ- कित्येक देशांशीं तुलना करून पाहिलें जाचा अजमास. असतां हिंदुस्थान देश अगदीं लहान दिसतो; तरी युरोपाशीं तुलना केली असतां तो फार विस्तीर्ण देश आहे, असें ध्यानांत येईल. फार कशाला, युरोप खंडांतून रशिया गाळला असतां जो कांहीं प्रदेश उरेल, तेवढाच आकार अजमासं हिंदुस्थानाचा आहे. ह्यासाठीं फारच खुल्लक अशा ग्रीस, स्वित्झरलंड, पोर्तु-

गाल, नार्वे व स्वीडन ह्यांसारख्या देशांची गोष्ट सोडूनच द्या; परंतु युरोपांतील मोठालीं सर्व राष्ट्रे—ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, स्पेन, ऑस्ट्रिया व तुर्कस्थान—हीं एकत्र केलीं असतां जो प्रदेश होईल, त्यापेक्षांहि हिंदुस्थान देश मोठा आहे, असें समजलें पाहिजे. तेव्हां हिंदुस्थानावरील इंग्लिशांची राज्यसत्ता म्हणजे रशिया-शिवाय राहिलेल्या युरोपावरील त्यांची राज्यसत्ता असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

आतां हिंदुस्थान देश आकारानें जरी जवळ जवळ युरोपाइतका आहे, तरी इतर बाबतींत युरोपाहून फार भिन्न आहे. फ्रान्स, जर्मनी व स्पेन ह्यांसारखे पुष्कळ देश युरोपांत आहेत. ह्या प्रत्येकांत जे लोक राहतात ते सर्व एकच भाषा बोलतात; आणि त्यांच्या रितीभाती सारख्या असून धर्महि बहुतांशीं एकच आहे. जर्मनी किंवा फ्रान्स ह्यांतील प्रत्येक मनुष्याच्या ठिकाणीं स्वदेशप्रीति असते; जरूर पडल्यास स्वदेशासाठीं लढण्यास तो तयार असतो; आणि रशियन लोक किंवा स्पेन देशांतील लोक ह्यांना स्वदेशावर स्वारी करण्यास मदत करण्याचें त्यांच्या कधीं स्वप्नींहि येत नाही.

हिंदुस्थानांत अशा प्रकारची स्थिति आढळावयाची नाही. येथील स्थिति कशी आहे ह्याची कल्पना होण्यास जाति, भाषा अगदीं साधें उदाहरण घेतलें पाहिजे. सर्व युरोप आणि धर्म. खंडास एकाएकीं मोठा थोरला धक्का बसला,

व त्यामुळे सर्व देश, लोक भाषा व धर्म ह्यांची निरनिराळ्या भागांत कमजास्त प्रमाणानें अशी कांहीं गुंतागुंत झाली कीं, ती सोडवितां म्हणून यावयाचीच नाही; असा प्रकार घडला असतां युरोप खंडाची जी स्थिति होईल तिची कल्पना करा, आणि तशीच सांप्रत हिंदुस्थानची स्थिति आहे, असें समजा. हिंदु, मुसलमान, बुद्ध, शिख, ख्रिस्ती, पारशी वगैरे भिन्न जातींचे व धर्मांचे लोक ह्या देशांत एकमेकांशेजारी राहत आहेत. तसेंच सर्व युरोपखंडांत जितक्या प्रकारच्या भाषा चालतात त्यांहून अधिक प्रकारच्या भाषा हिंदुस्थानांतील एकाच रस्त्यानें जाणारे येणारे लोक बोलतात, असें दिसून येईल. फ्रेंच व जर्मन ह्या लोकांत जसा अत्यन्त द्वेष आहे, तसा जातिद्वेष हिंदुस्थानांतील भिन्न भिन्न जातींच्या लोकांत आहे; व त्या लोकांच्या हरहमेष गांठी पडत आहेत. हिंदुस्थानांतील रहिवाशांमध्ये अति मोठी संख्या *हिंदूंची; पण त्यांच्यांत देखील अनेक जातिभेद आहेत; व ह्या जातिभेदांमुळे कित्येक धंदे पिढीजाद होऊन बसले आहेत. ह्या निरनिराळ्या जातीं

*सन १८९१ साल खानेसुमारीप्रमाणें हिंदुस्थानची एकंदर लोकसंख्या सुमारे २८॥ कोटि असून मुख्य मुख्य जातींची पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे:—हिंदु २०॥ कोटि; मुसलमान ५॥ कोटि; बुद्ध ७० लक्ष; शिख १९ लक्ष; जैन १४ लक्ष; पारशी ६९ हजार; इब्रायल १७ हजार; आणि ख्रिश्चन २२॥ लक्ष.

तील लोक एकमेकांचा द्वेष करितात, व एकमेकांस तुच्छ मानितात. कुणवी वगैरे हलक्या जातींतील मनुष्य ज्यांतलें पाणी प्याला आहे, अशा उष्ट्या भांड्यास ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय वगैरे उच्च जातींतील एखाद्या मनुष्याचा स्पर्श झाला तर तो आपणास विटाळ झाला असें समजतो. मुसलमानांत देखील ह्याप्रमाणें धर्मसंबंधी मोठाले भेद आहेत; आणि जात, भाषा व धर्म हीं तिन्ही ज्याचीं एकच आहेत, असा हिंदुस्थानांतल्या लोकांचा एक देखील महत्त्वाचा वर्ग सांपडणार नाही.

अशी ही विलक्षण वस्तुस्थिति कशानें घडून आली, असा प्रश्न सहजच उद्भवतो. ह्याचें उत्तरहि स्पष्ट आहे. निरनिराळ्या राष्ट्रांनीं ह्या देशावर अनेक वेळां स्वाभ्या करून हा देश जिंकिला, व त्यामुळेंच देशाची अशी स्थिति झाली आहे. तसेंच ह्या स्वाभ्यांमुळें देशाचें फारच नुकसान झालें आहे. हिंदुस्थानांतील मूळचे लोक, त्यांना ज्यांनीं प्रथम जिंकिलें ते लोक, त्यांनाहि पुन्हा दुसऱ्या लोकांनीं येऊन जिंकिलें ते लोक, अशी ही मोठी परंपरा असून हे लोक हिंदुस्थानांत राहत गेल्यामुळें अनेक भाषा, अनेक जाति आणि अनेक धर्म देशांत उत्पन्न होणें साहजिकच आहे. ह्यापुढें दुसरा असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, हिंदुस्थानावर अनेक स्वाभ्या कां झाल्या ?

हिमालय पर्वताच्या योगानें हिंदुस्थान देश ज्या देशांपासून निराळा झाला आहे, त्या देशांशीं ह्याची

ह्या देशावर वारंवार तुलना केली असतां हा देश एव
 स्वान्या कां झाल्या? उत्कृष्ट वर्गाचाच आहे, असें म्हण-
 ण्यास हरकत नाही. सिंधु व गंगा ह्यांच्या पाण्यामुळे
 अतिशय सुपीक झालेलीं मैदानें कोणीकडे, व हिमालय
 पर्वताच्या उत्तरेस व पश्चिमेस असणारे उंच डोंगरसपा-
 टीच्या जमिनीचे नापीक प्रदेश कोणीकडे ? ह्या दोहों
 प्रकारच्या प्रदेशांच्या सुपीकपणांत विलक्षण तफावत
 आहे. म्हणून त्या नापीक प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांचे
 थव्यांचे थवे हिमालयामधील खिंडींतून, दूध व मध ह्यां-
 चा प्रवाह ज्यांतून वाहत आहे अशा ह्या हिंदुस्थानांतील
 फार सुपीक प्रदेशांत येण्याविषयीं हजारों वर्षे उत्कंठित
 असत, ह्यांत नवल तें काय ? उद्यां रशियाच्या मनांत
 जर हिंदुस्थानावर स्वारी करावयाचें आलें तर त्यांतहि
 कांहीं विशेष नाही. कारण मध्य एशियेंतील लोकांनीं
 आजपर्यंत ज्या कारणानें अनेक वेळां स्वान्या केल्या,
 तेंच कारण रशियालाहि स्वारी करण्याविषयीं मोह
 उत्पन्न करण्यास पुरे आहे. असें झाले असतां ज्या अनि-
 वार मोहामुळे मध्य एशियेंतील डोंगरी लोकांनीं हिंदु-
 स्थानांतील लोकांस लुटून स्वतःस श्रीमंत केलें, त्याच
 अनिवार मोहाला रशियन लोकहि वश झाले, एवढेंच काय
 तें होईल. तसेंच रशियन आले तरी तेहि मध्य एशियें-
 तील लोक ज्या मार्गानें आले होते त्याच मार्गानें येणार.

हिमालय पर्वत हिंदुस्थानाला गांवकुसाप्रमाणें आहे खरा,

परंतु त्यांतून जाण्या येण्यास खिंडी नसल्या तर तो फार फायदेशीर झाला असता. नंकाशाकडे थोडेंसें लक्ष दिल्यास असें दिसून येईल कीं, सिंधु नदीस येऊन मिळणाऱ्या एका नदीचा उगम अफगाणिस्थानांत असून खैबर खिंडीच्या रस्त्यानें पर्वतामधून ती हिंदुस्थानांत वाहत येते. ज्या खिंडींतून स्वाऱ्या करणारे लोक असंख्य वेळां आले आहेत ती हीच खैबर खिंड होय. सिंधु नदीस मिळणाऱ्या ह्या नदीवरच अफगाणिस्थानची राजधानी जें काबूल शहर तें वसलेलें आहे. काबूलच्या कांहीं पश्चिमेकडे हिरात हें शहर आहे. म्हणून हिरात ज्याच्या कवज्यांत आहे त्याला काबुलास येण्यास कांहींच अडथळा राहिला नाही. ह्याप्रमाणें तो काबूल येथें येऊन दाखल झाला म्हणजे, हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करणारे लोक ज्या नदीच्या काठांनीं ह्या देशांत शिरले होते, त्या नदीशीं तो येऊन ठेपला, असें होईल.

ह्या रस्त्यानेंच एकामागून एक विजयी लोक हिंदुस्थानांत आले असून त्यांची लांबच लांब मालिका हिंदूंची (आर्यांची) लागून गेली आहे. ती फार मोठी स्वारी. असून इतकी प्राचीन काळापर्यंत पोहोचली आहे कीं, तिचा पाठीमागें तह्हास लावीत जाण्याचा प्रयत्न करूं लागलों, तर आपली कल्पना-शक्ति गुंग होऊन जाईल. तथापि हिंदु (आर्य), अफगाण व मोगल ह्या ३ लोकांनीं हिंदुस्थानावर ज्या मोठा-

ह्या स्वाऱ्या केल्या तेवढ्यांवदलच तूर्त विचार करावयाचा आहे. हिंदूंची स्वारी इतक्या प्राचीनकाळीं झाली कीं, त्या स्वारीच्या संबंधानें ध्यानांत ठेवण्यासारख्या गोष्टींचा लेखी इतिहास उपलब्ध नाही; परंतु इतकें मात्र ठाऊक आहे कीं, हिंदु लोक मध्य एशियांतून हिमालयाच्या खिंडींतून ह्या देशांत आले; आणि त्या आर्य लोकांनीं येथील मूळच्या रहिवाशांस पंहाडांत व जंगलांत हाकून देऊन त्यांचे सुपीक प्रदेश बळकाविले.

नंतर ह्या देशांत त्यांनीं आपल्या मजीप्रमाणें सुधारणा सुरू केली. युरोप खंड ज्या काळीं रानटी स्थितींत होतें, त्या काळीं हिंदुस्थान देश पुष्कळ रीतीनें हल्लीं इतका सुधारलेला होता. तत्वज्ञान, कविता, कला, शिल्पशास्त्र,

अफगाण लोकांची
स्वारी.

व उत्तम प्रकारच्या व्यवस्थित मंडळ्या हीं त्या काळीं ह्या देशांत होती. परंतु साधारण नियमाप्रमाणेंच पुढें ह्या देशाची स्थिति झाली. हें सुधारलेलें राष्ट्र निर्वळ झालें; आणि रानटी लोकांच्या टोळ्यांपासून स्वसंक्षरण करण्याचें सामर्थ्य ह्या राष्ट्राच्या आंगीं राहिलें नाहीं. ह्या हिंदु लोकांनीं ज्याप्रमाणें स्वाऱ्या केल्या, त्याप्रमाणें स्वाऱ्या करण्यास ते रानटी लोक टपूनच बसले होते. हे रानटी लोक म्हणजे अफगाण लोक होत. विल्यम दि काकरर ह्यानें ज्या सुमारास इंग्लंडावर स्वारी केली, त्याच (इ. स. १००० च्या) सुमारास अफगाण लोकांनीं हिंदुस्थानावर हल्ला केला. अफगाण लोक मुसलमान होते, व

ते ख्रिस्ती लोकांना जितकें पाण्यांत पाहतात तितकेंच हिंदूंनाहि पाण्यांत पाहत असत. स्वधर्मप्रसाराच्या वेडानें अफगाण लोकांस उत्तेजन आलें होतें; व हिंदुस्थानावर स्वारी केल्यानें आपणांस पुष्कळ लूट मिळेल, असाहि मोह त्यांस उत्पन्न झाला होता. म्हणून गिझनीच्या महंमु-दास पुढारी करून ते अफगाणांनीं हिंदु लोकांवर सरसावून आले. हिंदूंचें व अफगाणांचें युद्ध मोठ्या निकराचें झालें, परंतु अखेरीस अफगाणांस जय मिळाला, व त्यांनीं हळूहळू हिंदुस्थानांत मुसलमानी राज्यें स्थापिलीं; आणि बहुतेक ठिकाणीं त्यांनीं हिंदूस दास्यत्वाच्या स्थितीस नेऊन पोहोचविलें. ही दुसऱ्या स्वारीची हकीगत झाली.

परंतु अफगाण लोकांच्या हातीं फार काळपर्यंत शांततेनें सत्ता राहिली नाहीं. इंग्लंडांत ८ वा हेन्री राजा राज्य करीत होता त्या सुमारास (इ. स. ११०० च्या सुमारास) मध्य एशियांतून मुसलमान लोकांची एक नवी टोळी हिमालय पर्वतांतून हिंदुस्थानाकडे शिरकाव करूं लागली, व हिनें अफगाण लोकांच्या फौजेच्या पिछाडीवर हल्ला केला. हे नवीन आलेले लोक मोगल होत. ह्यांच्या पूर्वी आलेल्या अफगाण लोकांपेक्षां हे जास्त बळकट होते; व कालेंकरून त्यांनीं अफगाण लोकांस जिंकिलें; आणि दिल्ली शहर बळकावून त्या ठिकाणीं आपल्या पुढाऱ्यास “मोठा मोगल ” (ग्रेट मोगल) ही संज्ञा देऊन त्याची स्थापना केली.

हिंदुस्थानचे आरंभीचे मोगल बादशाह फार हुशार होते. ८ वा हेन्री व आन राणी ह्यांच्या कारकीर्दीच्या दर-
म्यान, म्हणजे १६ व १७ ह्या शतकांत त्यांनी हिंदु
लोकांस व अफगाण लोकांस जिंकून टाकिले; आणि
कांहीं काळपर्यंत बहुतेक हिंदुस्थान देश आपल्या ता-
ठ्यांत आणिला. ह्याप्रमाणे हिंदु, अफगाण व मोगल
ह्या तिघांच्याच स्वाऱ्या विशेषेकरून लक्षांत ठेवण्यासा-
रुप्या आहेत.

आतां दिल्लीच्या मोगल बादशाहांच्या अमलाखालीं
हिंदुस्थान आले नाही तोंच त्यांच्या अमलांतील मुख्य
कमी कमी होत चालला. ह्याचीं कारणें २ होतीः—१ लें
कारण, मोगलांचा अंमल पिढीजाद जुलमीच होता,
हें होय. ज्या ठिकाणीं निरु-
मोगलांच्या सत्तेचा न्हास. द्योगानें व विलासानें आयुष्य
बालविण्यास फार मोठा मोह उत्पन्न होतो, अशा एशि-
या खंडांतील देशांत पिढीजाद जुलमी अमलांत सार्वभौम
राजांचा स्वभाव हमेषा विघडतो. पहिला राजा नेहमी
सामर्थवान् असलाच पाहिजे; कारण तो असा नसेल तर
त्याला राज्य मिळवितांच कसे येईल ? त्या राजाचा
मुलगाहि बहुधा पराक्रमी निघतो; परंतु राजवाड्यांत
जन्मलेला, दासदासींनीं जिवापाड श्रम घेऊन वाढविलेला
व हरएक प्रकारच्या विलासाची सवय लागलेला अस
नातू अथवा पणतू अतिशय विघडतो, व फार दुर्बल

निघतो. अशा प्रकारचा पुरुष गादीवर आला म्हणजे मुख्य सत्तेचा अर्थात् व्हास होऊं लागतो. अशीच स्थिति मोगल घराण्याची झाली, व हेंच त्याच्या व्हासाचें पहिलें कारण झालें.

२ रे कारण, मोगलांच्या राज्याचा विस्तार इतका मोठा झाला कीं, एका मनुष्यास त्याजवर अंमल करितां येईना; म्हणून ठिकठिकाणीं सुभेदार नेमून त्या त्या ठिकाणचा अधिकार त्यांच्या हवालीं करणें प्राप्त झालें. मोगलांच्या वेळीं सुभेदारांस नवाब किंवा राजा म्हणत. आतां वर ज्या प्रकारच्या विलासी बादशहाचें वर्णन केलें आहे, तशा प्रकारचे बादशाह मोगलांच्या गादीवर आले; तेव्हां हे सुभेदार त्यांचा अधिकार तुच्छ मानूं लागले. बादशहांस न विचारितां त्यांनीं आपले अधिकार आपल्या मुलांस दिले, मनास मानेल त्याप्रमाणें वागूं लागले, व स्वतंत्र राजे बनण्यासाठीं त्यांनीं हरएक प्रकारचा प्रयत्न केला. शेवटीं परिणाम असा झाला कीं, मोगल बादशाह दुर्बळ होऊन हे सुभेदार किंवा नवाबच प्रबळ झाले.

अस प्रकार घडले तेव्हां जुन्या हिंदु सरदारांपैकीं कांहीं सरदार आलीं डोकीं वर काढूं लागले; आणि नवाबांचा पक्ष किंवा बादशहांचा पक्ष ह्यांपैकीं ज्या प्रसंगीं जो आपणांस फायदेशीर दिसेल तो धरून ते हळू हळू बहुतेक स्वतंत्र होत चालले. अशा प्रकारें मोगलां-

च्या सत्तेचा ज्हास झाल्यामुळे सर्वत्र अव्यवस्था होणे साहजिकच होतें. राज्य चालविणारे सर्व आपापसांत भांडूं लागले तर चांगली राज्यव्यवस्था चालणे अशक्यच आहे; म्हणून दरोडखोरांच्या--पेंढ्यांच्या--ढोक्या उद्धवल्या; व त्यांचे जे पुढारी होते त्यांनीं आपणांस प्रत्यक्ष स्वतंत्र राजे करून घेतले; आणि मोगल बादशाह व त्यांचे नवाब ह्या दोघांच्याहि सत्तेस ते तृणवत् मानूं लागले. ह्या सर्व गोष्टींचा परिणाम असा झाला कीं, हिंदुस्थानांत झपाट्यानें झोटिंग पादशाही सुरू झाली; व्यापार मंदावला; व धंदा काय तो शिपायगिरीचा राहिला. जे शिपाई लोक पगार घेऊन, हीं नाहींतर तीं, कोणत्या तरी बाजू धरून लढाई करीत असत.

अशा ह्या अव्यवस्थित स्थितीचा ज्यांच्यावर वाईट परिणाम व्हावयाचा असे कित्येक लोक त्या वेळीं हिंदुस्थानांत होते. हे युरोपियन व्यापारी होत. मोग-युरोपियन लोकांच्या लांच्या पहिल्या स्वारीच्या सुमारास वसाहतींचा प्रारंभ. केप आफ गुड होपास वळसा घालून त्यांनीं हिंदुस्थानास येण्याचा रस्ता शोधून काढिला होता; व व्यापारासाठीं हिंदुस्थानांतील समुद्र किनारच्या गांवांतून ह्यांनीं वखारी घातल्या होत्या. पोर्तुगीज, दच, इंग्लिश व फ्रेंच अशा क्रमाने हे लोक हिंदुस्थानांत आले. जे इंग्लिश लोक प्रथम आले, ते ईस्टइंडिया कंपनीपैकीं इसम होते. हल्लीं जशा रेलवे कंपन्या आहेत, तशाच प्रकारची

ईस्ट इंडिया कंपनी ही एक कंपनी होती. हीमध्ये ईस्ट इंडिया अनेक भागीदार होते; व कामाच्या व्यवस्थे-कंपनी. करितां ते आपल्यांतिलच कांहींजणांस निवडीत असत; त्यांना दायरेकर्तस म्हणत असत. एलिझाबेथ राणीच्या मरणापूर्वी थोडेच दिवस म्हणजे इ. स. १६००त ही कंपनी स्थापित झाली होती; व इंग्लिश सरकाराकडून हिला व्यापार करण्याविषयी सनद मिळाली होती.

ह्या कंपनीने प्रथमतः इ. स. १६११त सुरत येथे वखार घातली. नंतर १६३९त मद्रास येथे दुसरी कंपनीची आरंभो ची वखार घातली. हीं दोन्ही ठिकाणे ठिकाणे. दक्षिण हिंदुस्थानांत असून पहिले पश्चिम किनाऱ्यावर व दुसरे पूर्व किनाऱ्यावर आहे. ज्या जमिनीवर त्यांनी आपल्या वखारी बांधिल्या होत्या ती जमीन त्या त्या ठिकाणच्या मुख्य अधिकाऱ्यांपासून त्यांनी भाड्याने घेतली होती. एखाद्या जर्मन मनुष्यास *लीडस् येथे एखादा कारखाना स्थापावयाचा झाला, तर ज्याप्रमाणे कोणा तरी जमिनदागपासून आपल्याला घरे वगैरे तो भाड्याने घेतो, त्याचप्रमाणे कंपनीने हिंदुस्थानांत केलें. कंपनीचे तिसरे ठिकाण मुंबई बेट होय. स्पेन देशांतील लोकांशी लढण्यासाठी पोर्तुगीज लोकांना इंग्लिशांनी जी मदत केली, तिच्यामोबदला पोर्तुगीज

*हें शहर इंग्लंडांत यार्कशायरमध्ये एर नदीच्या काठी असून लोंकरीच्या कारखान्याकरितां प्रसिद्ध आहे.

लोकांनीं हें बेट इंग्लिशांस दिलें होतें. पुढें १६९६ सालीं बंगालच्या नवाबापासून गंगा नदीच्या मुखाजवळ कलकत्ता येथें एक नवी वसाहत कंपनीनें भाड्यानें घेतली. मद्रास, मुंबई व कलकत्ता ह्या तीन वसाहती हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अमलाचीं हल्लींचीं मुख्य स्थाने आहेत. इंग्लिश कंपनी ह्याप्रमाणें वसाहती करीत असतां पोर्तुगीज, दच व फ्रेंच हेहि वसाहती करीत होते.

१८ व्या शतकाच्या आरंभीं हिंदुस्थान ज्या बेवंद पातशाहीच्या स्थितीत पडलें होतें, ती स्थिति व्यापारास धोक्याची होती, हें उघड आहे. ह्या वेळेपर्यंत युरोपियन व्यापाऱ्यांनीं आपलें तनमनधन केवळ हिंदुस्थान जिंकण्याची व्यापाराला अर्पिलें होतें, व ह्या फ्रेंचांची योजना. देशांतील नेटिव्ह लोकांची आपापसांत जीं भांडणें चालत असत, त्यांमध्ये ते अगदीं मन घालीत नसत. त्यांच्यापाशीं फौजफांटा कांहीं नव्हता; व आपणांस कोणाकडून त्रास पोहोचूं नये, इतकीच काय ती त्यांची इच्छा असे. परंतु पुढें हा प्रकार बदलला. त्या काळीं फ्रेंच व इंग्लिश हे वसाहतीसाठीं झगडत होते. ह्यामुळे त्या वेळच्या त्या अव्यवस्थित स्थितीत, इंग्लिश व्यापाऱ्यांचा नायनाट करून स्वदेशासाठीं हिंदुस्थानांत सार्वभौम सत्ता संपादण्याची अमोलिक संधी आपणांस आपोआप आली आहे, असें हिंदुस्थानांतील फ्रेंच लोकांच्या मनांत आलें, व ही गोष्ट साहजिकच आहे.

ही कल्पना प्रथम दुप्ली नांवाच्या फ्रेंच मनुष्याच्या मनांत आली. मद्रासच्या किंचित् दक्षिणेस असलेल्या पांदिचेरी येथील फ्रेंचांच्या वसाहतीचा हा गव्हर्नर होता. ह्याला ईश्वरानें मोठी कुशाग्र बुद्धि दिली होती. ह्याने आपल्या उद्देश सिद्धीस नेण्यासाठीं ३ कल्पना लढविल्या. त्यावेळीं ह्या देशांतील संस्थानिकांत तंटे सुरू होते; व विशेषतः ठिकठिकाणच्या गाद्यांविषयीं अनेक भांडणें सुरू होतीं. अशा वेळीं प्रथम एका पक्षास व नंतर दुसऱ्या पक्षास अशी मदत करण्यांत जो फायदा होणार, त्यापेक्षां प्रथमतःच जो पक्ष जास्त फायदा करून देण्यास तयार असेल त्याला मदत केली असतां अतोनात फायदा होईल, व आपलें वर्चस्व अशा रीतीनें दोन्ही पक्षांवर स्थापितां येईल, असें दुप्लीला वाटलें. अशा प्रकारें नेटिंह संस्थानांत ढवळाढवळ करणें ही त्याची १ली कल्पना. परंतु आपशी मदत महत्त्वाची व फायद्याची आहे, असें संस्थानिकांस कसें वाटेल, असा प्रश्न उत्पन्न झाला. ह्याचा उलगडा करण्यास त्यानें २री कल्पना लढविली.

ज्या क्वायतीच्या ज्ञानामुळे दंगा करणाऱ्या हत्यारबंद लोकांचीहि दाणादाण करून त्यांना नष्ट करितां येतें, ज्या ज्ञानामुळे राष्ट्रास कोणत्याहि प्रकारचें विशेष भय राहत नाहीं, व ज्या ज्ञानामुळे रानटी लोकांची सुधारणा करण्याचें अनेक पटीनें सामर्थ्य आंगीं येतें, असें युरोपियन क्वायतीचें ज्ञान नेटिंह लोकांस अगदीं

नाहीं; मात्र ते जात्या शूर आहेत, असें दुप्लीला आढळून आले. ह्या प्रकारच्या कवायतीचें त्यावेळीं हिंदुस्थानांत नांवहि नव्हतें. म्हणून आपल्या जवळ कवायत शिकलेले सैन्य असल्यास नेटिव्ह राजांस आपणांस पाहिजे तसें वागवितां येईल, असें त्यास वाटले. परंतु कवायत शिकलेले सैन्य आणावें कोठले, असा प्रश्न उत्पन्न झाला. तेव्हां त्याची ३री कल्पना आली. कवायत शिकून तयार झालेली अशी एखादी मोठी टोळी आपणांपाशीं हिंदुस्थानांत नाहीं खरी, परंतु कवायत शिकलेले जे कांहीं युरोपियन हवालदार आपल्यापाशीं आहेत, त्यांच्याकडून नेटिव्ह शिपायांस हें कवायतीचें ज्ञान देतां येईल, व युरोपियन कामगारांच्या आधिपत्याखाली जवळ जवळ युरोपियन लोकांइतकें उपयोगी पडण्याजोगें त्यांस करितां येईल, असें त्यास दिसून आले. ह्या ३ कल्पनांमुळे त्याला हिंदुस्थान जिंकण्याची किल्लीच सांपडली, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. नेटिव्ह शिपाई मिळविणें कठीण नव्हतें. युरोपियन लोकांची नौकरी पतकरण्याविषयीं ह्यांना शंका वाटण्याचा संभव नव्हता; कारण स्वदेशाभिमान म्हणून काय पदार्थ आहे, तें ह्यांना माहीतच नव्हतें; आणि एखाद्या मुसलमानाला, एखाद्या हिंदूबरोबर किंवा दुसऱ्या पंथाच्या मुसलमानाबरोबर लढणें व एखाद्या फ्रेंच किंवा इंग्लिश मनुष्याबरोबर लढणें ह्या दोन्ही गोष्टी सारख्याच वाटत असत. हिंदु किंवा

मुसलमान हे आपले देशबांधव आहेत, तेव्हां ह्यांच्याच-
 बरोबर आपण कसे लढावे, हा विचार त्यांच्या मनांत
 यावयाचाच नाही. अशीच स्थिति हिंदूंचीहि होती. तसे-
 च आपल्या धन्यांचे निमक एकवार चाखिले म्हणजे मरे-
 पर्यंत विश्वासुकपणाने त्याची चाकरी करणे, हेच अब्रूचे
 काम आहे, अशी ह्या नेटिव्ह शिपायांची समजूत असे,
 व ही गोष्ट दुप्लीला माहीत होती. ह्यामुळे नेटिव्ह
 शिपायांस पगार देऊन व त्यांना युरोपियन अंमलदारां-
 कडून कवायत शिकवून त्यांचे एक सैन्य दुप्लीने तयार
 केले; व ह्या सैन्याच्या जोरावर तो नेटिव्ह संस्थानि-
 कांच्या भांडणांत पडून लागला; व हिंदुस्थानांत त्यांचे
 लवकरच इतके वजन बसले की, हा देश जिंकून घेण्याचा
 जो विचार त्यांच्या मनांत घोळत होता तो सिद्धीस
 जाण्याची चांगली संधी आली आहे, असे लोकांस वाटू
 लागले.

जेव्हां फ्रेंचांनी असा प्रकार सुरू केला, तेव्हां
 इंग्लिशांना त्यांचे अनुकरण करण्यावाचून मार्गच उरला
 इंग्लिश व फ्रेंच नाही. जर आपण असे केले नाही, तर
 ह्यांचो चढाओढ. आपला सर्व व्यापार आपल्या हातून
 खचित जाईल, व कदाचित् हे फ्रेंच लोक आपणांस
 हिंदुस्थानांतून अजीवात हकलून देतील, असे त्यांस
 दिसून आले, म्हणून केवळ स्वसंरक्षणार्थ त्यांनी
 फ्रेंचांचा कित्ता वळविला, पगार देऊन शिपाई ठेविले,

त्यांस कवायत शिकविली व नेटिन्हांच्या भांडणांत तेहि प्रडू लागले. अर्थात् ते नेहमीं फ्रेंचांच्या उलट बाजूला मिळत. ह्यामुळे फ्रेंचांच्या व इंग्लिशांच्या वसाहतींत साहजिकच उघडपणें लढाई सुरू होई; आणि युरोपांत व अमेरिकेंत इंग्लिश व फ्रेंच ह्यांचें युद्ध सुरू होई तेव्हां हिंदुस्थानांतहि त्यांच्यांत युद्ध सुरू होई.

आज फ्रेंचांचा जय तर उद्यां इंग्लिशांचा जय होई; व ह्यामुळे मद्रास आणि पांदिचेरी हीं वारंवार एकाच्या ताब्यांतून दुसऱ्याच्या ताब्यांत जात येत असत. फ्रेंच लोक स्वतःच इंग्लिशांच्या वसाहतींवर हल्ला करून राहत नसत; तर नेटिन्ह संस्थानिकांसहि तसें करण्याविषयीं ते भर देत; व अशा रीतीनें दोहोंकडून घेरल्यामुळे इंग्लिश व्यापाऱ्यांस जीव की प्राण होत असे. परंतु इंग्लिशांच्या सुदैवानें दुप्लीस त्याच्या स्वतःच्या सरकाराकडून कांहींच मदत मिळाली नाही. त्याच्या बुद्धीची परीक्षा फ्रेंच सरकारास करितां आली नाही. जर करितां आली असती तर जर्मनींत ज्या फ्रेंच शिपायांची निष्कारण कत्तल होत होती, त्यांपैकीं कांहीं शिपाई फ्रेंच सरकारानें हिंदुस्थानांत दुप्लीच्या मदतीस पाठविले असत; आणि ह्या शिपायांनीं जगाचा इतिहास फिरवून टाकिला असता. सारांश, दुप्लीला फ्रेंच सरकारानें मदत तर केली नाहीच; परंतु उलट त्यास स्वदेशीं परत बोलाविलें. त्याच्या योग्यतेचा एकहि फ्रेंच सरदार पुढें हिंदुस्थानांत आला नाही.

अशा आणीबाणीच्या वेळीं इंग्लिश व्यापाऱ्यांच्या सुदैवानें त्यांच्या कारकुनांतच अमानुष सामर्थ्याचा, लष्करी कामांत अति विलक्षण बुद्धीचा, व नेटिव्ह्यांची खोड त्यांच्याच हातून मोडविण्यास समर्थ, असा एक मनुष्य निघाला. हा मनुष्य रावर्ट क्लेव्ह होय. हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्याचा पाया घालणारा हाच मनुष्य, असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाही. आपल्या शिपायांची चांगली व्यवस्था करून त्यांचें त्यानें एक छोटेंसें युरोपियन पद्धतीचें सैन्य उभारिलें; आणि फ्रेंच व नेटिव्ह ह्यांनीं हल्ले केले तेव्हां त्यांची पीछेहाट केली.

भांडण येथवर येऊन ठेपलें तेव्हां दोन लढाया लक्षांत ठेवण्यासारख्या झाल्या. १ ली लढाई प्लासीची; ही इ. स. १७५७ त झाली. ह्या लढाईत खुद्द क्लेव्ह प्लासीची लढाई. साहेबानें १ हजार इंग्लिश शिपाई व ३ हजार नेटिव्ह शिपाई, इतक्या सैन्यानिशीं बंगालच्या नवाबाच्या किमानपक्ष २० हजार सैन्याचा अगदीं पराभव केला. बंगालच्या नवाबानें फ्रेंचांच्या जोरावर गंगा नदीवरील इंग्लिशांच्या ठिकाणांवर हल्ला करून तीं घेतलीं होती; आणि कंपनीच्या नौकरांपैकीं बहुतेकांस कलकत्त्याच्या प्रसिद्ध अंधार कोठडीमध्ये (ब्लॅक होलमध्ये) टाकिलें होतें. ह्या प्लासीच्या लढाईवरून असें दिसून आलें कीं, इंग्लिश व त्यांचे कवायत शिकलेले नेटिव्ह शिपाई हे हिंदुस्थानांतील

राजांच्या अवाढव्य परंतु कवायत न शिकलेल्या फार मोठ्या सैन्यास पुरून उरण्यासारखे आहेत.

२री लढाई वांदिवाशची. ही इ. स. १७६०त मद्रासजवळ इंग्लिश व फ्रेंच ह्यांमध्ये झाली. खुद्द क्लेव्ह साहेब ह्या लढाईत नव्हता; परंतु इंग्लिश सैन्यावर सर एर कूट ह्या नांवाचा दुसरा एक बडा योद्धा होता.

वांदिवाशची लढाई. हिंदुस्थानांत आरंभीं आरंभीं इंग्लिशांच्या ज्या लढाया झाल्या त्यांत क्लेव्ह साहेबाच्या खालोखाल पराक्रमी हाच सरदार होता. ह्या लढाईत इंग्लिशांस जय मिळाला; व युरोपियन लोकांची लढण्याची पद्धति ह्या लढाईमुळे नेटिव्हांस चांगली समजली, म्हणून इंग्लिश सैन्यांतील नेटिव्ह शिपायांनीं कूट साहेबाचे आभार मानिले. ह्या लढाईतील जय अति महत्त्वाचा होता. इंग्लिश शिपायांपेक्षां फ्रेंच शिपाई चांगले अशी आजपर्यंत नेटिव्ह शिपायांची समजूत होती; परंतु ह्या वांदिवाशच्या लढाईमुळे त्यांचें मत बदललें. बंगालच्या नवावाशीं लढून प्लासी येथें मिळालेला जय व फ्रेंचांवरोबर लढून वांदिवाश येथें मिळालेला जय, ह्यांच्या योगानें हिंदुस्थानच्या इतिहासांत फार मोठाले फेरफार झाले; म्हणून ह्या दोन लढाया चांगल्या लक्षांत ठेविल्या पाहिजेत.

बंगालचा नबाब व फ्रेंच ह्यांचा पराभव करूनच क्लेव्ह साहेब स्वस्थ राहिला नाहीं. हिंदुस्थानांतील एका

कंपनी बंगाल प्रां-
ताचा राज्यकार-
भार मिळविते.

प्रांताच्या एका भागाचें राज्य त्यानें
कंपनीस प्रथम मिळवून दिलें. बंगाल-
च्या नबाबाचा राज्यकारभार त्याच्या
नांवानें आपण करण्याचें पतकरून त्यानें
ही गोष्ट केली. त्यानें नबाबास प्रत्यक्ष राज्यपदावरून
काढिलें नाहीं. आपल्या पदवीचा, आपल्या भव्य
राजवाड्यांचा व नबाब ह्या नात्यानें मिळत असलेल्या
द्रव्याच्या राशींचा उपभोग नबाब घेतच होता; परंतु
तो नांवाचा मात्र नबाब राहिला होता; कारण राज्याधि-
कार त्याजकडे कांहींच नव्हता. त्याच्या सर्व मुलखाचा
राज्यकारभार करण्याचें काम कंपनीकडे आलें होतें.
ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड ह्यांचें क्षेत्रफळ ह्या मुलखाच्या
सुमारे $\frac{४}{५}$ होईल, इतका हा मुलूख मोठा होता. कंपनीचा
अधिकार पक्का करण्यासाठीं क्लेव्ह साहेबानें दिल्लीच्या
मोगल बादशहास कांहीं द्रव्य देऊन ह्या व्यवस्थेच्या
मान्यतेबद्दल त्याजपासून लेखी संमति मिळविली.

आतां क्लेव्ह साहेबाचा राज्य मिळविण्याचा हा आरं-
भीचा प्रकार चांगला लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे; कारण
ह्याच प्रकाराचें अनुकरण करून कंपनीनें पुढें दूसरे
प्रांत मिळविले, नेदिव्ह राज्यांचा समूळ नाश कंपनीनें
कधींच केला नाहीं. कधीं कधीं ती गादीवर नवीन
इसमास बसवी; कधीं कधीं हद्दपार झालेल्या राजघरा-
ण्यांतील पुरुषास परत आणून गादीवर बसवी; परंतु

नेटिन्ह राजांपासून एखादा प्रांत घेऊन आपल्या स्वतः-
च्याच नांवाने त्याचा राज्यकारभार तिने कधीहि चाल-
विला नाही. तिचे कृत्य विशेष सौम्यपणाचे होते;
नेटिन्ह राजांचे मुखत्यार अशा नात्याने ती नेहमीं कारभार
करी. नेटिन्ह राजांच्या हातांत कवडीचाहि अधिकार
नसे; तथापि गादीवर ती बाहुलीं असलींच पाहिजेत.
हुकूम त्यांच्या नांवाने सुटत, त्यांच्याच सत्तेने कर गोळा
करीत; परंतु खरोखर हुकूम कंपनी करी, व राजाची
खाजगी नेमणूक वजा करून बाकीचा सर्व पैसा कंपनीच्या
खजिन्यांत जाई. तिने लवकरच नेटिन्ह राजांची न्यायाची
कोर्टीहि आपल्या हातांत घेण्यास आरंभ करून न्यायाधीश
नेमण्यास सुरुवात केली. हे न्यायाधीश पोलिसांवर
देखरेख करीत, व कंपनीचे हुकूम अमलांत आणीत.

ही राज्यक्रांति बंगाल्यांतील लोकांस प्रथमतः
कोणत्याहि प्रकारे हितावह वाटली नाही; व तसें होणे
साहजिकच होते. त्यांजवर हे नवीन राज्य करणारे

कंपनीच्या राज्यका- म्हटले म्हणजे इंग्लिश व्यापाऱ्यांची
रभाराचा परिणाम. कंपनी. हिचा मुख्य उद्देश काय तो
पैसा गोळा करण्याचा. आपल्या भांड-
वलावर व्याज काय सुटते, हाच काय तो त्यांचा नेहमींचा
मुख्य विचार. शिवाय, जितका पैसा इंग्लंडांत पाठ-
वितां येईल तितका पाठविण्यास कंपनीतील भागीदार
आपल्या हिंदुस्थानांतील मुखत्यारांस निक्षून हुकूम करीत.

फायद्यावांचून एखादी पै खर्च झाली तरी देखील ते भागीदार कुरकूर करीत. शिवाय कंपनीचे नौकर गरीब असत; त्यांचा पगाराहि होईल तितका कमी करण्यांत येत असे; व ह्यामुळे आपली प्राप्ति वाढविण्यास लांच घेणें, किंवा स्वतःच्या नांवावर व्यापार करणें ह्यांतील कोणता तरी मार्ग त्यांस स्वीकारावा लागे. “ मुला, पैसा मिळव, साधल्यास प्रामाणिकपणानें मिळव, परंतु पैसा मिळविल्यावांचून राहूं नको, ” अशा प्रकारचा उपदेश वापानें मुलास केला असतां जो परिणाम होणार तसाच परिणाम वरील स्थितीचा झाला; व ह्याच तत्वास अनुसरून बंगालचा राज्यकारभार होऊं लागला.

ह्याचा परिणाम स्वाभाविकपणेंच पुढें लिहिल्याप्रमाणें झाला. ह्या कंपनीच्या जुलमी अमलाखाली गरीब नेटिव्ह धुळीस मिळाले. नेटिव्ह राजांच्या अमलांत त्यांची जा स्थिति होती, तीहून वाईट स्थिति त्यांची कंपनीच्या अमलांत झाली. नेटिव्ह राजांनीं आपल्या नियमित अधिकाराचें उलंघन केलें तर कंपनी त्यांस पदच्युत करी; परंतु कंपनीपासून आपली सुटका करून घेणें नेटिव्हांस अशक्यच होतें. ह्याचा परिणाम असा झाला कीं, वारं-वार दुष्काळ पडूं लागले, आणि भुकेनें व रोगानें इतके लोक मेले कीं, त्यांच्या प्रेतांनीं गंगा नदी भरून गेली. ह्या भयंकर स्थितीची हकीगत हळू हळू इंग्लंडांत गेलीच, व ती ऐकून इंग्लिश लोकांचें अंतःकरण जागृत झालें.

हिंदुस्थानांतील दुसरा मोठा गव्हर्नर जो वारन हेस्तिंग्स् ह्याच्या कारकीर्दीत पार्लमेंटानें हें प्रकरण हातीं घेतलें. ह्याच्या कारकीर्दीतच म-
 कंपनीच्या राज्यव्यव-
 स्थेसंबंधानें पार्लमेंटानें
 केलेली सुधारणा. द्रास, मुंबई व बंगाल हे तीन इलाखे
 एकत्र करून त्यांजवर बंगालच्या
 गव्हर्नरास “गव्हर्नर जनरल” असा
 हुद्दा देऊन मुख्य नेमण्याचा ठराव झाला. ह्या नवीन
 ठरावाप्रमाणें वारन हेस्तिंग्स् हाच पहिला गव्हर्नर जनरल
 झाला. दुप्लीसारखाच हेस्तिंग्स् हुशार होता; व दुप्लीनें
 जो वेत योजिला, परंतु जो त्याला सिद्धीस नेतां आला
 नाहीं, तो वेत ह्यानें सिद्धीस नेला. कित्येक राजांव-
 रोवर त्यानें लढाया केल्या, कित्येकांविरुद्ध त्यानें खल-
 बतें केलीं, व सर्व कामांत त्यास यश येत गेलें.
 हैदरअल्ली हा एक साहसी शिपाई होता, व त्यानें स्व-
 सामर्थ्यानें आपणास म्हैसूरचा सुलतान केलें होतें, आणि
 इंग्लिशांस हिंदुस्थानांतून हकलून लावण्याचें भय घातलें
 होतें. ह्या हैदरअल्लीपासून त्यानें मद्रासचें संरक्षण केलें.
 अयोध्येच्या राजाविरुद्ध खलबत करून त्याजपासून त्यानें
 अतोनात पैसा उकळिला; व ह्या पैशानें दायरेक्टर लो-
 कांचें शांतवन करून हैदरअल्लीशीं लढाया करण्यांत आले-
 ला खर्च भरून काढिला. आपल्या रयतेस दावांत आण-
 ण्यासाठीं एखाद्या नेटिव्ह राजानें कंपनीचे शिपाई मदत
 घेण्याची इच्छा दर्शविल्यास पैसे घेऊन त्या राजास तो
 मदतहि देत असे.

परंतु हीं त्याचीं कृत्यें इंग्लंडांत पसरलीं तेव्हां कंपनीच्या अमलाविरुद्ध मोठी ओरड झाली. प्रसिद्ध वक्ता व मुत्सद्दी जो बर्क साहेब यानें नेटिव्ह लोकांचा पक्ष घेतला; व हेस्टिंग्स ह्याला त्याच्या वर्तणुकीबद्दल दूषण देण्यांत येऊन त्याची चौकशी झाली. पुष्कळ वर्षे ही चौकशी चालून अखेरीस तो दोषमुक्त झाला. परंतु प्लासी व वांदिवाश येथील लढाया ज्याप्रमाणें हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अति महत्त्वाच्या आहेत, त्याचप्रमाणें ही चौकशीहि फार महत्त्वाची आहे; कारण ह्या चौकशीमुळें कंपनीच्या अमलांत फार सुधारणा झाली. आजपर्यंत कंपनीचा अंमल म्हणजे नेटिव्ह लोकांस मोठा तळतळाट असे; परंतु ह्यापुढें तो सुखप्रद होऊं लागला. व्यापार करणें व राज्य करणें असे दोन्ही अधिकार आजपर्यंत कंपनीकडे होते; परंतु ह्यापुढें हे दोन्ही अधिकार एकाचकडे असूं नयेत, असें पार्लमेंटानें ठरविलें.

ह्या हालचालीमुळेंच “ इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस ” (हिंदुस्थानांतील मुलकी काम चालविणाऱ्या अधिकाऱ्यांची इंडियन सिव्हिल मंडळी) निघाली. हिंदुस्थानांतील इंग्लिश सर्व्हिस. जज्य, माजिस्ट्रेट, कलेक्टर व इतर कामगार ह्यांचा ह्यांत समावेश होतो. ह्या लोकांचा व्यापाराशीं कांहीं संबंध नव्हता. त्यांस चांगला पगार मिळें; व ह्यामुळें लांच घेण्याचा त्यांस कोणत्याहि प्रकारें मोह पडत नसे. जे नेटिव्हांवर प्रेम करीत असत, व ईश्वरे-

च्छेने ज्या लोकांचें कल्याण करण्याचें आपल्या हातीं आलें आहे त्यांच्यासाठीं जे आपलें सुखसमाधान, आपलें आरोग्य, फार कशाला, आपले प्राणहि खर्ची घालण्यास तयार असत, अशा प्रकारचे कित्येक नामांकित इंग्लिश घराण्यांतील लोक ह्या इंदियन सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये होऊन गेले. ह्या लोकांच्या अमलांत पूर्वीच्या प्रत्येक गोष्टीचें स्वरूप बदललें. ज्या ज्या प्रांतांत इंग्लिशांचा अंमल असे, त्या त्या प्रांतांत व्यवस्था, सुयंत्रित राज्यकारभार, निर्भयता व उद्योग हीं असत, व ह्यामुळे त्या त्या प्रांतांची भरभराटी असे; आणि ज्यांत अंदाधुंदी, अव्यवस्था, चोऱ्या व बलात्कार हीं सुरू असत, अशा नेटिव्ह संस्थानांशीं इंग्लिशांच्या प्रांतांची तुलना केली असतां विलक्षण तफावत दिसून येई.

ह्याप्रमाणें राज्यव्यवस्थेच्या संबंधानें यश येत होतें, तरी देखील कंपनीच्या लढाया पूर्वीप्रमाणें चालूच होत्या. फ्रेंच लोकांचा पराभव झालाहोता व म्हणून कंपनीच्या वसाहतविर त्यांजकडून हल्ला होण्याचें भय राहिलें नव्हतें. असें असतां, स्वस्थपणें व्यापार करणें, व मिळालेल्या मुलखाचा राज्यकारभार चालविणें, ह्याच गोष्टींकडे लक्ष देऊन कंपनी स्वस्थ कां वसली नाहीं, असा प्रश्न साहजिक उद्भवतो. कंपनीच्या भागीदारांची प्रतिवर्षी जी सभा इंग्लंडांत भरत असे, त्या सभेंत भागीदाराहि हाच प्रश्न काढीत असत. तसेंच कोणताहि नवीन गव्ह-

नर जनरल हिंदुस्थानांत नेमून पाठविते वेळीं कंपनीचे दायरेक्टर (व्यवस्थापक) ह्यांचाहि त्याला सक्तीचा हुकूम असे कीं, त्यानें मागील गव्हर्नर जनरलांप्रमाणें लढायांत विलकूल पडूं नये. तसेंच तो गव्हर्नर जनरल इंग्लंडांतून निघते वेळीं ह्याप्रमाणें शांतता राखण्याचें अभि वचनाहि देई; परंतु हिंदुस्थानांत आल्यावर थोड्याच दिवसांनीं त्याला लढायांत पडावें लागे.

असें कां होई, हें स्पष्ट होण्यासाठीं एक सोपें उदाहरण घेऊं. कल्पना करा कीं, १० घरांची एक कंपनीच्या लढा- आळी आहे, व त्या आळींतील नंबर १ च्या घांचीं कारणें. घरांत तुम्ही राहत आहां; नंबर ९ च्या किंवा १० च्या घरास आग लागली; तुमच्या घराच्या बाजूला वारा वाहूं लागला नाहीं, तोंपर्यंत तुम्हांला त्याजबद्दल फारशी काळजी वाळगावयास नको. परंतु कल्पना करा कीं, नंबर ९ च्याच घरास आग लागली आहे; तसेंच त्या घरांतील निमे लोक ज्वाला प्रज्वलित करण्याचा प्रयत्न करीत असून निमे त्या विझवून टाकण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, असेंहि तुम्हांला कळून आलें. ज्वाला तुमच्या घरापर्यंत खास पसरतील असें उघड दिसत आहे; आणि कसें होईल, काय होईल, ह्या भीतीमुळे तुम्हांला व तुमच्या कुटुंबांतील माणसांना नेहमींचा कामधंदा सुचत नाहींसा झाला आहे. अशा स्थितींत तुम्ही काय कराल? उघडच आहे कीं, तुम्ही

बेधडक नंबर २च्या घरांत शिरलां असतां, आग विझ-
विणारांना मदत करून आग वाढविणारांचा पाडाव केला
असता, व आग लावणारांस पुन्हा वर डोकें काढितां येऊं
नये, अशाविषयीं योग्य खबरदारी घेतली असती; आणि
असें करणेंच सयुक्तिक झालें असतें.

आतां ईस्त इंदिया कंपनीनें जें केलें तें हेंच. हिंदु-
स्थानांतील नेटिव्ह संस्थानांचा राज्यकारभार इतका वाईट
होता कीं, त्यांत बहुतेक ठिकाणीं अंदाधुंदीच होती.
ज्यांत अंदाधुंदी नाहीं, अशीं अपवादक संस्थानें थोडींच.
ह्या अंदाधुंदीमुळें कंपनीचा व्यापार सुरळीत चालत नसे;
व स्वतःच्या मुलखाबाहेर कंपनीस कांहींच करितां येत
नसे. एवढेंच होऊन राहिलें नाहीं; कारण इंग्लिशांस
अद्यापि फ्रेंचांची भीति होतीच. प्रत्येक नेटिव्ह संस्था-
निकाच्या दरवारीं फ्रेंच हेर असत, व ते त्यांना इंग्लिशां-
विरुद्ध उठण्याविषयीं भर देत असत. शिवाय युरोपां-
तील किंवा इतर ठिकाणच्या इंग्लिशांच्या वसाहतींवर
हल्ला करणें जसें शक्य आहे, तसेंच त्यांच्या हिंदुस्था-
नांतील मुलखावरहि हल्ला करणें शक्य आहे, असें नेपो-
लियन ह्यासहि वाटत होतें. म्हणून वारंवार असें धडे कीं,
एका प्रांतांत कंपनीनें स्वस्थता केली नाहीं तोंच दुसऱ्या
प्रांतांत हात घालणें तिला भाग पडे. कारण आपल्या
शेजारच्या प्रांतांत अव्यवस्था उत्पन्न झाल्यास तिचा
संसर्ग आपल्या मुलखास होईल कीं काय, अशी कंपनीला

भीति असे; व शेजारच्या संस्थानांतून अभिजात्या फ्रेंचांच्या कारस्थानांचीही तिला भीति असे. म्हणून कंपनीच्या दायरेक्टरांचे सक्तीचे हुकूम व गव्हर्नर जनरलांची शांतता ठेवण्याविषयीची अभिवचने सर्व एकीकडे राहत; व कंपनीला वारंवार युद्धप्रसंग करावे लागून वरचेवर मुख्य काबीज करावा लागे.

म्हैसूरच्या टिपू सुलतानाचा पराभव केला नाही तोच इंग्लिशांस मराठ्यांशी लढावे लागले. मराठ्यांस जिंकून त्यांच्या मुलखाची चांगली व्यवस्था केल्यानंतर मोगलांच्या मुलखांतून दंगेखोरांस त्यांना हाकून द्यावे लागले. हे झाल्यावर पंजाबांत सिंधु नदीच्या तीरी राहणाऱ्या शिख लोकांबरोबर व त्या नदीच्या मुखाशी असणाऱ्या सिंध प्रांतांतील अमिरांबरोबर त्यांस लढावे लागले. ह्याप्रमाणे क्रमाक्रमाने हिमालयाच्या दक्षिणेकडील एकून एक संस्थान आपल्या हस्तगत होऊन तेथील राज्यकारभार आपल्या हातीं येईपर्यंत अथवा तेथील संस्थानिक आपणास खंडणी देऊन आपल्या तंत्राने चालण्यास कबूल होईपर्यंत कंपनीस स्वस्थ वसतां येईना. ह्या लढायांसंबंधी कच्ची हकीगत येथे सांगणे अशक्य आहे. एवढे सांगितले म्हणजे पुरे आहे कीं, अयोध्येचे मोठे राज्य इ. स. १८५६त इंग्लिशांनी खालसा केले, व त्या वेळेपासून हिंदुस्थानची सार्वभौम सत्ता प्रत्यक्ष जरी नव्हे, तरी वस्तुतः इंग्लिश कंपनीकडे आली.

परंतु वरील लढायांतून इंग्लिशांसच नेहमीं जय
 फ़सा मिळत गेला, असा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतो.
 ह्या देशांतील लोकांपेक्षां इंग्लिश लोक शूर होते, एव-
 ळढायांतून इंग्लि- ळ्याच उत्तरानें ह्या प्रश्नाचें समाधान
 शांसच नेहमीं जय होत नाही. कारण स्वयंपाक, बाजा-
 फ़ां मिळत गेला? रची नेआण, व इतर हलक्या
 प्रकारचीं श्रमाचीं कामें हीं इंग्रजांकडून ह्या उष्ण देशांत
 झालींच नसतीं; व अर्थात् हीं करण्यास जर त्यांना
 एतद्देशीय चाकर मिळाले नसले, तर त्यांना उपाशीं
 मरण्याचाच प्रसंग आला असता. तेव्हां अशा स्थितींत
 त्यांच्या नुसत्या शौर्याचा काय उपयोग झाला असता?
 ह्यावरून त्यांचा नेहमीं जय होण्याचें शौर्याखेरीज आणखी
 कांहीं कारण असलें पाहिजे हें उघड आहे. शिवाय,
 त्यांनीं ज्या लढाया जिंकिल्या त्या ज्या सैन्याच्या जोरा-
 वर जिंकिल्या, त्या सैन्यांत सर्व इंग्लिश लोकच होते
 काय? हमेपा नेटिह शिपायांची संख्या इंग्लिश शिपा-
 यांच्या संख्येच्या कधीं तिप्पट, कधीं पांच पट, अशी
 असे. ह्यास्तव सैन्यांतील इंग्लिश व नेटिह शिपायांच्या
 संख्यांच्या प्रमाणाकडे लक्ष दिलें असतां असें दिसून
 येईल कीं, नेटिह संस्थानिकांचा इंग्लिशांनीं मुख्यत्वे
 नेटिह शिपायांच्या जोरावरच पराजय केला आहे.
 साधारणपणें म्हटलें असतां त्यांच्या जयाचीं कारणें २
 होतीं:—(१) नेटिह राजांचें दौर्बल्य व त्यांच्यांत

ऐक्याचा अभाव; व (२) नेटिव्हांच्या शूर परंतु कवायत न शिकलेल्या सैन्याशी लढण्यास इंग्लिशांचें कवायत शिकलेलें सैन्य.

मोगलांच्या सार्वभौम सत्तेच्या व्हासानंतर मोगलांचे मांडलिक राजे, हिंदु सरदार, व वंडखोरांचे पुढारी (पेंढारी वगैरे) हे सर्वच अधिकारासाठीं भांडूं लागले. ह्याप्रमाणें अधिकारप्राप्तीसाठीं जो हा कलह सुरू झाला, त्यांत इंग्लिश व्यापारीहि पडले. सर्वांत अधिक योग्यतेचा जो असतो तोच भांडणांत यशस्वी होतो, ह्या दारविन नांवाच्या प्रसिद्ध तत्ववेत्त्याच्या मताप्रमाणें ह्या भांडणांत इंग्लिश व्यापारीच यशस्वी होऊन सर्वांत अधिक योग्यतेचे ठरले. तथापि ह्या प्रकरणाचा अधिक विचार केला पाहिजे; व इंग्लिश व्यापारी व त्यांचे प्रतिस्पर्धी ह्यांस ज्या साधक बाधक गोष्टी होत्या, त्यांची सुलना केली पाहिजे; आणि नंतर इंग्लिश व्यापाऱ्यांचें वर्चस्व होण्याचें कारण शोधिलें पाहिजे. प्रत्येक परिणामास कारण असतेंच, व हल्लींचें कारण शोधण्यास आपणांस दूर जावयास नको.

इंग्लिश व्यापाऱ्यांना पहिली मोठी अनुकूल गोष्ट म्हटली म्हणजे त्यांची **भंडळी (कंपनी)** होती, ही होय. कंपनी असणें ही गोष्ट फायदेशीर कशी, हें प्रथम दर्शनीं ध्यानांत येणार नाही; म्हणून आपण ह्याचा जास्त विचार करूं. “एक्सपेंन्शन ऑफ् इंग्लंड” (इंग्लंड-

चा विस्तार) ह्या नांवाचें प्रोफे. सीली ह्यांनीं जें पुस्तक केलें आहे, त्यांत त्यांनीं ही गोष्ट स्पष्ट केली आहे: प्रथमतः कंपनीचे प्रतिस्पर्धी राजे हे निरनिराळ्या व्यक्ति असल्यामुळे त्यांस आपलें सामर्थ्य आपल्यामागून गादीवर येणारांस देतां येत नसे. ह्यामुळे एखादा बलिष्ठ राजा मरून त्याच्या गादीवर त्याचा निव्वळ मुलगा आला कीं, राज्यांत बखेडा सुरू झाला. बलिष्ठ राजाला बलिष्ठच मुलगा होईल, असा नियम कोठें आहे ? पराक्रमी सेनाधिपतीला पराक्रमीच मुलगा झाला आहे, अशी उदाहरणे इतिहासांत किती आढळतील ? तसेंच एखाद्या नेटिव्ह राजाच्या पदरीं पराक्रमी सेनापति असला तर त्याला लढाईत मरण्याची, मारेकऱ्यांच्या हातून ठार होण्याची किंवा तापानें वगैरे मरण्याची भीति आहेच; आणि तो मेला कीं त्याच्या सैन्यांत अव्यवस्था झालीच. परंतु कंपनीची गोष्ट अशी नव्हती; ती एकच व्यक्ति नसल्यामुळे तिचा नाश होणें फार कठीण. शिवाय कंपनीला आपल्या पदरीं लष्करी कामांत व राज्यव्यवस्थेच्या कामांत प्रवीण लोक ठेवितां येत असत; कारण त्यांस चांगले पगार देण्याचें सामर्थ्य तिच्या आंगीं असे. तसेंच योग्य पगार देऊन कवायत शिकलेले शिपाईहि तिनें आपल्या पदरीं ठेविले होते. सारांश, (१) कंपनी असणें, (२) बुद्धिमान लष्करी लोक व राज्यकार्यधुरंधर लोक नौकरीस ठेवण्याचें सामर्थ्य आंगीं असणें, आणि (३)

चांगले पगार देऊन कवायत शिकलेलें सैन्य ठेवणें, ह्या तीन गोष्टींच्या अनुकूलतेमुळेच ईस्त इंदिया कंपनीला तिच्या प्रतिस्पर्ध्यांशीं टक्कर मारण्याचें सामर्थ्य आलें. परंतु इतक्या ३च गोष्टी तिला अनुकूल होत्या, असें नाहीं. दाख्खोगोळ्यानें भरलेले व वेढा घातला असतां हे घेतां येणार नाहींत, असे मजबूत किल्ले तिच्या ताब्यांत होते. शिवाय ही कंपनी इंग्लिशांची असल्यामुळे तिला इंग्लिश सरकारचा मोठाच पाठिंबा होता. इंग्लिश आरमाराच्या वर्चस्वामुळे इंग्लंडाशीं तिचें दळणवळण निर्भयपणाचें झालें होतें; इतकेंच नव्हे, तर त्या आरमारांमुळे फ्रेंचांस युरोपांतून मदत येण्यास प्रतिबंध झाला होता. तसेंच, इंग्लिश सरकारास पैसे दिले असतां त्या सरकाराकडून कंपनीला शिपाईहि मिळत असत; आणि क्लेव्ह साहेबाच्या वेळेपासून कवायत शिकविलेल्या कांहीं पलटणी नेहमीं तिच्या पदरीं असत. ह्या सर्व गोष्टी अनुकूल असल्यामुळेच कंपनीचें तिच्या प्रतिस्पर्ध्यांवर वर्चस्व झालें.

अखेरीस इंग्लिशांपासून नेटिव्ह संस्थानांसाहि नेहमीं फायदे होऊं लागले. एखाद्या नेटिव्ह संस्थानांत दंगे वगैरे सुरू झाल्यास कंपनी हातांत तरवार घेऊन लढण्यास तयार होई; व त्यामुळे तेथें शेवटीं सुव्यवस्था होऊन उत्तम राज्यकारभार सुरू होई. जेथें ऐक्य व तांतता असे, अशा संस्थानांवरुन तिला लढाया कर-

ण्याचें कारणच नसे, हें उघड आहे. प्रत्येक नेटिव्ह संस्थानांत इंग्लिशांचा अंमल पसंत करणाऱ्या नेटिव्ह लोकांचा एक पक्ष असे; आणि ह्या लोकांस स्वदेशाभिमान म्हणून काय पदार्थ आहे हें माहीतच नव्हतें, म्हणून आपल्या राजास पदच्युत करून तेथें इंग्लिशांचा अंमल सुरू करण्यास आपणांकडून होईल तितकी मदत करण्यास हा पक्ष तयार असे. ह्यामुळे फक्त राजांचीच अदलाबदल होत असे असें नाहीं, तर तेथील पूर्वीची वाईट राज्यव्यवस्था बंद होऊन तेथें चांगली राज्यव्यवस्थाहि सुरू होई. सारांश, पैशाची चंगळ, शांत डोक्याचे मुत्सद्दी, पराक्रमी सैन्य व मदत करण्यास पाठीशीं दुसरें राष्ट्र, इतक्या गोष्टी अनुकूल असल्यामुळे कंपनीस यश येत गेलें, ह्याबद्दल आश्चर्य मानण्यास जागा राहत नाहीं. तिला यश आलें नसतें तर मात्र तिचा कारभार फार अव्यवस्थित होता, असें म्हणण्यास सवळ कारण होतें.

तथापि कंपनीला यशच आलें, व इ. स. १८५६ त तिजकडे हिंदुस्थानची सार्वभौम सत्ता आली. तिला ही स्थिति प्राप्त होऊन फार काळ लोटला नाहीं तोंच हिंदुस्थानांतील ह्या देशांतील मोठ्या वंडांमुळे तिच्या तेथील मोठें वंड. सत्तेस मुळापर्यंत धक्का बसला. नेटिव्ह शिपायांचा प्रामाणिकपणा, हाच काय तो कंपनीच्या एवढ्या यशाचा आधारस्तंभ होता, असें वर स्पष्ट झाले.

लेंच आहे. नेटिव्ह शिपायांनी ज्या कारणांनी बंड केलें तीं कारणें येथें सांगण्याची आवश्यकता नाही; तथापि त्यांच्या बंडामुळे कांहीं थोड्या काळपर्यंत इंग्लिशांच्या हिंदुस्थानांतील सत्तेची चलविचल झाली होती, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. त्यांनी तें बंड मोडून टाकिलें ही गोष्ट महत्त्वाची नाही; पण तें कोणत्या रीतीनें मोडिलें, हें समजणें महत्त्वाचें आहे. बंडाच्या वेळचें हावलाक साहेबाचें शौर्य व लार्ड लारेन्स साहेबाचें धैर्य, ह्यांविषयी इतिहासांत सविस्तर माहिती आहेच; फार कशाला, पुष्कळ वृद्ध मनुष्यांस त्या वेळच्या त्या गोष्टीहि प्रत्यक्ष आठवत असतील. परंतु दुसऱ्या कित्येक गोष्टी जर अनुकूल नसत्या तर इंग्लिशांच्या नुसत्या शौर्यानेंच बंड कधींहि मोडलें गेलें नसतें. २००० बंडवाल्यांस ? इंग्लिश शिपाई ह्या प्रमाणानें बंडवाल्यांची संख्या होती; तर इतक्याशा इंग्रजांना बंड मोडून हिंदुस्थानांत सर्वत्र शांतता कधींहि राखितां आली नसती.

नेटिव्ह लोकांत एकी नव्हती म्हणूनच इंग्लिशांस हिंदुस्थानची सत्ता प्राप्त झाली होती; व ह्याच बंड मोडलें त्याचा कारणानें नेटिव्ह शिपायांकडूनच नेटिव्ह प्रकार. शिपायांचें बंडहि त्यांना मोडितां आलें. जर नेटिव्हांत एकी असती तर ह्या दोन्हीहि गोष्टी घडल्या नसत्या. प्रथमतः बंडाचा उद्भव खरोखर नेटिव्ह

सैन्यांतच झाला; म्हणजे त्यांत प्रजेचा कांहीं संबंध नव्हता. तसेंच, सर्वच नेटिव्ह सैन्य उठलें होतें, असेंहि नाही. मुंबई व मद्रास इलाख्यांतील थोडेच शिपाई फितूर झाले होते. बंगाल्यांतील शिपायांत देखील पुष्कळ प्रामाणिक राहिले होते. “हिंदुस्थानांतील लोकांचें बंड” असें स्वरूप ह्या बंडाला कधींच आलें नाही. दिल्लीचा वेढा, हावलाक साहेबाची बंडवाल्यांवर चाल, लखनौचा वेढा, अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं, नेहमींसारखी नेआण करणें, जखमी शिपायांची शुश्रूषा करणें, स्वयंपाक करणें, वगैरे कामें नेटिव्ह शिपायांनींच केलीं; व हिंदुस्थानास स्वतंत्र करण्याचा आव घालून लढणाऱ्या त्या बंडखोरांच्या तोफांच्या मान्यांत सांपडून कदाचित् आपण मरूं, अशाबद्दल देखील त्या प्रसंगीं त्यांनीं पर्वा केली नाही. इतकेंच नव्हे, तर इंग्लिशांनीं नुकतेच जिंकिलेले जे पंजाबांतील शिख लोक ते इंग्लिशांपेक्षां बंगाली लोकांचा अधिक द्वेष करीत; व म्हणून ह्या बंगाली बंडखोरांबरोबर लढण्यास ते एका पायावर तयार असत. त्याचप्रमाणें शेजारच्या हिमालय पर्वताच्या डोंगरांतून राहणारे जे थोडेसे गुरखे लोक होते, ते आरंभीं आरंभीं इंग्लिशांस फार त्रास देत असत; परंतु ह्या वेळीं ते त्यांना अनुकूल झाले होते. सारांश, फितूर न झालेले नेटिव्ह शिपाई व स्नेही राजांची मदत, ह्यांच्या योगानें इंग्लिशांना हें बंड मोडितां

आले. हिंदुस्थानांत एकी नाही, ही गोष्ट ह्या वंडाच्या इतिहासावरून स्पष्टपणे दिसून आली. तसेच, ह्या देशांत अनेक जाति व धर्म असल्यामुळे “ राष्ट्र ” ही संज्ञा ह्याला देतां येत नाही; भूगोलविषयक दृष्टीने मात्र पाहिजे तर ह्या देशास राष्ट्र म्हणतां येईल, ही गोष्टाहे ह्या वंडामुळे चांगली कळून आली.

ह्या वंडामुळे एक मोठा परिणाम घडून आला. तो कोणता म्हणाल, तर फारा दिवसांची जी ही ईस्ट कंपनीचा इंदिया कंपनी तिचा शेवट. जिच्या संबंधानें शेवट. एवढा मोठा इतिहास झाला, व जिनें आजपर्यंत इतक्या उलाढाली केल्या, ती कंपनी ह्या वंडामुळे मोडली, आणि तिचा अधिकार ह्यापुढें प्रत्यक्ष इंग्लंडच्या राजा-कडे गेला. हिंदुस्थानाशीं फक्त ह्या कंपनीनेच व्यापार करावा, अशी जी सनद कंपनीला मिळालेली होती, तिची मुदत संपून वरीच वर्षे झाली होती, व आतां तिचा राज्य-कारभाराचाहि अधिकार गेला. ही जी व्यवस्था झाली ती सर्वास हितावहच होती.

ह्या वंडामुळे घडून आलेली आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट अद्यापि सांगावयाची आहे. आरंभीं आरंभींच्या मोगल बादशहांनंतर सर्व हिंदुस्थान एकछत्री राणी “एंप्रेस” अमलाखालीं कधीं आले नव्हते, ते कंपनी (बादशाहीण) नीने उत्तम रीतीने आपल्या अमलाखालीं असा किताब घेतो.

आंभिलें त्या मोगल घराण्यांतील शेवटच्या बादशहांच्या हातीं राज्यसत्ता कांहींच राहिली नव्हती; तथापि त्यांचें पूर्वींचें वैभव अगदींच नष्ट झालें नव्हतें; व ते नामधारी बादशाह होतेच. परंतु ह्या वंडामुळें मोगल घराणें अगदींच लयास गेलें; व कांहीं वर्षेपर्यंत हिंदुस्थानांत नामधारीहि सार्वभौम राजा नव्हता. परंतु इ. स. १८७७त ही स्थिति बदलली. ह्या वर्षीं राणीनें “हिंदुस्थानची बादशाहिण” (एंप्रेस ऑफ् इंडिया) अशी पदवी धारण केली; आणि दिल्लीच्या बादशहांच्या दुर्बलतेमुळें जी सत्ता त्यांच्या हातून गेली, ती इंग्लिशांनीं मिळविली असून मी इंग्लिशांची राणी असल्यामुळें ह्यापुढें त्यांच्या वतीनें ती सत्ता मी आपल्या हातीं घेतली आहे, व माझ्या २५ कोटी प्रजेवर ह्यापुढें न्यायानें व दळनिश्चयानें राज्य करण्याचा ठराव केला आहे, अशा अर्थाचे जाहीरनामे देशांत सर्वत्र लागले.

कंपनीच्या एकंदर इतिहासांत पुढील सन विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत:—१७४८; १७७३; १७९३; १८१३; १८३३ व १८५३. कंपनीच्या राज्यसत्तेस १७४८त आरंभ झाला; १७७३त रेग्युलेटिंग आक्ट पास होऊन सांप्रतचें “ ब्रिटिश हिंदुस्थान ” बनण्यास प्रारंभ झाला, व कंपनीच्या अधिकाराची मुदत २०।२० वर्षांची ठरली; व १८१३, १८३३ आणि १८५३ ह्या वर्षीं तिच्या सनदांत कांहीं फेरफार होत

गेल। तसेंच लार्द क्लेव्ह, लार्द वेलस्ली, लार्द हेस्टिंग्स व लार्द दलहौसी हे ४ पुरुष वरील काळांत ध्यानांत ठेवण्यासारखे झाले. पहिल्यानें ब्रिटिश सत्ता पूर्व किनाऱ्यावर मद्रासपासून कलकत्त्यापर्यंत स्थापिली; दुसरा व तिसरा ह्यांनीं मराठ्यांची सत्ता नष्ट करून देशाच्या मध्यभागी व पश्चिम किनाऱ्यावर सत्ता स्थापिली; व चौथ्यानें वायव्येकडील प्रदेशांत सत्ता स्थापून ब्रिटिश सरहद्द सिंधु नदीपर्यंत वाढविली.

शेवटीं हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या इतिहासासंबंधानें ४ काळ विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत, असें दिसून येईल. १ ला काळ लार्द क्लेव्हचा. ह्या काळांत वरील इतिहासा- मुख्यत्वे ३ गोष्टी घडल्या त्याः—(१) फ्रेंचचे मुख्य काळ. लोकांचा पराजय; (२) इंग्लिश शिपाई व नेटिव्ह शिपाई ह्यांच्या एकत्र सैन्यानें नेटिव्ह राजाचा केलेला पहिला पराजय; व (३) नेटिव्ह राजाच्या वर्तीनें बंगाल प्रांताच्या राज्यकारभाराचा कंपनीनें केलेला स्वीकार. २ रा काळ वारन हेस्टिंग्साचा. कंपनीच्या अंतःस्थितीची सुधारणा व इंग्लिश कामगारांनीं राज्यव्यवस्थेची केलेली उत्तम सुधारणा, ह्या महत्त्वाच्या गोष्टी ह्या काळांत घडल्या. ३ रा काळ इ. स. १८५८ हा होय. कंपनीचा शेवट आणि इंग्लिश राष्ट्राकडून सर्व राज्याकारभाराचा स्वीकार, ह्या गोष्टी ह्या काळांत घडल्या. ४ था काळ इ. स. १८७७. ह्यांत राणी सरकारानें “हिंदुस्थानची बादशाहीण” असा किताब घेतला.

प्रकरण दुसरें.

हिंदुस्थानची हल्लींची स्थिति कशी आहे व हा देश
इंग्रज लोक ताच्यांत कां ठेवितात.

हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्यसत्तेविषयी पूर्णपणें विचार करणें सांप्रत अत्यन्त महत्त्वाचें आहे; कारण अलीकडील थोड्या वर्षांत ह्या देशांत विधेचा विलक्षण प्रसार झाल्यामुळे राजकीय महत्त्वाच्या अनेक गोष्टी हल्लीं येथें घडून येऊं लागल्या आहेत, व त्यांमुळे ह्या विषयास फार महत्त्व आलें आहे. म्हणून हिंदुस्थानची हल्लींची स्थिति कशी आहे, व ब्रिटिश सत्ता येथें कायम राखण्यासाठीं युरोपांतील राष्ट्रांशीं लढायाहि इंग्लिशांनीं कां कराव्या, हें समजून घेण्यासारखें आहे.

ह्या प्रश्नाचा व्यवहारदृष्ट्या विचार करावयाचा आहे. हिंदुस्थानासारखें विस्तीर्ण राज्य आपल्या ताब्यांत असावें, अशा प्रकारच्या वैभवाची इंग्लिशांना विशेष पर्वा आहे किंवा नाही, ह्याचा विचार येथें कर्तव्य नाही. तथापि हें राज्य त्यांच्या ताब्यांत असल्यामुळे त्यांना कोणते महत्त्वाचे फायदे सांप्रत होत आहेत, व कांहीं भयंकर प्रसंग गुरदखून हें त्यांच्या ताब्यांतून गेल्यास त्यांचे व त्यांच्या वंशजांचे कोणते तोंटे होणार आहेत, ह्याविषयी विचार करावयाचा आहे. हिंदुस्थानाचें कांहींका होईना, आपला त्याच्याशीं कांहीं संबंध

नाहीं, असें इंग्लंडांतील मजूर व त्यांच्या बायका नेहमीं म्हणतात; परंतु ही त्यांची मोठी चूक आहे हिंदुस्थान इंग्लिशांच्या ताब्यांत राहणें, ही गोष्ट इंग्लंडांतील कोणत्याहि स्थितींतील मंडळीला जितकी महत्त्वाची आहे, तितकीच ती मजुरांनाहि आहे; व हें पुढील एकंदर हकीगतीवरून स्पष्ट होईल. तसेंच ह्या देशाशीं इंग्लिशांचा जो संबंध आहे, त्याचें महत्त्व सांप्रत पुष्कळ वाढलें आहे, अद्यापि वाढत आहे, व पुढेंहि वाढणार आहे. ह्या सर्व गोष्टी स्पष्ट रीतीनें कळून येण्यास बरेच आंकडे विचारांत घ्यावे लागतील.

प्रथमतः हिंदुस्थानचा आकार केवढा आहे, व येथील लोकसंख्या किती आहे, याचा विचार करूं. हिंदुस्थानची लोकसंख्या. मागें दाखविलेंच आहे कीं, रशिया खेरीज सर्व युरोप खंडाचा जेवढा विस्तार आहे, तेवढा एकट्या हिंदुस्थानाचा आहे. परंतु युरोप खंडांतील तेवढ्याच प्रदेशाची लोकसंख्या सुमारे २४ कोटि असून हिंदुस्थानची २५॥ कोटि आहे. (पृष्ठ १८ मधील दीप पहा.) म्हणून हिंदुस्थानशीं इंग्लिशांचा व्यापार म्हणजे, रशियाखेरीज सगळ्या युरोप खंडांतील लोकसमूहांपेक्षां जास्त लोकसमूहाशीं त्यांचा व्यापार असें स्पष्ट झालें; व अशा दृष्टीनेंच ह्या व्यापाराचा त्यांनीं विचार केला पाहिजे. हिंदुस्थानची ही २५ कोटि प्रजा सर्व प्रदेशांत सारखी वाढलेली नाहीं. नद्यांच्या कांठीं

ही वस्ती फार दाट आहे. उदाहरणार्थ, बंगालचा विस्तार फ्रान्स इतका आहे; परंतु तेथील लोकसंख्या फ्रान्सपेक्षां सुमारे २,८०,००,००० जास्त आहे. असें आहे तरी बंगाल्यांतील कित्येक जिल्ह्यांत डोंगरांच्या आजू-बाजूचा मुलूख व कित्येक जंगल ह्यांतून वस्ती मुळीच नाही. ह्या देशांतील लोकसंख्येपैकीं निमेहून अधिक लोक शेतकींत गुंतलेले आहेत. सर्व लोकसंख्येपैकीं शेंकडा ८० चा संबंध शेतकीशीं असतो; व इंग्लंडांत शेंकडा ८ जणांचाच असतो. तेव्हां एकंदरीने हिंदुस्थान हें कच्चे पदार्थ उत्पन्न करण्याकडे सर्वांशीं लागलेलें आहे, असें मानिलें पाहिजे. म्हणून इंग्लंडची स्थिति ह्या देशाच्या स्थितीच्या अगदीं उलट आहे, असें सहज ध्यानांत येईल. इंग्लंडांतील कारखाने व इंग्लंडचा व्यापार हीं दरसाल वाढत आहेत. हिंदुस्थानांत शेतकऱ्यांशिवाय राहिलेल्या लोकांचे धंदे म्हटले म्हणजे उदीम व्यापार, कापड तयार करणें, धातूंचीं व मातीचीं भांडीं करणें, वगैरे आहेत; व बरेच लोक केवळ भिक्षा मागून चरितार्थ करणारे आहेत. ज्या लोकसमूहावर राज्य करण्याचें जोखीम इंग्लिशांवर पडलें आहे, ती वरील प्रकारचा आहे.

हिंदुस्थानांतील प्रदेशांचे दोन मुख्य भाग आहेत. १ला भाग म्हणजे खुद्द ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांतील प्रदेश व २रा भाग म्हणजे नेटिव्ह संस्थानिकांच्या ताब्यांतील प्रदेश. मागील प्रकरणांत सांगितल्या-

प्रमाणें कित्येक प्रांतांवर नामधारी राजे
 हिंदुस्थानांतील ठेवून त्या प्रांतांचा राज्यकारभार कंपनीने
 नेटिव्ह संस्थानें. आपल्याकडे घेतला होता. कित्येक
 नेटिव्ह संस्थानिकांवरोंवर तिने तह केले होते. आपल्या
 पदरीं मोजकें सैन्य ठेवणें, परराष्ट्रांशीं सल्ला मसलत
 न करणें, ब्रिटिश सरकारची सल्ला मसलत घेण्या-
 साठीं ब्रिटिश रेसिडेंट आपल्या दरबारीं ठेवणें, व
 कधीं कधीं खंडणी देणें, इत्यादि गोष्टी ह्या तहांत ठर-
 लेल्या होत्या. हाच कंपनीचा क्रम १८५८ नंतर इंग्लिश
 सरकारानेहि चालू ठेविला; आणि १८७७ त राणीने
 “ वादशाहीण ” (एंप्रेस) अशी पदवी स्वीकारिल्यामुळे
 सर्व नेटिव्ह संस्थानिकांत ती प्रमुख झाली; मग तीं
 संस्थानें प्रत्यक्ष इंग्लिश सरकारच्या ताब्यांत असोत
 वा नसोत.

नेटिव्ह संस्थानें हल्लीं हिंदुस्थानांत सुमारे १०००
 असून त्या सर्वांची मिळून हिंदुस्थान सरकारास सालीना
 सुमारे ७२,५०,००० रुपये खंडणी मिळत आहे. तसेंच ह्या
 सर्व संस्थानिकांचें एकंदर सैन्य ३,८१,००० आहे. ह्या
 सर्व संस्थानांत महत्त्वाचें संस्थान हैदराबादच्या निजा-
 माचें होय. हें संस्थान इंग्लिश सरकारास सैन्याची मदत
 देण्यास नुकतेंच इ. स. १८८५ त तयार झालें होतें.
 निजामाच्या राज्यांत १ कोटीवर लोकसंख्या आहे.
 म्हणजे आयर्लंड व स्कातलंड ह्यांची लोकसंख्या एकत्र

केली असतां जी संख्या होणार तिजपेक्षांहि ह्या संस्थानाची लोकसंख्या जास्त आहे. म्हैसूर हेंहि एक महत्त्वाचें संस्थान आहे; त्याची राजधानी म्हैसूर शहर आहे. ह्या संस्थानची लोकसंख्या ४०,००,००० म्हणजे स्कातलंडापेक्षां जास्त आहे; व आणखी दुसरीं ८ मोठालीं संस्थानें असून त्यांतील प्रत्येकाची लोकसंख्या १०,००,००० वर आहे. हे राजे व्हाइसराय साहेवास भेटावयास जातात, तेव्हां त्यांच्या सन्मानार्थ ज्या*तोफा झडतात, त्या तोफांच्या संख्यांच्या प्रमाणानेंच ह्यांचे मानमरातब असतात. ह्यांचें राज्य ह्यांच्या वंशांकडे चिरकाळ चालविण्याविषयी ब्रिटिश सरकारचें ह्यांना अभिवचन असतें; तथापि ह्यांनी आपल्या मुलखांत कांहीं एक नियमित प्रमाणानें उत्तम प्रकारची राज्यव्यवस्था ठेविली पाहिजे, असा बोजा ह्यांच्या शिरावर असतो. ह्याप्रमाणें चांगल्या प्रकारची राज्यव्यवस्था न ठेविल्यामुळें कित्येक राजांना पदच्युतहि करण्यांत आले आहे. ह्या सर्व नेटिव्ह संस्थानांतील लोकसंख्या सुमारे ५ कोटी म्हणजे जर्मनीतील लोकसंख्येपेक्षां

* हिंदुस्थानांतील मुख्य मुख्य संस्थानिकांना सन्मानार्थ ज्या तोफा आहेत, त्या पुढें लिहिल्याप्रमाणें:—वडोदें २१; हैदराबाद (निजाम) २१; म्हैसूर २१; भोपाळ १९; काश्मीर १९; ग्वाल्हेर १९; इंदूर १९; कोल्हापूर १९; मेवाड १९; त्रावणकोर १९; भावलपूर १७; भरतपूर १७ आणि बिकानेर १७. शिवाय खुद्द राणी सरकारास १०१, गव्हर्नर जनरल (व्हाइसराय) यांस ३१, मुंबई व मद्रास येथील गव्हर्नरांस १७ व बंगाल, वायव्य प्रांत आणि पंजाब येथील लेफ्टीनेंट गव्हर्नरांस १५ तोफा आहेत.

जास्त आहे. म्हणून राणी सरकारच्या प्रत्यक्ष अमला-
खाली असणारी लोकसंख्या सुमारे २० कोटि राहिली.

हिंदुस्थानचा राज्यकारभार समजून घेणें फार
घोटाळ्यांचें आहे. कंपनीची राज्यपद्धति व इंग्लिश राज्य-
हिंदुस्थानची पद्धति ह्यांच्या संमेलनामुळे हा घोटाळा झाला
राज्यपद्धति.

आहे. ह्यांतील महत्त्वाच्या गोष्टी पुढें थोडक्यांत सांगि-
तल्या आहेत. इंग्लिश राज्यपद्धतीच्या नियमाप्रमाणें
हिंदुस्थानासंबंधी सर्व राज्याधिकार राणी आपल्या एका
प्रधानाच्या द्वारे चालविते; व एकंदर राज्यकारभाराबद्दल
ह्या प्रधानाला पार्लमेंट सभा जबाबदार धरिते. ह्याला
“सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया” (हिंदुस्थानचा स्टेट
सेक्रेटरी) म्हणतात. हा इंग्लंडच्या मंत्रिमंडळामध्ये
(क्याबिनेटमध्ये) असावयाचाच. स्टेट सेक्रेटरीस मदत
करण्याकरितां एक कौन्सिल म्हणजे मंत्रिसभा असते.
हिंदुस्थानासंबंधी कामकाजाचा उधांना अनुभव असतो,
असेच सभासद ह्या सभेत असतात; व त्यांची नेमणूक
राजाकडून होते. परंतु त्यांच्या अभिप्रायाप्रमाणें वागलेंच
पाहिजे, असें बंधन स्टेट सेक्रेटरीवर नाहीं. त्याच्या मर्जेस
वाटेल तेव्हांच तो ह्या सभासदांच्या अभिप्रायाप्रमाणें चालतो.

राणी सरकारचा हिंदुस्थानांतील प्रतिनिधि व्हाइ-
सराय हा होय. ज्या पक्षाच्या प्रधानमंडळाकडे अधि-
कार असतो, त्या पक्षाच्या मताप्रमाणेंच बहुधा अलीकडे
व्हाइसराय राज्यकारभार पाहतो, म्हणजे लिबरल पक्षाचें

प्रधानमंडळ असले, व व्हाइसराय स्वतः कान्सरव्हेटिव मताचा असला, तरी त्याला लिबरल पक्षाच्या मताप्रमाणे राज्यकारभार करावा लागतो; व असे करण्यास तो कबूल नसेल तर तो राजीनामा देऊन जातो. “व्हाइसराय” हा हुद्दा त्याला अलीकडे मिळालेला आहे; परंतु ह्याचा वास्तविक फारा दिवसांचा हुद्दा “गव्हर्नर जनरल” हा होय. मुंबई, मद्रास व बंगाल ह्या तीन इलाख्यांच्या गव्हर्नरांवर बंगालच्या गव्हर्नरास मुख्य नेमून त्यालाच “गव्हर्नर जनरल” हा हुद्दा दिला; व ही व्यवस्था इ. स. १७७३त झाली. ह्याला मदत करण्यास एक मंत्रिमंडळ (कौन्सिल) असते. त्यांत ७ सभासद असतात; व त्यांना आर्डिनरी (साधारण) सभासद म्हणतात; आणि त्यांची नेमणूक राणीच्या वतीने हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी करितात. ह्या सातांमध्ये एक नेहमी हिंदुस्थानचा सेनाधिपति असतो. तसेंच त्यांत एक नेहमी जमाखर्च पाहणारा (फिनेन्शल) सभासद असतो; व एक कायद्यांसंबंधी (लीगल) सभासद असतो. साधारणपणे पाहिले असतां ह्या मंत्र्यांच्या बहुमताप्रमाणे व्हाइसरायाने वागावयाचे; परंतु विशेष प्रसंगी त्यांचे मत एकीकडे ठेवून आपल्याच मताप्रमाणे तो वागतो. ह्या ७जणांच्या प्रधानमंडळास एक्झिक्यूटिव्ह (प्रवर्तक) कौन्सिल म्हणतात. कायदेकानू करण्यासाठी व्हाइसराय आणखी कांहीं सभासद नेमितात; व त्यांना आर्डिनल (अधिक)

सभासद म्हणतात; आणि ह्यांपैकी कांहीं तरी नेटिव्ह असतात. ह्या कायदे करणाऱ्या कौन्सिलास *लेजिस्लेटिव्ह (विधायक) कौन्सिल म्हणतात. प्रवर्तक कौन्सिलांतले ७ सभासद ह्या विधायक कौन्सिलांतहि असतात.

सर्व हिंदुस्थानावर व्हाइसराय ह्यांची साधारण देखरेख असते; परंतु ह्या देशांत पुष्कळ स्थानिक सरकारेहि आहेत. ह्यांत अति महत्त्वाचीं मद्रास व मुंबई हीं होत. ह्यांतील प्रत्येकावर गव्हर्नर असतो. गव्हर्नरांची नेमणूक इंग्लंडाहून होते, व त्यांना कांहीं नियमित स्वातंत्र्य असतें. बंगाल, वायव्येकडील प्रांत व औद (अयोध्या) आणि पंजाब ह्या तिहींवर तीन लेफ्टेनेंट गव्हर्नर आहेत. ब्रह्मदेश, आसाम व मध्य प्रांत (सेंट्रल प्राव्हिन्सेस) ह्या तिहींवर चीफ कमिशनर आहेत. ह्या सर्व प्रांतांचे जिल्हे केलेले आहेत. हिंदुस्थानांतील राज्यका-

*हिंदुस्थानांतील कौन्सिलांच्या सुधारणेचा कायदा पार्लमेंटानें १८९२ त पसार केला आहे. त्या अन्वये निरनिराळ्या विधायक (लेजिस्लेटिव्ह) कौन्सिलांतील अधिक (एंडिशनल) सभासदांची संख्या पुढें लिहिल्याप्रमाणें ठरविली आहे:—हिंदुस्थानच्या म्हणजे गव्हर्नर जनरल ह्यांच्या कौन्सिलांत १०—१६ पर्यंत; मद्रास व मुंबई येथील कौन्सिलांत (आडव्होकेट जनरलशिवाय) ८—२० पर्यंत; बंगालच्या कौन्सिलांत २० पर्यंत; आणि वायव्येकडील प्रांत व औद येथील कौन्सिलांत १५ पर्यंत. (ह्यांशिवाय प्रवर्तक कौन्सिलांतील सभासद ह्यांत असावयाचे ते निराळेच.) तसेंच ह्यांतील नियमित सभासद निवडून देण्याचा अधिकार युनिव्हर्सिट्या, म्युनिसिपालिट्या, लोकल बोर्ड, चेंबर्स ऑफ कॉमर्स (व्यापाऱ्यांच्या सभा) वगैरे संस्थांना देण्यांत आला आहे.

रभाराचा पाया म्हटला म्हणजे हा जिल्हा होय. जिल्ह्यावरील मुख्य अधिकाऱ्याला जमाबंदी संबंधाने कलेक्टर व फौजदारी संबंधाने डिस्ट्रिक्ट माजिस्ट्रेट म्हणतात. पूर्वी ह्या कामगारांचे मुख्य काम फक्त जमिनीचा वसूल गोळा करण्याचे असे, व तेव्हांपासून कलेक्टर हा हुद्दा चालत आला आहे. कलेक्टर हा हिंदुस्थानांतील राज्यसूत्रांचा आदि चालक होय. प्रत्येक जिल्ह्यांतील प्रदेशाचा विस्तार कमजास्त असतो; परंतु त्यांतील लोकसंख्या साधारणपणे १० लक्षांपेक्षा जास्त असते; व ह्या सर्वांवर कलेक्टरचा व त्याच्या हाताखालच्या अंमलदारांचा पूर्ण अंमल असतो.

हिंदुस्थानची राज्यपद्धति इंग्लंडच्या राज्यपद्धतीहून फार भिन्न आहे. परराष्ट्राने हल्ला केल्यास संरक्षण करणे, व न्यायाची कोर्टे चालविणे, इतकीच काय तीं सरकारची काम आहेत, असे इंग्लिश लोकमानितात, इतर कोणत्याहि कामांत सरकारची मदत ते मिळवू इच्छित नाहीत. सर्व प्रकारची स्थानिक स्वराज्याची व्यवस्था त्यांची तेच करितात. तसेच तेथील शहरांच्या म्युनिसिपालिट्यांच्या कौन्सिलरांची (सभासदांची) निवड ते लोकच करितात; आणि ते सभासद नंतर मेयरची (प्रेसिडेंटची) निवड करितात. हे शहरांचे सभासद शहरांतील कामकाजाच्या व्यवस्थेकरिता आपल्यांतीलच कित्येकांची एक पोट कमिटी नेमितात.

ती कमिटी घरपट्टी वगैरे ठरविते; व शहराच्या सुधारणे-
 संबंधी सर्व प्रकारचीं कामें करिते. म्युनिसिपल कमि-
 ट्यांशिवाय शाळांसंबंधी कमिट्या (स्कूल बोर्डस्) व
 लोकलबोर्ड्सारख्या संस्था (बोर्डस् ऑफ् गार्डियनस्)
 आहेत; व त्यांतील सभासदांची निवडहि तेच करितात.
 सारांश, प्रत्येक शहरासंबंधी कामकाजांची व्यवस्था
 अप्रत्यक्ष रीतीने त्या शहरांतील लोकच करितात, असें
 म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. म्युनिसिपालिट्यांच्या
 अधिकारांत नसणारें एखादें कृत्य करणें झाल्यास शहरां-
 तील कित्येक उद्योगी पुरुष तें हातीं घेतात, व तें तडीस
 नेण्यासाठीं कंपनी तयार करितात.

आतां हिंदुस्थानांत ह्याच्या अगदीं उलट प्रकार
 आहे. येथें लोक आपण होऊन कोणतेंहि कृत्य करीत
 नाहीत; सर्व प्रकारची व्यवस्था सरकारासच करावी लागते.
 म्हणून इंग्लंडांतील शहरांतून जी व्यवस्था म्युनिसिपालि-
 ट्या करितात, किंवा खेड्यांतून माजिस्ट्रेट व लोकलबोर्डें
 वगैरे करितात, ती सर्व व्यवस्था हिंदुस्थानांत प्रत्येक
 जिल्ह्यावरील मुख्य अधिकारी जो कलेक्टर त्याला त्याच्या
 जिल्ह्यापुरती करावी लागते. ह्यामुळे कलेक्टराला फार
 काम पडतें. ' कलेक्टर ' ह्या नात्याने त्याच्या
 जिल्ह्याच्या जमाबंदीची जबाबदारी त्याच्यावर असते.
 तसेंच माजिस्ट्रेट ह्या नात्याने त्याच्या जिल्ह्याच्या शांततेची
 व त्यांतील लोकांच्या कल्याणाची जबाबदारी त्याच्याच

शिरावर असते; आणि त्याजकडे आलेल्या बारीक सारीक खटल्यांचा निकाल करून मोठाले खटले त्याला वरिष्ठ कोर्टाकडे पाठवावे लागतात. शिवाय त्याच्या इलाख्यावरील गव्हर्नर जी जी माहिती विचारील ती ती माहिती त्याला गव्हर्नरास द्यावी लागते; आणि गव्हर्नराच्या मनांत जी गोष्ट करण्याचें येईल, ती सिद्धीस नेण्याचीं साधनेंहि त्यालाच पुरवावीं लागतात. कांहीं शहरांतील लोकांस x स्थानिक—स्वराज्यसंबंधी थोडा बहुत अधिकार आहे. परंतु साधारणपणें पाहिलें असतां हिंदुस्थान सरकार हें एक प्रकारचें जुलमी सरकार आहे. मात्र हें जो जुलूम लोकांवर करितें, तो खरोखरीचा जुलूम नसून लोकांच्या कल्याणाचा जुलूम असतो. सारांश, सार्वजनिक कल्याणाचें एकहि काम लोकांकडून होत नसल्यामुळे सर्व कामें सरकारास करावीं लागत आहेत.

x म्युनिसिपालिट्या, लोकलबोर्डें वगैरे संस्थांच्या सभासदांपैकीं कांहीं नियमित सभासद निवडून देण्याचा अधिकार हिंदुस्थानचे माजी व्हाइसराय लॉर्ड रिपन ह्यांच्या कारकीर्दीत प्रजेला मिळाला, व तेव्हांपासून ह्या स्थानिक संस्थांना अधिकाधिक महत्त्व येऊं लागलें आहे. तसेंच थोड्या दिवसांपूर्वी (इ. स. १८९२ त) पार्लमेंटांत पसार झालेल्या “इंडियन कौन्सिल्स ऍक्ट”च्या सुधारणेच्या कायद्याच्या ” अन्वये विधायक (लेजिस्लेटिव्ह) कौन्सिलांतील अधिक (एडिशनल) सभासद नेमण्याच्या संबंधानें जे नियम करण्यांत आले आहेत, त्यांप्रमाणें कांहीं सभासद निवडून देण्याचा अधिकार ह्या संस्थांना मिळाला आहे; व म्हणून ह्यांचें महत्त्व पुढेंहि वाढत जाईल असें अनुमान आहे.

ही स्थानिकस्वराज्याची स्थिति झाली. देशांतल्या देशांत स्वस्थता राखण्याचें काम हिंदुस्थानांत फार सुलभ आहे. हिंदुस्थानांत दर १२०० मनुष्यांस १ ह्या प्रमाणानें पोलिसची संख्या आहे; परंतु इंग्लिश लोक कायदेशीर रीतीनें अधिक भांडणारे असल्यामुळे इंग्लंडांत दर ६३९ मनुष्यांस १ ह्या प्रमाणानें पोलीस लागतात. न्यायाची सत्ता व अंमल बजाविण्याची सत्ता ह्या निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांकडे आहेत. तसेंच दिवाणी व फौजदारी खटल्यांच्या चौकशीकरितां इंग्लंडांतल्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानांतहि कोर्टाची मालिका आहेच. कलकत्ता, मद्रास, मुंबई व अलाहाबाद येथे हायकोर्टे आहेत. हायकोर्टांच्या जज्यांपैकीं बहुतेक इंग्लिश असून थोडे नेटिव्ह असतात. येथे चालणारे दिवाणी कायदे कांहीं अंशीं देशाच्या चालीरितीस धरून व कांहीं अंशीं इंग्लिश कायद्यांस धरून ठराविलेले आहेत, तसेंच लार्ड मेकाले ह्या विख्यात बुद्धिमान् पुरुषानें केलेल्या नियमांच्या आधारेनं फौजदारी कायदे ठराविलेले आहेत. देशाच्या संरक्षणा देशांतील क्षणास जें सैन्य आहे त्यांत इंग्लिश सुमारे सैन्य. * ६०,००० आहेत; व नेटिव्ह त्यांच्या दुपटीहून म्हणजे १,२०,००० हून कांहीं अधिक आहेत.

* १८८७ मध्ये हे आंकडे पुढें लिहिल्याप्रमाणें होते:—
युरोपियन ६९,७६४; नेटिव्ह १,४१,०००; मिळून एकंदर सैन्य २,१०,७६४.

सारांश, २ नेटिव्ह शिपायांस १ इंग्लिश शिपाई हें प्रमाण हल्लीं आहे. १८९७च्या बंडापूर्वी हें प्रमाण ३:१ होते; व कंपनीच्या अमलाच्या प्रारंभी तर कधीं कधीं ९:१ होते.

इतकें मोठें लष्करी सैन्य व शिवाय पोलीस सैन्य ठेवणें मोठ्या खर्चाचें काम आहे, हें उघड आहे. तथापि हा एकंदर खर्च हिंदुस्थानच्या तिजेरिंतून चालला आहे. वसूल गोळा करणें हें काम हिंदुस्थानांत फारच सोपें येथील जमेच्या आहे. फक्त बंगाल्यांत मात्र मोठ मोठे बाबी. पुष्कळ जमीनदार आहेत. ते इंग्लंडांतल्याप्रमाणें आपल्या जमिनी शेतकऱ्यांस लागवडीस देतात. ह्याशिवाय इतर सर्व ठिकाणच्या जमिनींवर सरकारचें पूर्ण स्वामित्व आहे; व लागवड करणाऱ्यापासून भाड्यादाखल सरकार धारा घेतें; आणि हिंदुस्थानांतील जमाबंदीची मुख्य बाब हीच आहे. जमिनीच्या धाऱ्याशिवाय मिठावर कर आहे. दरसाल दर माणशीं सुमारे ७ पेन्स ह्या प्रमाणें हा कर आहे. बाकीच्या जमेच्या बाबी म्हटल्या म्हणजे अफूवरील कर, कष्टमचे कर, वगैरे होत. इन्कम टॅक्स [प्राप्तीवरील कर] हिंदुस्थानांत

×अलीकडे ५०० रुपयांपेक्षां ज्यांचें सालीना उत्पन्न जास्त आहे, असे सर्व व्यापारी, शेट सावकार, सरकारी कामगार, वगैरे ह्यांजवर दरसाल दर रुपयास ४ पै प्रमाणें इन्कम टॅक्स वसविला आहे. मात्र २०० रुपयांहून अधिक टॅक्स कोणावर नसतो.

मुळींच नाही; व ह्यामुळे ज्यांच्या जमिनी नाहीत, परंतु जे व्यापारी किंवा सावकार आहेत, त्यांच्यापासून सरकारच्या तिजोरीत फारच थोडा पैसा जातो.

हिंदुस्थानांतील सैन्यास ३ धोक्यांच्या संबंधाने सावधगिरी ठेवावी लागते; (१) नेटिव्ह संस्थानिकांचें त्यांच्या ३,८०,००० सैन्यासह बंड; (२) ब्रिटिश हिंदुस्थानांतच बंडाचा उद्भव; व (३) परराष्ट्राची स्वारी. ज्याच्या संबंधाने हल्लीं फार भीति आहे, तो ३रा धोका ह्या देशाचें होय; कारण परराष्ट्राची मदत आल्याशिवाय संरक्षण. पहिले दोन धोके येण्याची हल्लीं फारशी भीति नाही. इंग्लिशांना मोठी भीति काय ती रशियाची आहे. रशियन लोकांना हल्ला करणें झालें तर अफगाणिस्थानांतील दोन रस्त्यांपैकीं कोणत्या तरी रस्त्यानें केला पाहिजे. पहिला रस्ता काबुल व खैबर खिंडीमधून, व दुसरा कंदहार व केटावरून. ह्या दोहोंतून कोणत्याहि रस्त्यावर आपलीं सैन्ये आपणांस त्वरित गोळा करितां यावीं, हा हिंदुस्थान सरकारचा हल्लींचा मुख्य हेतु आहे; व म्हणून हिंदुस्थानांतील मोठमोठ्या रेल्वेच्या रस्त्यांची अशी व्यवस्था केलेली आहे कीं, तिच्या योगानें कलकत्ता, मद्रास व मुंबई ह्यांचा ह्या सरहद्दीशीं निकट संबंध जोडिला गेला आहे. तसेंच सिंधु नदीच्या मुखापाशीं असणाऱ्या कराची शहरापासून खैबर खिंडीशीं असलेल्या पेशावर शहरापर्यंतहि रेल्वे रस्ता केला आहे;

अशासाठी की तसाच प्रसंग आल्यास इंग्लंदाहूम आणि-
लेल्या सैन्यास सरहद्दीच्या अगदीं नजीकच्या बंदरांत
उतरून ताबडतोब धोक्याच्या ठिकाणी नेतां यावें.

हिंदुस्थानच्या संरक्षणाच्या कामीं इंग्लिशांस यश
येणें मुख्यत्वे दोन गोष्टींवर अवलंबून आहे. ह्यां-
पैकी पहिली गोष्ट अफगाणिस्थानाशीं
त्यांचा संबंध, ही होय. त्या देशांतून आल्याशि-
ह्या संरक्षणासंबंध- वाय रशियन लोकांस हिंदुस्थानांत येतांच
धानें अफगाणि-
स्थानाचें महत्त्व. येणार नाहीं. एक तर ह्या कामीं त्यांस
अफगाण लोकांचें साहाय्य मिळालें पाहिजे; अथवा अफ-
गाण लोकांशीं लढाई करून आपला रस्ता त्यांना जव-
रीने खुला करून घेतला पाहिजे. रशियाच्या मनांत
स्वारी करण्याचें आल्यास त्याला लढाई करण्याचाच
प्रसंग यावा, असा इंग्लिश सरकारचा हेतु असून त्या
धोरणानेंच त्यांचीं कारस्थानें हल्लीं सुरू आहेत; म्हणजे
अफगाणिस्थानच्या अमिराशीं जितका मित्रभाव ठेववेल,
तितका ठेवण्याची खटपट आहे. अफगाण लोक जर
रशियास अनुकूल झाले तर त्यांना १,००,००० सैन्य
आयतेंच मदत मिळाल्याप्रमाणें होईल. हे अफगाण लोक
लिचेपिचे नसून ज्यांनीं पूर्वीं दोनदां हिंदुस्थान जिंकिलें
अशा लोकांचे हे वंशज होत. आतां अफगाण लोक
प्रतिकूल असतांहि जर रशियन लोक ह्या देशांत शिर-
तील तर ते रानटो अफगाण लोक इंग्लिशांच्या बाजूस

आल्याप्रमाणेंच होईल; आणि अशा स्थितीतहि जर रशियन लोक अफगाणिस्थानांतील खिंडींतून हिंदुस्थानावर हल्ला करण्यास येऊं लागले, तर त्यांच्या सैन्याच्या अघाडीवर इंग्लिश फौजेचा मारा होऊन पिछाडीवर ह्या अफगाणांच्या टोळ्यांचे निर्दयपणाचे हल्ले होतील. ह्यावरून पराक्रमी अशा अफगाण लोकांशीं स्नेहभाव ठेवणें इंग्लिशांस किती आवश्यकतेचें आहे, हें सहज ध्यानीं येईल; व म्हणूनच अफगाण लोक आपले हल्लीं स्नेही आहेत, ह्याबद्दल त्यांना आनंद मानण्यास हरकत नाही. ह्यास्तव हिंदुस्थान कबज्यांत ठेवण्यासाठीं अफगाणिस्थानांशीं स्नेह ठेवण्याचें जोखीम त्यांच्यावर येतें.

दुसरी गोष्ट हिंदुस्थानांत इंग्लंडाहून जाण्यायेण्याचा रस्ता खुला ठेवणें, ही होय.

ह्याच संबंधानें ह्या रस्त्याचा मध्यभाग सुएझचा कालवा सुएझच्या कालव्याचें महत्त्व. होय. सुएझ कालव्यापर्यंतच्या इंग्लिशांच्या रस्त्याचें संरक्षण जिब्राल्टर व माल्टा ह्यांच्या योगानें हल्लीं होत आहे. ह्या रस्त्यानें सुएझच्या कालव्यांतून तांबड्या समुद्रांतून एडनपर्यंत व तेथून सिंधु नदीच्या मुखाशीं असलेल्या कराचीपर्यंत इंग्लिशांना जोंपर्यंत सुरक्षितपणें येतां येईल, तोंपर्यंत हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर त्यांना इंग्लंडाहून ३ आठवड्यांत सैन्य पाठवितां येईल. रशियाला युरोपांतून अफगाणिस्थानच्या सरहद्दीवर सैन्य पाठविण्यास जो काळ लागणार त्यापेक्षां वरील

काळ फार कमी आहे. म्हणून सुएझचा कालवा चांगल्या स्थितीत असून जाण्या येण्यास खुला आहे, तोपर्यंत सैन्य नेण्या आणण्याच्या संबंधाने रशियापेक्षा इंग्लिशांस जास्त सवलत राहणार आहे; परंतु त्यांनी सुएझ कालवा जर शत्रूंच्या हातीं जाऊ दिली, अथवा त्याचा नाश होऊ दिली, [आणि असा नाश अंदाधुंदीच्या वेळीं त्याजकडे लक्ष न दिल्यास लवकरच होईल,] तर मग त्यांना केप आफ गुड होपच्या जुन्या रस्त्याने सैन्य पाठविणे भाग पडेल; व असे झाले असता त्यांच्यापेक्षा सरहद्दीचे ठिकाण रशियास * अधिक जवळ होईल.

हिंदुस्थान ताब्यांत असल्यामुळे इंग्लिशांवर काय जबाबदारी आली आहे, त्याजबद्दल थोडी हकीगत आतां-पर्यंत सांगितली. अफगाणिस्थान आपणांस अनुकूल राहील असें करणे, व सुएझच्या कालव्याचे स्वातंत्र्य व हिंदुस्थानापासून इंग्लंडास फायदे काय आहेत? सुरक्षितपणा सदोदित कायम राखणे ह्या दोन महत्त्वाच्या गोष्टींची जबाबदारी हिंदुस्थान ताब्यांत असल्यामुळे त्यांच्यावर पडली आहे, असे वर स्पष्ट करून दाखविलेच आहे. परराष्ट्रांशीं त्यांचे जे बखेडे उत्पन्न होतात, त्यांपैकीं बहुतेक वरील २ जबाबदाऱ्यांमुळेच उत्पन्न होतात; व म्हणून ह्या गोष्टी अगदीं

* मध्य एशियांतील रशियन रेलवेचे काम दिवसें दिवस वाढत चालले असल्यामुळे, जेव्हां कधीं लढाईचा प्रसंग येईल तेव्हां, रशियाला इंग्लिशांपेक्षा सरहद्दीवर सैन्य आणण्यास किती काळ कमी लागेल, तें आजच नक्की ठरविणे अशक्य आहे.

स्पष्ट रीतीने ध्यानांत आणिल्या पाहिजेत; कारण हिंदुस्थान ताठ्यांत असल्यापासून त्यांना तोटे म्हणून जे आहेत ते हे तंटे बखेडे होत. म्हणून हे तंटे बखेडे सोसण्यापासून त्यांना फायदे काय आहेत ते पाहूं.

इतर ब्रिटिश वसाहतींपासून त्यांना जे फायदे होतात ते पुढें लिहिल्याप्रमाणें:—

१—इंग्लंडांतील लोकसंख्या फार वाढत चालल्यामुळे त्या वाढणाऱ्या लोकसमूहाला ह्या वसाहतींमुळे राहण्यास नवीन जागा झाली आहे.

२—ह्या वसाहतींमुळे त्यांचें सामर्थ्य फार वाढलें आहे.

३—ह्या वसाहतींमुळे त्यांच्या मालाचा खप फार वाढला आहे.

इतर वसाहतींपासून होणारे हे तिन्ही फायदे हिंदुस्थानापासून त्यांना होत आहेत, असें म्हणतां येत नाहीं. इंग्लिशांच्या वाढत चाललेल्या लोकसमूहाला राहण्यास हा देश हल्लीं उपयोगी पडत नसून पुढेहि पडण्याचा संभव नाही. कांहीं इंग्लिश लोकांस चाकऱ्या व कामकाज हिंदुस्थानांत मिळेल; परंतु हा देश असा आहे कीं, जो कोणी येथें येतो तो इंग्लंडांत परत जाण्याच्या आशेनें येतो; स्वतःचें वरच तो ह्या देशांत बांधील असा हा देश नाही; कारण येथील हवा इतकी उष्ण आहे कीं, ती त्या लोकांस मानवत नाही. युरोपांतील प्रौढ

माणसांस येथील हवा वाईट असून लहान मुलांस त्रास घातकच आहे. म्हणून इतर वसाहतींपासून असलेले पहिला फायदा हिंदुस्थानापासून त्यांना मुळीच नाही असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

तर मग दुसरा फायदा तरी आहे किंवा कसे त्याचा विचार करूं. हिंदुस्थानामुळे त्यांच्या सामर्थ्यात भर पडत आहे काय ? पडते, असे म्हणतां येईल दिसत नाही. माल्टा व सौदन येथे हिंदुस्थानांतील सैन्य मदतीस आणिले होते, व त्यामुळे इंग्लिशांना यश येऊन त्या त्या ठिकाणी त्यांचे सामर्थ्य वाढले असे, ह्या संबंधाने कदाचित् कोणी म्हणतील, परंतु ही गोष्ट झुल्लू आहे. हिंदुस्थानांतील एकून एक शिपाई त्यांना कधीहि काढितां येणार नाही. इतर वसाहतींचे असे नाही त्या त्यांचे स्वतःचे संरक्षण करितात, व प्रसंगी इंग्लिशांसहि मदत करितात, ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे हिंदुस्थानापासून त्यांच्या सामर्थ्यात भर पडत नाही एवढेच नाही, तर हिंदुस्थान ताब्यांत आहे म्हणून परराष्ट्रसंबंधी राजकारस्थानांच्या बाबतीत त्यांना वारंवार मोठी काळजी उत्पन्न होते; आणि रशिया, ईजिप्त, तुर्कस्थान ह्या देशांशी त्यांचे वारंवार बरेडे पडतात हिंदुस्थान ताब्यांत नसते तर त्यांना ह्या बरेड्यांची जरूर नव्हती. सारांश इतर वसाहतींपासून होणारा दुसरा फायदाहि ह्या देशापासून त्यांना होत नाही.

हिंदुस्थानापासून त्यांना जो फायदा होतो तो केवळ तिसऱ्या प्रकारचा, म्हणजे व्यापारासंबंधाचा होय. ह्या व्यापाराचें महत्त्व समजण्यासाठीं बऱ्याच आंकड्यांची घडामोड करावी लागणार आहे. हे आंकडे होतील तितक्या सुलभ व ठोकळ रीतीनें विचारांत घेऊं.

इ. स. १८१४पर्यंत हिंदुस्थानाशीं व्यापार करण्याची सनद फक्त ईस्ट इंडिया कंपनीलाच होती. हिंदुस्थानच्या त्या वेळीं व्यापार फारच थोडा होता. व्यापारीची *जरसी अथवा आइल आफ मॅन बेटाबरोबर वृद्धि. जेवढा इंग्लंडचा व्यापार हल्लीं चालतो तेवढाच तो होता, असें म्हटलें तरी चालेल. तसेंच हिंदुस्थानांतील लोकांच्या रितीभाती इतक्या ठाम आहेत कीं, युरोप खंडांत तयार झालेले पदार्थ ते कधींहि खरेदी करणार नाहींत, असा त्या वेळचा अजमास होता. इ. स. १८१४ पासून व्यापार करण्याची सर्वांस मुभा मिळाली; व पुढच्या ३० वर्षांत हा व्यापार १८,००,००,००० रुपये किंमतीपर्यंत, म्हणजे कानडा देशाशीं त्यांचा जितका व्यापार हल्लीं चालत आहे तितका, जवळ जवळ येऊन ठेपला. ही वाढ सर्व जगास आश्चर्यकारक वाटली, परंतु तो केवळ आरंभच होता. इ. स. १८८४त हिंदुस्थानाशीं एकंदर व्यापार १,९४०,०००,००० रुपयांचा

*ह्या बेटांपैकीं पहिलें इंग्लंडच्या दक्षिणेस इंग्लिश चानलमध्ये आहे, व दुसरें इंग्लंडच्या पश्चिमेस ऐरिश समुद्रांत आहे.

झाला; म्हणजे ५० वर्षांत सुमारे ८ पट वाढला. आतां इंग्लिश व्यापाराची त्यांच्या देशांत जी वृद्धि झाली ती त्यांना फार विलक्षण वाटते. परंतु हिंदुस्थानांत जितकी वृद्धि होण्यास ५० वर्षे लागली, तितकी इंग्लंडांत होण्यास ६० वर्षे लागली आहेत.

हिंदुस्थानच्या हल्लींच्या व्यापाराकडे आतां आपण लक्ष देऊं. ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड ह्यांमधून दरसाल जे जिनस हल्लीं बाह्य प्रदेशां जातात, त्यांची एकंदर किंमत हल्लींचा येथील सुमारे २,४०,००,००,००० रुपये होते;

व्यापार. व फक्त हिंदुस्थानांत जे पदार्थ येतात, त्यांचा किंमत सुमारे ३२,००,००,००० रुपये होते; म्हणजे $\frac{१}{८}$ पेक्षां जास्त होते. म्हणजे युनायटेड स्टेट्सशीं जो व्यापार चालतो, त्यापेक्षां हा व्यापार ५,००,००,००० रुपयांनीं जास्त आहे; व आखिलियाशीं जो चालतो, त्यापेक्षां त्याच्याच $\frac{१}{३}$ नें जास्त आहे.

ह्या व्यापाराचे मुख्य जिनस कापसाचें कापड, इंग्लंडाहून येथें धातु, यंत्रें, आगगाडीचें सामान, लोकरांचे येणारे व्यापारा- पदार्थ, व दगडी कोळसा, हे होत. चे मुख्य जिनस. ह्यांतहि मुख्य जिनस कापसाचें कापड.

इ. स. १८८२।८३त लांकाशायरमधून एकंदर ७६,००,००,००० रुपये किंमतीचें कापड बाह्य प्रदेशां रवाना झालें; आपैकीं फक्त हिंदुस्थानांत २५,००,००,००० रुपयांचें आलें. म्हणजे लांकाशायरच्या सर्व मालापैकीं

१/३ माल एकट्या हिंदुस्थानांत खपला असून राहिलेला २/३ माल पृथ्वीवरील बाकीच्या प्रदेशांत खपला, असे म्हणण्यास हरकत नाही. कापडाच्या खालोखाल व्यापाराचा मोठा जिनस धातु. धातूचा व्यापार ६,००,००,००० रुपयांचा आहे. ह्यांत शेफील्ड व बकिंगहाम येथील सुन्या चाकू वगैरे, आणि स्वान्सी येथील तांब्याचे पदार्थ, ह्यांचा समावेश होतो. तिसऱ्या प्रतीचा जिनस यंत्र सामान. हीं यंत्रे बहुतकरून लीड्स, मांचेस्टर व ग्लासगो येथून १,७९,००,००० रुपयांचीं रवाना होतात. चौथ्या प्रतीचा जिनस आगगाडीचे सामान. हे १,९०,००,००० रुपयांचे मुख्यत्वे लीड्स, मिडलबरो, शेफील्ड, बकिंगहाम, ब्यारो व ब्रिस्तल येथून रवाना होते. पांचव्या प्रतीचा जिनस लोकराचे पदार्थ. हे १,२९,००,००० रुपयांचे यार्कशायर-मधील वेस्ट रायडिंग येथून जातात. सहाव्या प्रतीचा जिनस दगडी कोळसा. ह्याचा व्यापार १,००,००,००० रुपयांचा असून तो मुख्यत्वे न्यूक्यासलशीं चालतो.

हिंदुस्थानासाठीं पदार्थ तयार करण्याचे इंग्लिशांचे जे कारखाने आहेत ते किती महत्त्वाचे आहेत, व त्यांचा संबंध किती शहरांशी आहे, हे वरील वर्णनावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल. इंग्लंडांतील मोठ मोठ्या शहरांच्या भरभराटीस जीं महत्त्वाचीं कारणे आहेत, त्यांपै-

कीं व, हिंदुस्थानांतून येणाऱ्या मालाच्या मागण्या, हे एक कारण आहे असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

इंग्लंडांतून हिंदुस्थानांत येणाऱ्या मालाची ही येथून इंग्लंडांत जाणारे मुख्य जिनस. हकीगत झाली. आतां येथून जे

जिनस त्या देशांत जातात, त्यांविषयीं विचार करूं. ह्या जिनसांपैकीं अति महत्त्वाचे जिनस कापूस व धान्य हे होत. दहा वर्षांपूर्वीं ह्या देशांतून त्या देशांत प्रतिवर्षीं सुमारे १०,००,००० हंड्रेडवेट गहूं जात असत; परंतु ही संख्या इतकी अपाठ्यानें वाढत आहे कीं, गेल्या वर्षीं १,००,००,००० हंड्रेडवेट गहूं गेले. गव्हांच्या व्यापाराची वृद्धि पुढील गोष्टींवर अवलंबून असते, हे लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. (१) ह्या देशांत पिकाची सुवत्ता; (२) युनाय्तेद स्तेत्स व युरोप ह्यांत नेहमीं पेशां धान्य कमी उत्पन्न होणें; (३) बारदान वाहण्याच्या नोराचा दर कमी असणें; व (४) वटावाचा भाव कमी असणें. नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या पार्लिमेंटाच्या बिल्य बुकांत (पार्लिमेंटाच्या माहितीकरितां प्रसिद्ध केलेल्या सरकारी रिपोर्टांत) असें लिहिलें आहे कीं, “ज्या वेळीं ह्या ४ही गोष्टी अनुकूल असतील, त्या वेळीं इंग्लंडांतील बाजारच्या पेठांतून हिंदुस्थानच्या गव्हांचा इतका कांहीं विलक्षण खप होईल कीं, तो खप पाहून हिंदुस्थानांत गहूं, किती उत्पन्न करितां येईल ह्याविषयीं ज्यांना पूर्ण ज्ञान नाही, त्यांना फारच आश्चर्य वाटेल; व ह्याप्रमाणें मार्गें

वाढलेंहि आहे." म्हणजे युनाय्तेद स्तेत्समधील गव्हांच्या पिकास जर जबर धक्का बसला, किंवा इंग्लंदांत व त्या संस्थानांत जर लढाई उत्पन्न झाली तर हिंदुस्थानांतून इंग्लिशांस गव्हांचा फारच मोठा पुरवठा होईल. हा देश जोंपर्यंत त्यांच्या ताब्यांत आहे, व सुएझचा कालवा जोंपर्यंत जाण्या येण्यास खुला आहे, तोंपर्यंत भाकर महाग होण्याची भीति बाळगिण्याचें इंग्लिशांस कारण नाही, असें म्हटलें असतां त्यांत कांहीं अतिशयोक्ति नाही.

गेल्या पांच वर्षांत साधारणपणें पाहिलें असतां व्यापार जरी विशेष जोरावर नव्हता, तरी देखील इंग्लिशांनीं हिंदुस्थानांत जो माल पाठविला, त्याचें प्रमाण त्या मुदतींत फार वाढलें आहे. पांच वर्षांत त्यांचा कापडाचा व्यापार $\frac{1}{4}$ ने वाढला, आगगाडीचें सामान दीडपट खपूं लागलें, लोंकरीच्या जिनसांचा व्यापार $\frac{1}{3}$ ने वाढला, आणि बूट व जोडे पूर्वीच्या जवळ जवळ दुप्पट खपूं लागले.

हिंदुस्थानाशीं त्यांचा व्यापार आजपर्यंत कोणत्या प्रमाणानें चालत आला आहे, ह्याचा आतांपर्यंत आपण विचार केला. आतां ह्याच्या भावी स्थितीचा विचार करूं.

एतद्देशीय लोकांस ज्या वस्तूंची गरज लागेल त्याच वस्तु इंग्लिश लोक विकणार हें उघडच आहे. म्हणून

हिंदुस्थानच्या
स्थितीची सुधा-
रणा,

ब्रिटिश व्यापाराची भावी स्थिति हिंदु-
स्थानच्या सुधारणेवर अवलंबून आहे.

आतां हिंदुस्थानास ३ गोष्टींची उणीव आहे:—(१) येथील शेतकीची रीति अव्यवस्थित आहे; (२) येथे पाण्याचा पुरवठा कमी आहे; व (३) येथे दळण-वळणाच्या सोई कमी आहेत. पहिल्या मुद्द्याच्या संबंधाने ग्रेटब्रिटन व आयर्लंडमध्ये ज्याप्रमाणे जमिनीची लागवड करण्यांत येते, त्यापेक्षां हिंदुस्थानांतील जमिनीच्या लागवडीचे पाऊल हल्लीं फार मागे आहे. उदाहरणार्थ, इंग्लंडांत गव्हाचे पीक सरासरी एका एकरामागे १७ बुशील आहे; परंतु हिंदुस्थानांत फक्त ११ बुशील आहे; व ह्याचे कारण उघड आहे. ते हेंच कीं, ह्या देशांतील एकहि शेतकरी खतांचा चांगला उपयोग करित नाही; तसेंच फार प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या लांकडी नांगरांनींच तो जमीन नांगरतो; आणि शेतकीच्या दुसऱ्या कृतीच्या संबंधाने यंत्रांचा उपयोग त्याला बहुधा माहितच नसतो. इंग्लंडांतील जमिनीप्रमाणे ह्या देशांतील लागवड जमिनीची जर शास्त्रीय रीतीने लागवड केली तर ४१,००,००,००० लोकांस पुरेसे धान्य तीत सहज उत्पन्न होईल. शेतकीच्या संबंधाने ह्या देशांत लवकरच सुधारणा होईल, ह्यांत शंका नाही; व ही सुधारणा सुरू झाली म्हणजे वाफेने चालणारे नांगर व शेतकीची इतर हत्यारे करणाऱ्या इंग्लंडांतील कारागिरांस पुष्कळ काम मिळून त्यांचा व्यापार वाढणार आहे.

परंतु लागवड करण्यासारखी हिंदुस्थानांत जी

एकंदर जमीन आहे, तिच्यापैकी फारच थोड्या भागाची हल्लीं लागवड होत आहे. कांहीं प्रांता-
 पाट वंधान्यांची आवश्यकता. तून तर लागवड जमिनीच्या ७ पट लाग-
 वड होण्यासारखी जमीन पडीत राहिलेली आहे. प्रायः हें प्रमाण ३ : १ आहे; म्हणजे लागवड जमिनीच्या निष्पट पडीत जमीन आहे; व सिंधुनदीच्या कांठ्या गुंदर मळईचा भाग अद्यापि देखील पडीत राहिला आहे. अशा प्रकारें जमीन पडीत राहण्याचें मुख्य कारण पाण्याची कमताई. इंग्लंडांत तेथील शेतकरी पाणी पुष्कळ म्हणून ओरडतात, हिंदुस्थानांत कमी म्हणून ओरडतात. हिंदुस्थानांत कोठें कोठें पाऊस फार कमी पडतो; म्हणून पिकांना केव्हां केव्हां पाटाच्या पाण्यावरहि अवलंबून रहावें लागतें.

ह्या गोष्टीच्या महत्त्वाची थोडी बहुत कल्पना करितां यावी, म्हणून ईजिप्त देशाची स्थिति लक्षांत आणा. सुपीकपणाविषयीं त्या देशाची नेहमीं प्रसिद्धि आहे. परंतु नैल नदीचें पाणी पाट वंधान्यांनीं जेथपर्यंत नेतां येतें, तेथपर्यंतच काय ती तेथील जमीन सुपीक असते. ईजिप्तमध्ये पाटबंधान्यांचें काम शेंकडों वर्षें सुरू आहे; हिंदुस्थानांत त्या कामास नुकताच आरंभ झाला आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. ही गोष्ट जास्त स्पष्ट करून सांगण्यासाठीं इ. स. १८०५ च्या “ नाइ-

न्टीन्य सेंचरी " (१९ वें शतक) ह्या नांवाच्या मासिक पुस्तकांत कर्नल स्कॉट मानक्रोफ ह्यांनी दिलेलें उदाहरण येथें सांगतों.

वीस वर्षांपूर्वी कायरो शहराच्या दक्षिणेच्या बाजूस १२ मैलांवर नैल नदी सखल आहे त्या ठिकाणी पाणी अडवून धरण्यासाठीं एका फ्रेंच गृहस्थानें धरण बांधिलें. त्याचा उद्देश असा कीं, असें धरण बांधिलें म्हणजे जमिनीवरून पाणी आपाप वाहत जाईल, व बंब लावून पाणी वर घेण्याची आवश्यकता राहणार नाही. हें धरण बांधिलें तरी त्याचा उपयोग झाला नाही; कारण गेल्या वर्षापर्यंत त्याचे सांडवे उघडे ठेविले होते; कां तर धरणाचें बांधकाम कच्चें असल्याबद्दल रिपोर्ट झाला होता. ह्यामुळे शेतकऱ्यांस बंबानें पाणी चढविण्यास अतिशय खर्च करावा लागे; नाही तर पाण्यावांचून रहावें लागून हातांतून पीक अजीबात घालवावें लागे. पुढें हिंदुस्थानांतील कांहीं इंग्लिश इंजिनीयर ईजिप्त सरकारनें ह्या धरणाच्या बांधकामाच्या तपासणीसाठीं नेमिले. तेव्हां त्यांना असें आढळून आलें कीं, बांधकाम जितकें कच्चें वाटत आहे तितकें कच्चें तें नाही. म्हणून नैल सखल होती, त्या प्रदेशाच्या नेहमींच्या सपाटीपेक्षां ७ फूट ३ इंच इतक्या उंचीवर पाणी राहील, अशा वेतानें त्यांनीं धरणाचीं द्वारे बंद केलीं. ह्यामुळे ह्या धरणाच्या वरच्या बाजूस कित्येक मैलांपर्यंत बंबाच्या खर्चावांचून

शेतांस पाणी मिळाले; व त्या एंजिनीयरांच्या ह्या सत्कृत्यामुळे गरीब व श्रीमान् ह्या दोघांसहि त्यांचें कापसाचें पीक निर्भयपणें प्राप्त झालें. ईजिप्तांतील लोक ह्या धरणास “ ब्रिज् ऑफ् ब्लेसिंग्ज् ” (सुखाचा पूल) असें म्हणतात. हिंदुस्थानांत सिंधु व गंगा ह्या मोठाल्या नद्या व दुसऱ्या पुष्कळ लहान लहान नद्या अशाप्रकारच्या धरणाच्या कामास फार उपयोगाच्या आहेत; मात्र हीं धरणें बांधण्यास खर्च लागणार आहे. तेव्हां शेतकीला कमी खर्च लागेसें करणें, व पडीत जमीन लागवडी खालीं आणणें, ह्या गोष्टींस जरूर काय ती भांडवलाची व श्रमाची आहे.

दुसरें असें आहे कीं, हिंदुस्थानांत दळणवळणाच्या साधनांची फार उणीव आहे. अशा विस्तीर्ण देशांत जिकडे तिकडे दळणवळणाचे मार्ग खुले होण्यास किती तरी मैल रेलवे पाहिजे. ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड हिंदुस्थानांतील मिळून १८,००० मैल रेलवे आहे; आणि रेलवे. हिंदुस्थानचें क्षेत्रफळ ह्यांच्या ११ पट असतां हि येथें इ. स. १८८४त ११,००० मैलच रेलवे होती. तथापि रेलवे व पाटबंधारे ह्या उपयुक्त कामांकडेच सरकारचें हल्लीं फार लक्ष आहे. इंग्लंडांत रेलवे, ट्राम वे व ह्यांसारखीं दुसरीं कामें लोकांनींच खाजगी रीतीनें आरंभिलीं आहेत. परंतु हिंदुस्थानांत जर हीं कामें सरकारनें केलीं नाहींत, तर तीं कधीहि घडून

यावयाची नाहीत. रेलवे व पाट बंधारे ह्यांची उणीव भरून यावी म्हणून राज्यकारभाराचा खर्च भागून नेहमी काही तरी रक्कम ह्या कामाला शिल्लक राहत जाईल, अशा रीतीने हिंदुस्थानच्या जमावर्चाची व्यवस्था केलेली असते.

देशाची सुधारणा करण्याकडे ही शिल्लक रक्कम लावण्यांत येते. इ. स. १८६९ पासून अशाप्रकारच्या कामांकडे दरसाल सुमारे ९,९०,००,००० रुपये सरकार खर्च करीत आले आहे. “दरसाल नवे नवे रस्ते होऊन रेलवे वाढत चालली आहे; नव्या शाळा, इस्पितळे, बराकी व दवाखाने बांधण्यांत येत आहेत; व पाटबंधाऱ्यांची कामे वाढत चालली असल्यामुळे दुष्काळापासून देशाला असणारे भय कमी कमी होत चालले आहे. ह्याशिवाय ज्या रेलवे रस्त्यांची सरकाराने हमी घेतली आहे, त्या रेलवे रस्त्यांसंबंधाने (ग्यारंटीड रेलवेसंबंधाने) जे देणे वगैरे निघते, ते सरकारला द्यावे लागते. तसेच हल्ली असलेले सडकांचे सर्व रस्ते, पूल, दवाखाने, शाळा, कोर्टे, व सरकारी कचेऱ्या, ह्यांचीहि दुरुस्ती सरकार करिते; मेळ्या खर्चाने बांधिलेल्या बराकी, तटबंदीची ठिकाणे व लष्करी इमारती दुरुस्त करून व्यवस्थित राखिते; जवळ जवळ ११,००० मैल रेलवे चालविते, व प्रतिवर्षी सरासरी प्रमाणाने सुमारे २७,५०,००० पौंड खर्च करून पाटबंधाऱ्याच्या कामांचीहि दुरुस्ती करिते.

ग्रेट ब्रिटन व आयरलँड, फ्रान्स, जर्मनी व इटाली हे सर्व देश एकत्र केले असतां जो विस्तार होईल, त्याच्या दुप्पट आकाराच्या देशांत हे असंख्य पाटबंधारे पसरले आहेत. हीं सर्व कामें ज्या खात्याकडून होतात, त्याला पब्लिक वर्क खातें म्हणतात. सारांश, उत्तम रीतीच्या दळणवळणाचा फायदा, उत्तम रीतीनें आयुष्क धालविण्यास लागणारीं साधनें, आणि अर्वाचीन सुधारणेचीं साधनें, दर माणशीं $\frac{१}{४}$ पेन्स खर्चीनें २० कोटि लोकांस ह्या पब्लिक वर्कस् खात्यामुळे मिळालीं आहेत.” (‘इंडियन रेलवेज ’ हिंदुस्थानांतील रेलवे—पृष्ठ २०५)

हिंदुस्थानाचा व्यापार ऊर्जितदेशास आणण्यास रेलवेचा किती उपयोग झाला आहे, हें दाखविण्यासाठीं मुंबईच्या व्यापारी लोकांच्या सभेनें (चेंबर ऑफ् कॉमर्सनें) जमविलेले कांहीं आंकडे येथें उतरून घेऊं. “इ. स. १८५२।५३ ह्या वर्षी रेलवे प्रथम सुरू झाली, व त्या वर्षी १०,०७,०८,६१० रुपयांचे व्यापाराचे जिनस ह्या देशांत आले; इ. स. १८७२।७३ त जेव्हां ५,६७१ मैल रेलवे झाली, तेव्हां ३१,८७,५०,००० रुपयांचे आले; व इ. स. १८८२।८३ त जेव्हां १०,३१७ मैल रेलवे झाली तेव्हां ५२,०९,८६,७०० रुपयांचे आले. तसेंच गेल्या ३० वर्षांत हिंदुस्थानांत येणाऱ्या जिनसांच्या किंमती हळू हळू उतरत आल्या आहेत; म्हणून

व्यापाराच्या वृद्धीचें वर दाखविलेलें प्रमाण नक्की नसून वास्तविक प्रमाण पुष्कळ अधिक असलें पाहिजे, ही गोष्टहि आपण लक्षांत आणिली पाहिजे. ” सरासरीनें हिंदुस्थानांतील रेलवेपासून शेंकडा ५ टक्के व्याज सुटतें; व पाटबंधाऱ्यांच्या कामांपासून सुमारे शेंकडा ६ टक्के सुटतें. “ तसेंच, जेव्हां ही पाटबंधाऱ्यांची रीति अधिक पूर्णतेस येईल, तेव्हां हल्लींहूनहि जास्त नफा स्वचित होईल. हल्लीं देखील वायव्येकडील प्रांतांत पाटबंधाऱ्यांपासून शेंकडा ८ टक्के व्याज सुटत आहे. तसेंच इ. स. १८७८।७९ च्या दुष्काळामध्ये १५।१६ कोटि रुपयांचीं धान्ये पाटबंधाऱ्यांसुळें बचावलीं गेलीं. ह्या पाटबंधाऱ्यांस एकंदर जो खर्च आला, तो सर्व ह्या एका वर्षांत भरून आला, इतका मोठा फायदा त्या वेळीं झाला. ” (एन्. एस्. कनिंगहॅम ह्यांचें पुस्तक, पृष्ठ ३७)

गहूं व कापूस हे जिनस बाहेर पाठविण्याचा व्यापार उत्तरोत्तर वाढत आहे; व पुढेंहि वाढतच जाणार. हल्लीं ज्या मार्गानें इंग्लिशांचे दीर्घ प्रयत्न सुरू आहेत, त्याच मार्गानें पुढें जसजसे ते सुरू राहतील, तसतसा त्यांनीं तयार केलेल्या जिनसांचा खप हिंदुस्थानांत अधिकाधिक होत जाईल; आणि उलट पक्षीं इंग्लिशांस लागणारे कच्चे पदार्थ व धान्ये ह्यांचा पुरवठाहि त्यांना हिंदुस्थानांतून अधिकाधिक होऊं लागेल. हिंदुस्थानांतील लोक जितका जितका अधिक माल उत्पन्न करूं लागतील, तितका तितका ते ब्रिटिश

माल अधिक खरेदी करूं लागतील. गेल्या पांच वर्षांत बूट व जोडे ह्यांची मागणी दुप्पट झाली आहे; व ह्यावरून युरोपांतील ऐषआरामाच्या पदार्थांचा एतद्देशीय लोक उपभोग घेऊं लागले आहेत, ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

इंग्लंडाशीं व ब्रिटिश वसाहतींशीं हिंदुस्थानचा व्यापार सतत चालू राहील, ह्याविषयीहि शंका घेण्याचें कारण नाही. हल्लीं ह्या देशाशीं व्यापार करण्याची सर्व देशांना सारखीच मोकळीक आहे; परंतु सर्व जगांतून ह्या देशांत जो माल येत आहे, त्याच्या १२ पट सुएझ कालव्यांतून किंमतीचा माल, फक्त ग्रेट ब्रिटन व हिंदुस्थानाशीं व्यापार. आयर्लंड व इंग्लिशांच्या इतर वसाहती, ह्यांतून येत आहे. हिंदुस्थानच्या

सर्व व्यापारापैकीं ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड ह्यांशीं शेंकडा ५६ ह्या प्रमाणानें आहे; फ्रान्साशीं शेंकडा ६ प्रमाणानें आहे; व जर्मनीशीं ह्याहूनहि कमी आहे. इ. स. १८८२त सुएझ कालव्यामधून गेलेल्या गलबतांपैकीं २,५६५ वर इंग्लिश राष्ट्रांचें निशाण फडकत होतें; व बाकीच्या सर्व राष्ट्रांचीं मिळून काय तीं ६३५ च गलबतें होती. सुएझ कालव्याचें महत्त्व कोणत्या राष्ट्रास अतिशय आहे, ही गोष्ट ह्यावरून स्पष्ट होते. तसेंच गेल्या सालीं हिंदुस्थानाशीं झालेल्या ब्रिटिश व्यापारापैकीं शेंकडा ८० $\frac{१}{४}$ ह्या कालव्यांतून झाला; व केप ऑफ गुड होपावरून फक्त १२ $\frac{१}{४}$ झाला. ह्या दोन्ही गोष्टी लक्षांत

आणिल्या म्हणजे, ईजिप्तच्या राजकारस्थानांसंबंधाने इतर कोणतेहि राष्ट्र उदासीन राहिले, तरी इंग्लिशांस तसे करितां येणार नाही, हें उघड आहे.

आतां क्षणभर कल्पना करूं कीं, हिंदुस्थानांतून इंग्लिशांना रशियानें हकलून दिलें, अगर तेच हा देश सोडून देऊन परत इंग्लंडास गेले; असें झालें असतां काय होईल बरें ? हल्लीं आहे त्याचप्रमाणें व्यवस्था पुढें चालेल

हिंदुस्थान इंग्लिशांच्या

ताब्यांतून गेल्यानें

होणारे तोंटे.

काय ? खरोखर चालणार नाही.

पहिल्या कल्पनेप्रमाणें पाहिले अ-

सतां, इंग्लिशांस हकलून देण्यास

रशियाबरोबर त्यांचें मोठ्या निकराचें युद्ध होऊन त्यांत त्यांचा पराभव झाला पाहिजे, अर्थात् अशा घोट्यामुळे हिंदुस्थानांत ब्रिटिश मालाचा हल्लीं जो खप होत आहे त्याला म्हणजे ब्रिटिश व्यापाराला भयंकर धक्का बसेल; आणि अशांतूनहि जर कदाचित् त्यांचा व त्यांच्या इतर वसाहतींचा ह्या देशाशीं थोडा बहुत व्यापार शिल्लक राहिला, तर रशिया शत्रुत्वामुळे जकाती वगैरे बसवून तोहि बंद करण्याचा प्रयत्न खचित करील. आतां दुसऱ्या कल्पनेप्रमाणें इंग्लिशांनींच हा देश सोडून दिला तर, १४०० वर्षांपूर्वी ब्रिटनमधून रोमन लोकांनीं पाथ काढिल्यामुळे तेथें ज्याप्रमाणें थोडी बहुत बेबंद पातशाही माजली होती, त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत खरोखर माजेझ. अशी स्थिति आली म्हणजे ह्या देशाच्या

वास्तविक भरभराटीसाठी त्यांनी आजपर्यंत जी खटपट केली आहे, ती सर्व फुकट जाईल. अशा अंदाधुंदीच्या स्थितीत व्यापारामध्ये त्यांनी घातलेली भांडवलं फुकट जातील; आणि एवढ्या मोठ्या श्रमाने बांधिलेली त्यांची हिंदुस्थानची व्यापारसंबंधाच्या भरभराटीची इमारत ढासळून जाऊन स्वप्नवत् होईल.

अशा दुष्परिणामामुळे इंग्लंडावर जे भयंकर प्रसंग गुदरतील, त्याचे चित्र ह्याहून स्पष्ट वळविण्याची आवश्यकता दिसत नाही. कित्येक वाईट प्रसंगांचा थोडा बहुत अनुभव इंग्लिशांना आहेच. परंतु हिंदुस्थानासंबंधाने वरील प्रकारचा प्रसंग आल्यास ह्यापासून जे भयंकर परिणाम त्यांच्यावर घडणार आहेत, त्यांच्या पासंगासहि ते मागील परिणाम लागणार नाहीत. लांकाशायरच्या व्यापाराचा समूळ नाश होईल; व यार्कशायरच्या व्यापाराला भयंकर धक्का बसेल. हिंदुस्थानापासून त्यांना हल्लीं अतोनात फायदा होत आहे, व त्यांच्या मुलांनांतवांसहि ह्या देशापासून पुढे मोठा द्रव्यलाभ व्हावयाचा आहे; ह्या गोष्टींचा त्यांनी विचार केला असतां ह्या देशाच्या भावी परिणामाविषयीं उदासीन राहण्यास त्यांच्यापैकीं कोणी क्षणभर देखील तयार होणार नाही; व हा देश ताब्यांत राखण्यास ज्या ज्या गोष्टी करणें जरूर पडेल, त्या त्या करण्याविषयीं कधींहि पाऊल मार्गे घेणार नाही. कारण अशा प्रकारची हयगय केली असतां

त्यापासून चालू पिढीचें तर नुकसान होणारच, परंतु पुढील पिढ्यांचेंहि होणार, ही गोष्ट त्याच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहणार नाही.

परंतु हा देश ताब्यांत राखणें किंवा न राखणें ह्याचा त्यांनीं दुसऱ्याहि एका दृष्टीनें विचार करणें जरूर आहे.

ह्या देशासंबंधानें ह्या देशापासून त्यांना जे साक्षात् फायदे इंग्लिशांचें नीति- आहेत, त्यांसंबंधानेंच आतांपर्यंत आपण दृष्ट्या कर्तव्य. विचार केला. आतां ह्या देशाशीं

असलेल्या त्यांच्या संबंधाचा आपण नीतिदृष्ट्या विचार करूं. अशा दृष्टीनें विचार केला असतांहि, हा देश त्यांनीं आपण होऊन सोडून देणें, किंवा आपल्या हातून जाऊं देणें, ही फार मोठी चूक होईल; एवढेंच नव्हे, तर तो मोठा अपराध होईल.

परकीय लोक आपल्या ताब्यांत असल्यामुळें आपणांवर त्यांच्या कल्याणाची फार मोठी जबाबदारी आहे, असा इंग्लिश लोकांना नेहमीं अभिमान वाटत असतो. कर्तव्यकर्माविषयीं अत्यन्त तत्परता, हा विशेष गुण त्यांचे पूर्वज जे प्यूरिटन ह्यांपासून त्यांच्यामध्ये आला आहे; व ह्या गुणामुळें परकीय लोकांवर केवळ स्वार्थबुद्धीनें राज्य करण्याची कल्पनाहि त्यांच्या मनांत येत नाही. हा त्यांच्या मनाचा कल सांप्रत तर फार दृढ झाला आहे. सार्वभौमत्व असणें ही एक मोठी जबाबदारी आहे, अशी त्यांची समजूत एडमंड

चर्क ह्याच्या वेळेपासून झाली असून हिंदुस्थानासंबंधाने तर ही समजूत फार दृढ झाली आहे. म्हणून केवळ स्वार्थासाठी तो देश आपल्या ताब्यांत ठेवावयाचा, हा विचार त्यांनीं अगदीं सोडून दिला पाहिजे. अमुक एक प्रमाणापर्यंत उत्तम प्रकारची राज्यव्यवस्था आपणांस हिंदुस्थानांत ठेवावयाची आहे, असें धोरण त्यांनीं ठेविले आहे; आणि येथील नेटिह लोकांच्या भोळ्या व वेडसर समजुतींत हात न घालितां पाश्चिमात्य सुधारणांपैकीं उत्तम सुधारणा ह्या देशांत हळू हळू सुरू करण्याचा त्यांचा मुख्य हेतु आहे. कायद्यांची समता, छापखान्यांचें स्वातंत्र्य आणि विद्या, हीं त्यांनीं येथील लोकांस दिलीं आहेत; व युरोपियन लोकांच्या श्रमानें लागलेल्या शोधांपासून जे फायदे इंग्लिशांस होऊं लागले आहेत, ते सर्व फायदे (आगगाड्या, तारायंत्रे वगैरे) त्यांनीं ह्या देशांतील लोकांस करून दिले आहेत. तेव्हां इंग्लिश लोकांच्या बुद्धिसामर्थ्यामुळे, त्यांच्या स्वार्थपराङ्मुखतेमुळे आणि त्यांच्या दूरदृष्टीमुळे हिंदुस्थानांत ज्या ह्या अनेक सुधारणा झाल्या आहेत, त्या जर त्यांनीं बुद्धिपुरःसर रानटी व जुलमी रशियन लोकांच्या स्वाधीन केल्या, किंवा ह्या देशांतील झोटिंग पातशाही, दरोडे, दंगेधोपे, ह्यांच्या गडबडींत सोडून दिल्या, तर इतिहासांत त्यांच्याविषयीं काय उद्गार निघतील ?

हा देश सोडून देणें किंवा आपल्या हातून

जाऊं देणें, हें नीतिदृष्ट्याहि इंग्लिशांना वाईद आहे, असें वर दाखविलेंच आहे. हें अयोग्य कृत्य करण्याविषयी जर कोणी मनुष्य एखाद्या इंग्लिश गृहस्थास सांगेल तर त्याचें तें करणें विलक्षण घाडसाचें होईल. सारांश, हिंदुस्थान ताब्यांत राखणें त्यांच्या फायद्याचें असून त्याचें कर्तव्यहि आहे. म्हणून त्यांनीं हा देश ताब्यांत राखावा किंवा नाही, ह्या प्रश्नाला आतां एकच उत्तर राहिलें, हें उघड आहे. तसेंच जर त्यांनीं हा देश कबज्यांत ठेवण्याचा निश्चय केला, तर त्यामुळे उत्पन्न होणारीं संकटेहि सोसण्यास त्यांना तयार झालें पाहिजे. हिंदुस्थान ताब्यांत ठेवावयाचें असल्यास परराष्ट्रांसंबंधानें त्यांना उदासनि राहतां येणार नाही, असेंहि वर दाखविलें आहे. हा देश त्यांच्या ताब्यांत असल्यामुळे अफगाणिस्थान, ईजिप्त व हिंदुस्थानास येण्याचा मार्ग, हीं तीन त्यांना अत्यन्त महत्त्वाचीं झालीं आहेत. अशा दृष्टीनें विचार केला असतां खुद्द इंग्लंडांतील उलाढाली त्यांना जितक्या महत्त्वाच्या आहेत, तितक्याच परराष्ट्रांतील उलाढालीहि त्यांना महत्त्वाच्या आहेत, असें झालें. ह्या उलाढाली इंग्लंडांतील एकाच पक्षास, एकाच वर्गास, बडे लोकांस, सैन्यास, व्यापाऱ्यांस किंवा मजुरदारांस मात्र महत्त्वाच्या आहेत असें नाही; तर सर्व प्रकारच्या व सर्व धंद्यांच्या इंग्लिश लोकांस सारख्याच महत्त्वाच्या आहेत.

शेवटीं थोडें लिहावयाचें आहे. ह्या दोन प्रकार-
णांतील व पुढील दोन प्रकरणांतील हकीगतीवरून ध्यानांत
येईल कीं, ब्रिटिश राष्ट्राचा सांप्रत जो एवढा मोठा

जगाच्या शांतते-
वर ब्रिटिश राष्ट्रानें
होणारे परिणाम.

विस्तार झाला आहे, तो होण्यास
इंग्लिशांना अनेक युद्धप्रसंग करावे
लागले आहेत. आजमितीस देखील

सरहद्दीवर वारंवार लढाया होतात. तथापि ब्रिटिश
राज्यसत्तेमुळे हल्लीं ब्रिटिश राष्ट्राएवढ्या अफाट
प्रदेशांतहि युद्धप्रसंगाचें फारसें भय राहिलें नाहीं; व
अशा प्रकारचें उदाहरण जगाच्या इतिहासांत दुसरें
एकहि सांपडावयाचें नाहीं, असें म्हणण्यास कांहीं शंका
दिसत नाहीं. हिंदुस्थानांतील २८ कोटि प्रजेवैकीं किती-
जणांनीं लढाईमध्ये निघालेला बंदुकीचा आवाज ऐकिला
असेल बरें? इंग्लंडावर शेवटची स्वारी झाल्यापासून आज-
पर्यंत किती वर्षे लोदलीं बरें? कानड्यांत हल्लीं हमेषा
लढाया होत आहेत काय? आखिलियांतील किंवा न्यूझी-
लंडमधील युरोपियन लोकांत झालेल्या लढाईचा इतिहास
कोठें सांपडेल? अर्थात् असे प्रकार सांप्रत घडत नाहींत,
असेच उत्तर द्यावें लागेल. स्पेन, फ्रान्स, जर्मनी, इटाली,
आख्रिया व रशिया ह्या राष्ट्रांच्या संबंधानें असेच प्रश्न केले
असतां जें उत्तर निघेल, त्याशीं ह्या वरील उत्तराची तुलना
करा, म्हणजे खातरी होईल कीं, ब्रिटिश राष्ट्रानें गेल्या
कांहीं वर्षांत जीं महत्त्वाचीं कृत्ये केलीं आहेत, त्यांपैकींच

सर्वत्र शांतता राखणें, हें एक कृत्य आहे. तसेंच ह्या शांततेचें महत्त्व ब्रिटिश राष्ट्रास ह्यापुढें कमी वाटेल, असाहि संभव नाहीं. त्यांच्या वसाहती व त्यांच्या ताब्यांतील इतर देश, ह्यांचा व खुद्द त्यांच्या देशाचा जो संबंध आहे, त्यापासून उभयतांचेहि हितच होत आहे, व म्हणून हा संबंध जसजसा दृढतर होत जाईल, तस- तशी जगाच्या शांततेला धोका वसण्याची भीतिहि कमी कमी होत जाईल. कारण पृथ्वीवरील सर्व खंडांतून ज्यांचा मुख्य आहे, असें मोठें राष्ट्र क्षुल्लक कारणांवरून मोठ- मोठ्या युद्धांस तयार होण्याचा संभव नाहीं. लहानसान लढाया होतीलच; परंतु कालेंकरून अशा लढायाहि क्वचि- त् होत जातील, अशी आशा आहे. तसेंच, ब्रिटिश राष्ट्रांतील निरनिराळ्या ठिकाणच्या लोकांची “इंग्लिश” ही एकच भाषा हळू हळू होत चालली असल्यामुळे त्यांचें ऐक्य होत चाललें आहे, म्हणून जगांतील सर्व मनुष्य- जातींचें ऐक्य होण्याचा आणि सर्व जगाचें एक- राष्ट्र होण्याचा हा आरंभच होईल, अशी आशा आहे.

पूर्वार्ध समाप्त.

प्रकरण तिसरें.

ब्रिटिश वसाहतींची पूर्वस्थिति कशी होती
व त्या त्यांनी कशा मिळविल्या.

अशी एक आख्यायिका सांगतात कीं, एकदां इंग्लंडांतील कोणा एका मुत्सद्द्याला कलोनियल (वसाहतीसंबंधी) स्टेट सेक्रेटरीचें काम पाहण्याचा एकाएकी प्रसंग आला. तेव्हां हे मुत्सद्दी आपल्या चिटणिसास म्हणाले, “नकाशा आणून ह्या वसाहती कोठकोठें आहेत, हें प्रथमतः आपण पाहिल्यास बरें होणार नाही काय ? ” ही आख्यायिका सर्वथा खरी आहे कीं काय हें पाहण्याचें विशेष कारण नाही. तथापि इतकें मानण्यास हरकत नाही कीं, वसाहतीसंबंधानें खुद्द इंग्लंडांतील मोठमोठ्या मुत्सद्द्यांना सुद्धा इतकी कमी माहिती होती. आतां इंग्रज लोक हिंदुस्थानांतील २८ कोटि प्रजेचे प्रत्यक्ष राज्यकर्ते आहेत; व पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर सर्वत्र पसरलेल्या १ कोटि इंग्लिश लोकांच्या कल्याणाशीं त्यांचा अप्रत्यक्ष रीतीनें निकट संबंध आहे. ह्या गोष्टी लक्षांत आणिल्या म्हणजे ज्या प्रदेशांसंबंधानें व त्यांतील लोकांच्या संबंधानें ब्रिटिश लोकांवर इतकी जबाबदारी आहे, त्यांच्याविषयीं त्यांचें फार अज्ञान आहे, असें म्हणावें लागतें.

आतां अशा प्रकारचें अज्ञान त्या लोकांच्या ठिकाणीं कां असावें, ह्याचें कारण शोधीत वसण्याची आवश्यकता दिसत नाही. हा वसाहतींच्या इतिहासाचा विषय फार विस्तृत आहे, हें कदाचित् त्याचें कारण असेल; कदाचित् ह्या विषयाची अरसिकता हेंहि कारण असेल. तथापि ह्या वसाहतीसंबंधानें प्रत्येक ब्रिटिश मनुष्यावर जी एक विलक्षण प्रकारची जबाबदारी आहे, तिची योग्यता तो पूर्णपणें ध्यानांत आणीत नाही, हें कारण सर्वांत अधिक संभवनीय दिसतें. परंतु वसाहतीसंबंधी प्रश्न आणि वसाहती व हिंदुस्थान ह्यांच्या संबंधानें परराष्ट्रांशीं उत्पन्न होणारे तंटे वखेडे ह्यांकडे पार्लमेंट सभेचा काळ दिवसेंदिवस अधिकाधिक खर्च होणार आहे; व मोठमोठ्या मुत्सद्दयांच्या शहाणपणाचा उपयोगहि ह्याच विषयासंबंधानें व्हावयाचा आहे. म्हणून ब्रिटिश राष्ट्राचा प्राचीन इतिहास व त्याची सद्यःस्थिति ह्यांची माहिती प्रत्येक ब्रिटिश मनुष्यास असणें तर जरूर आहेच; परंतु हिंदुस्थानांतील लोकांच्या हिताहिताचा त्यांच्या हिताहिताशीं हल्लीं बराच निकट संबंध झाला असल्यामुळे आपणांसहि ती माहिती असणें इष्ट आहे. असो.

ह्या वसाहती त्या लोकांनीं कशा मिळविल्या हा जो प्रस्तुत विषयाचा पहिला भाग त्याचा प्रथम विचार करूं. कारण त्यांची सद्यःस्थिति समजण्यास पहिली

अवश्य गोष्ट म्हटली म्हणजे त्यांचा प्राचीन इतिहास थोडा बहुत तरी माहीत असणे ही होय. हा इतिहास समजून घेण्यासाठी आपणांस वन्याच प्राचीन काळाचा विचार करावा लागणार आहे. “ रोम एका दिवसांत बांधून झाले नाही, ” अशी इंग्रजीत एक * म्हण आहे, आणि रोमन लोकांच्या ताब्यांत कोणत्याहि काळी जेवढा प्रदेश होता, त्यापेक्षां ब्रिटिश राज्यामध्ये अधिक प्रदेश आहे. शिवाय ह्या राज्यांतील कित्येक प्रदेश तर असे आहेत की, ते प्रदेश पृथ्वीच्या कोणत्या तरी भागावर असतील, असे रोमन लोकांच्या स्वप्नींही नव्हते कारण त्या काळी अमेरिका खंडाचा शोधच लागलेला नव्हता, तेव्हां अशा प्रकारच्या ह्या विस्तीर्ण ब्रिटिश राज्याचा विस्तार कसकसा होत गेला, ह्या विषयींच्या इतिहासाचा संबंध फार प्राचीन काळापर्यंत पोहोचणे साहजिक आहे. तसेच ह्या राज्याच्या विस्ताराच्या इतिहासाचा संबंध फक्त इंग्लंडाच्या किंवा युरोपाच्या इतिहासांशीच आहे असे नाही; तर सर्व जगाच्या इतिहासाशी आहे, हे उघड आहे-

बाबिलन व ईजिप्त (मिसर देश) ह्यांसारख्या अति प्राचीन काळाच्या सुधारलेल्या देशांविषयी वाचवला-

* “ Rome was not built in a day. ” ही मूळ इंग्लिश म्हण होय. ह्याच अर्थान्या मराठी म्हणी, “ पी हळद, हो गोरी, ” “ आज खाई तूप, उद्यां पाही रूप, ” बगैरे आहेत.

मध्ये (ख्रिस्ती धर्माच्या पुस्तकामध्ये) वर्णन आढळते. ह्या देशांविषयी विचार केला असता ध्यानांत येईल कीं, युफ्रेतिस व नैल ह्यांसारख्या नद्यांच्या कांठी राहणाऱ्या लोकांनी ह्या राज्यांची स्थापना केली होती. ईजिप्त व बाबिलन वगैरे देश भरभराटीत होते, ह्यांचे कारण तेथील जमीन फार सुपीक होती हे होय. तसेंच त्या देशांतील नद्या तेथील लोकांस परस्परांशीं व्यापार करण्यास एक फार उत्तम साधन झाले होते, हेहि त्यांच्या भरभराटीचे एक कारण होते. वरील काळाच्या जरा अलीकडे आलों असतां, त्या काळीं सुधारलेलीं सर्व राष्ट्रे भूमध्य समुद्राच्या आसमंतात होती, असें आढळते. टायर, ग्रीस, रोम व कार्थेज हीं चार राष्ट्रे अशा प्रकारचीं होत. हीं सर्व एकमेकांशीं व्यापार करीत, व ईजिप्त देशाशीं ह्यांचा व्यापार चालत असे. तसेंच ह्यांनीं युरोप, एशिया व आफ्रिका ह्या तिन्ही खंडांत भूमध्य समुद्राच्या आजूबाजूंस वसाहती स्थापिल्या होत्या. सुधारणेच्या संबंधानें ईजिप्त व बाबिलोनिया ह्या देशांतील प्राचीन लोकांस ह्या राष्ट्रांनीं मार्गें टाकिले. कारण एकाच नदीच्या तीरावर कोंडून राहिलेल्या त्या लोकांपेक्षां ह्या सुधारणा करण्याचीं अधिक साधनें अनुकूल होती. आपणांस असें दिसून येतें कीं, जेव्हां सुधारणेनें नदी-तीर सोडून समुद्र किनारा आपलें घर केले, तेव्हां तिच्या वृद्धीत मोठें अंतर पडले. भूमध्य

समुद्राच्या आसपास असलेल्या ह्या चार देशांपैकीं रोमचें लष्कर सर्वांत जास्त होतें, व व्यापार कमी होता; म्हणून कांहीं काळानें रोमन लोकांनीं टायर, ग्रीस व कार्थेज हे देश जिंकून घेतले, व भूमध्य समुद्राचा सर्व किनारा आपल्या ताब्यांत आणिला. तसेंच ब्रिटन देश ह्या काळापर्यंत सुधारणेच्या टप्प्याच्या बाहेर होता, तो त्यांनीं जिंकून ब्रिटिश लोकांना सुधारणेच्या भर्यादेच्या आंत आणून सोडिलें, हा त्यांजवर रोमन लोकांनीं मोठा उपकार केला.

कित्येक शतकें भूमध्य समुद्र हें सुधारणेचें माहेर वर होतें. जरी रोमन राष्ट्रावर एका बाजूनें गाथ (फ्रान्स) व जर्मनी ह्यांनीं व दुसऱ्या बाजूनें मुसलमान लोकांनीं स्वाऱ्या केल्या, तरी युरोपांतील राष्ट्रे भूमध्य समुद्रालाच धरून होती. त्यांचा बहुतेक व्यापार भूमध्य समुद्रांतून व युरोप खंडाच्या उत्तरेकडील देशांमधील लहान लहान समुद्रांतून चालत असे. ह्याशिवाय जो थोडा बहुत व्यापार राहिला, तो फक्त हिंदुस्थानाशीं चालत असे, व तो कारवानांच्या द्वारे चालत असे. हे कारवान हिंदुस्थानांतील जिनस भूमध्य समुद्राच्या किनाऱ्यापर्यंत आणून टाकीत; व नंतर त्या जिनसांचा खप ज्या देशांत होत असे, त्या देशांत ते जलमार्गानें पाठविण्यांत येत. खुद्द हिंदुस्थानाविषयीं त्या लोकांस थोडीच माहिती असे. चीन देशाची त्या

काळीं वार्ताहि नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. तसेंच आफ्रिका खंडांत उत्तरेकडे अबिसीनिया व पश्चिमेकडे मोरोक्को ह्यांच्या पलीकडे कोणाचाहि प्रवेश झाला नव्हता. ह्याहून अधिक लांबच्या प्रदेशांविषयींची [अमेरिका खंडाची] कल्पनाहि कोणाच्या मनांत आली नव्हती; कारण पृथ्वी सपाट आहे, असें लोक मानीत होते. म्हणून पृथ्वी वास्तविक गोलाकार असून आपल्या खालच्या आंगासहि वस्ती असणें साहजिक आहे, ही कल्पना त्यांस नव्हती. तसेंच ती वाटोळी आहे असें जेव्हां त्यांस पुढें आढळून आलें, तेव्हां देखील तिचा वास्तविक जेवढा आकार आहे, त्यापेक्षां ती पुष्कळ लहान आहे, असें ते लोक मानीत असत. म्हणून त्यांना जेवढा प्रदेश माहित होता तेवढीच पृथ्वी आहे, असें त्यांना वाटणें साहजिक होतें.

तथापि १५ व्या शतकाच्या अखेरीस, म्हणजे ट्यूडर घराण्यांतील पहिला राजा ७वा हेन्री हा इंग्लंडांत राज्य करीत होता त्या वेळेच्या सुमारास, अशा दोन विलक्षण गोष्टी घडून आल्या कीं, त्यांमुळे भूगोलविषयींचा लोकांचा सर्व ग्रह बदलून गेला. १ली गोष्ट ही कीं, थेट पश्चिमेकडे जातां जातां ख्रिस्तोफर कोलंबस ह्यानें अमेरिका खंड शोधून काढिलें; व २री गोष्ट ही कीं, वास्को दी गामा ह्यानें केप आफ गुड होप ह्या भूशिरास वळसा घालून हिंदुस्थानास जलमार्गानें जाण्याचा

रस्ता शोधून काढिला. हे दोन्ही शोध अत्यन्त महत्त्वाचे होते. कारण प्राचीन काळापासून सुधारणेचे मुख्य स्थान जे भूमध्य समुद्र झाले होते, ते ह्या शोधांमुळे नाहीसे होऊन त्याच्या ऐवजी अटलांटिक महासागर हे मुख्य स्थान झाले. शिवाय कोणत्याहि राष्ट्राच्या सत्तेचा अजमास ह्या वेळापर्यंत त्या राष्ट्राचे युरोप खंडांत जे महत्त्व असे त्यावरून करीत असत; परंतु ह्यापुढे सर्व जगांत त्या राष्ट्राचे महत्त्व ज्या प्रमाणाने असेल, त्या मानाने त्याचे युरोप खंडांत महत्त्व समजू लागले. ज्याप्रमाणे बाविलोनियाचे महत्त्व पूर्वी नाहीसे झाले होते, त्याप्रमाणेच इताली देशांतील प्लारेन्स व वेनिस वगैरे लहान लहान लोकसत्ताक राज्यांचे महत्त्व आतां नाहीसे झाले. तसेच ज्याप्रमाणे भूमध्य समुद्राच्या किनाऱ्यावरील ग्रीस व कार्थेज हे देश पूर्वी अत्यन्त प्रबळ झाले होते, त्याप्रमाणेच स्पेन, पोर्तुगाल, फ्रान्स व इंग्लंड हे अटलांटिक महासागराच्या किनाऱ्यावरील देश जगांत आतां फार बलिष्ठ झाले.

अमेरिका खंड आणि हिंदुस्थानास येण्याचा जलमार्ग ह्या दोन शोधांपैकीं एकहि शोध इंग्रजांच्या हातून लागलेला नाही, हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. हे दोन शोध लाविल्याचे यश अनुक्रमे स्पेन व पोर्तुगाल ह्या देशांनीं घेतले. म्हणून ह्या आपल्या शोधांचा उपयोग आपण पाहिजे त्या रीतीने करून घेऊं,

असा हक्क तीं राष्ट्रें साहजिकच सांगूं लागलीं. तथापि तीं राष्ट्रें ह्या संबंधानें आपापसांतच भांडतील, अशी थोडीशी भीति होती. परंतु हें भय फार सुलभ उपायानें नाहीसें झालें. त्या काळीं युरोप खंडांतील लोकांची समजूत अशी होती कीं, नवीन शोधून काढिलेलीं बेटें व इतर प्रदेश, ह्यांजवर मालकी पोपाची [ख्रिस्ती धर्माच्या मुख्य गुरूची]. ज्या मूर्तिपूजक लोकांनीं त्या प्रदेशांत प्रारंभीं वसाहस केली होती त्यांची त्या प्रदेशांवर कांहीं तरी सत्ता आहे, असें मानणें रीतीचेंच आहे, हा विचार क्षणभर देखील कोणाच्या लक्षांत आला नाही. पुढें आपल्या हक्कांचा निर्णय करण्यासाठीं स्पेन देशांतील लोकांनीं व पोर्तुगीज लोकांनीं जेव्हां पोपाला विनंति केली, तेव्हां त्यानें ह्या प्रकरणाचा निकाल केला तो असा. त्या वेळच्या देवभोळे लोकांच्या मताप्रमाणें पृथ्वी सपाट आहे असें त्यानें ठरविलें, व नकाशा वेऊन ओझोर्स बेटांच्या पश्चिमेस एक दक्षिणोत्तर सरळ रेषा ओढिली; आणि ह्या रेषेच्या पश्चिमेकडील सर्व प्रदेश स्पेन देशाला व पूर्वेकडील सर्व प्रदेश पोर्तुगाल देशाला देऊन टाकिला. स्पेन देशानें लाविलेल्या शोधाचा—अमेरिका खंडाचा—फायदा स्पेनला मिळावा, व पोर्तुगाल देशानें लाविलेल्या शोधाचा—हिंदुस्थानच्या जलमार्गाचा—फायदा पोर्तुगालला मिळावा, असा पोपाचा उद्देश होता. (प्रारंभीं दिलेला नकाशा पहा.) अर्थात् प्रत्येकाचें

पाऊल जस जसें पुढें पडणार, तस तसे ते एकमेकांपासून अधिकाधिकच अलग होत जाणार. म्हणून ह्या ठरावा-मुळे त्यांचें परस्परांमध्ये भांडण होण्याचा संभव नाहींसा आला.

पोपाचा हा ठराव जर इंग्लिशांनीं मानिला असता तर नव्या जगांत (अमेरिका खंडांत) त्यांस पाऊल टाकण्यासहि जागा मिळाली नसती. परंतु त्यांनीं पोपाचा अधिकार लवकरच झुगारून दिला; म्हणून इंग्रजांच्या वसाहतीं- जे जे नवीन प्रदेश माहित होत
संबंधी राज्याचा प्रारंभ. चालले होते, त्या त्या प्रदेशांत जाऊन व्यापारासंबंधानें आपला फायदा त्यांना करून घेतां आला. हा एक तत्कालीन *धर्मक्रांतीचाच परिणाम होय. ह्या नवीन वसाहतींना मूळच्या देशांशीं (ज्या ज्या देशांतील लोकांनीं त्या स्थापिल्या असतील त्या देशांशीं) मात्र व्यापार करूं द्यावयाचा, अशी युरोप खंडांतील सर्व राष्ट्रांची त्या वेळीं समजूत होती. तेव्हां आपण स्वतः जर वेळींच कांहीं हालचाल केली नाहीं, तर व्यापारासाठीं नवीन उघडणाऱ्या ह्या पेठांचा (अमे-

*युरोप खंडांतील ख्रिस्ती देवालयांतून चालू असलेल्या धर्माचें स्वरूप बदलून त्यांत सुधारणा करण्याची सुरवात १६व्या शतकांत झाली; तीस “ रेफर्मेशन ” (धर्मक्रांति) म्हणतात. ही हकीगत १६व्या हेनरीच्या कारकीर्दीत घडली; व ह्या वेळेपासून पोपाची सत्ता फार कमी होत चालली.

रिका, आस्त्रेलिया, वगैरे प्रदेशांचा) आपणांस कांहींच उपयोग होणार नाही, आणि स्पेन व पोर्तुगाल ह्या राष्ट्रांनीं उदयास येण्याची जी संधी साधिली, ती आपण गमाविल्याप्रमाणें होईल, असें इंग्लिश लोकांस वाटलें. “*दूध सांडून गेल्यावर त्यासाठीं रडत बसण्यांत कांहीं अर्थ नाही, ” असें त्या काळच्या इंग्लिश लोकांस घरीं स्वस्थ बसून म्हणतां आलें असतें; अथवा अन्य रीतीनें आपलें समाधान करून घेतां आलें असतें; परंतु त्यांनीं तसें कांहीं केलें नाही. त्या काळीं स्पेन देशाशीं त्यांचें फारसें सख्य नव्हतें; म्हणून इंग्रजांच्या खलाशांनीं जहाजे तयार केली, आणि स्पेन देशाच्या वसाहतींतून खजिन्याचीं गलबतें भरून स्पेन देशास येत असतां, व्यापार करण्यास प्रतिबंध केल्यामुळें आपलें जें नुकसान झालें होतें तें इंग्रजांनीं आपलें आपणच भरून काढिलें! स्पेन देशच्या व्यापाराचें जें हें नुकसान झालें त्यामुळें तेथील राजा फिलिप ह्यास फार त्वेष आला; व पुढें लवकरच त्यानें ‘स्पॅनिश आरमाडा’ (स्पेन देशची लढाऊ गलबतें) म्हणून जें मोठें आरमार इंग्लंडावर पाठविलें, त्याचें मुख्य कारण हेंच होय.

ह्या आरमाराचा पराभव झाल्यामुळें फिलिपाच्या

“ * It was no use crying over spilt milk, ” ही मूळ इंग्रजी म्हण होय. ‘ गतं न शोच्यम् ’ ही संस्कृत म्हण त्याच अर्थाची आहे.

आरमारासंबंधी श्रेष्ठत्वाचा व्हास झाला, आणि इंग्रिश व डच ह्या लोकांनीं प्रथम त्याचीं गलबतें लुढिलीं. नंतर ज्या प्रदेशावर स्पेन देशांतील लोक हक्क सांगत होते, त्या प्रदेशांत जाऊन वसाहती करण्यास त्यांनीं प्रारंभ केला. शिवाय ह्या सुमारास स्पेन देशांतील लोकांनीं पोर्तुगाल देश जिंकून घेतला होता; म्हणून पोर्तुगीज वसाहतींवरहि अशाच प्रकारचे हल्ले करण्यास अडथळा राहिला नाहीं. अशा रीतीनें मूळ शोध लावणाऱ्या राष्ट्रांचें नुकसान करून इंग्लंड व हालंड हे देश त्या शोधांपासून आपला कायमचा फायदा करून घेण्याच्या उद्योगास लागले. ससाण्यानें धनगराच्या कळपांतील कोंकरूं चोरावें; व पुढें ससाण्यापासून गरुडानें तें हिसकावून घ्यावें, त्याप्रमाणें ह्या दोन देशांचें वरील वर्तन झालें. इंग्लंडचा राजा पहिला जेम्स ह्याच्या मनांत स्पेन देशाशीं सख्य करावयाचें होतें, व तसें केल्यानें इंग्रज लोकांच्या व्यापारास धक्का बसण्याचा संभव होता. पुढें तो राजा इंग्रजांस अप्रिय होण्याचें कारण कांहीं अंशानें हेंच होतें.

अमेरिकेंत स्थापिलेल्या वसाहती ३ प्रकारच्या होत्या. त्या खंडाचा शोध लावणारांचा पहिला उद्देश सांपडेल तितकें सोने मिळवावें हा होता; म्हणून सोन्याच्या खाणींचें काम चालविण्यासाठीं त्यांनीं प्रथम वसाहती स्थापिल्या, त्या १ल्या प्रकारच्या होत. मेक्सिको व पेरू ह्या स्पेन देशाच्या वसाहती अशा प्रकारच्या

अमेरिकेंतील होत्या. उष्ण कटिबंधांत होणाऱ्या वसाहती. उपासारख्या पदार्थांची लागवड करून स्वदेशास त्या पदार्थांचा पुरवठा करणे हा त्यांचा दुसरा उद्देश होता; व अशा प्रकारच्या वसाहती २ऱ्या प्रकारच्या होत. वसाहत करणारांनीं ह्या झाडांची पुष्कळ लागवड केली. ह्या कामीं त्यांनीं प्रथमतः त्या देशांतील नेटिव्हांस मजुरीनें लाविलें; आणि जेव्हां ते काम त्यांच्या हातून होत नाहीं असें आढळून आलें, तेव्हां आफ्रिका खंडांतून काम करण्यासाठीं त्यांनीं शिद्दी लोकांस मुद्राम नेलें. ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या वसाहती म्हटल्या म्हणजे वेस्ट इंडीज बेटें ह्या होत. स्पेन व पोर्तुगाल ह्या देशांच्या वसाहतींचा समावेश ह्या २ऱ्या वर्गांत होत असे. ३ऱ्या एका प्रकारच्या वसाहती करण्यासारख्या होत्या, हें उघड आहे. त्या वसाहती अशा कीं, स्वदेशांतल्याप्रमाणेंच आंग मेहनतीनें तेथें शेतकीचा धंदा करावयाचा. स्पेन व पोर्तुगाल ह्यांच्या अशा प्रकारच्या वसाहती नव्हत्या; परंतु इंग्लंडाच्या बहुतेक वसाहती ह्या ३ऱ्या वर्गांत मोडतात.

१७ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत इंग्रज लोकांनीं अमेरिका खंडांत कोठेंहि स्थाईक वस्ती केली नव्हती. परंतु लवकरच उत्तर अमेरिकेच्या पूर्वेस बऱ्याच अंतरावर अटलांतिक महासागरांतील बर्म्युडा नांवाचीं बेटें त्यांनीं हस्तगत करून घेतलीं; व ह्याच इंग्लंडच्या

वसाहतीसंबंधी राज्याचा आरंभ होय. स्पेन व पोर्तुगाल ह्या देशांच्या वसाहती बहुतेक त्या त्या देशाच्या सरका-
रांकडून स्थापण्यांत आल्या होत्या; परंतु इंग्लंडच्या वसाहती खाजगी मनुष्यांनी स्थापिल्या होत्या. पहिला जेम्स व पहिला चार्लस हे राजे इंग्लंडचे राज्य करीत असतां अनेक कारणामुळे + नॉन्-कन्फॉर्मिस्टः व * रोमन क्याथलिक हे लोक इंग्लंड देश सोडून जाण्यास तयार झाले; आणि ह्या देशांतर करण्यास तयार झालेल्या लोकांनी व ÷ एस्टॅब्लिश्मंट चर्चमधील कांहीं थोड्या साहसी लोकांनी अमेरिका खंडांत वसाहतींची एक मालिकाच स्थापिली. ह्या वसाहतींत स्वदेशापेक्षां आपणांस अविक्र सुखानें राहतां येईल, असें त्यांस वाटलें. आरंभापासून ह्या वसाहती भिन्न भिन्न प्रकारच्या होत्या. व्हर्जिनिया ह्या वसाहतीतील राज्यसत्ता बडे लोकांच्या हातीं असून तेथें x चर्च ऑफ इंग्लंड हा धर्मपंथ सुरू

+ दुसरा चार्लस राजा ह्यास पुन्हा राज्यपदावर वसविलें, त्या वेळीं इंग्लंडांत नवीन स्थापन झालेल्या धर्मप्रमाणें चालण्याचें ज्यांनीं नाकारिलें, त्यांस ' नॉन्कन्फॉर्मिस्ट ' असें नांव दिलें होतें.

* ख्रिस्ती धर्माचे ३ पंथ आहेत: १ रोमन क्याथलिक, २ प्रोटेस्टंट व ३ ग्रीक.

÷ एस्टॅब्लिश्मंट चर्च—सरकारानें स्थापन केलेंलें व ज्यास सरकारचा आश्रय आहे, असा धर्मपंथ.

x चर्च ऑफ इंग्लंड—इ. स. १५३४त आठवा हेनरी ह्यानें “ इंग्लंडचा श्रेष्ठ नायक ” (सुप्रीम हेड ऑफ दि चर्च

(१०६)

होता, व गुलामांच्या व्यापारास तेथे प्रत्यवाय नव्हता; मेरिलंड ही वसाहत रोमन क्याथलिक पंथाची असून

ऑफ इंग्लंड) हे पद धारण केलें. त्याप्रमाणें ज्या धर्मपंथाला राजाश्रय आहे त्याला ' चर्च ऑफ इंग्लंड ' म्हणतात. सहावा एडवर्ड हा प्राटेस्टंट धर्मपंथानुयायी असून क्रान्ति, रिडले व लाटिमर त्यांच्या साक्ष्याने त्याने इंग्लंडांतील धर्माच्या सुधारणेसाठीं पुष्कळ खटपट केली. सहावा एडवर्ड त्याने धर्मसंबंधी केलेले कायदे चालू ठेवण्याविषयी मेरी राणीने वचन दिलें होतें. परंतु ती निःसीम क्याथलिक मताची पडल्यामुळे गादीवर बसल्याबरोबर धर्मसुधारणेचा विध्वंस करण्याची सुरवात तिने केली. क्रान्ति, रिडले व लाटिमर त्यांस तिने तुरुंगांत टाकिलें; व लवकरच त्या तिघांस व दुसऱ्याहि पुष्कळांस धर्माच्या पार्थी आग्निमुखी पडावे लागलें. हिच्या कारकीर्दीतील शेवटच्या तीन वर्षांत पुरुष, स्त्रिया व मुलें मिळून सुमारे २८० माणसांस पाखंड मताचीं म्हणून जाळून टाकण्यांत आलें. नंतर १५५९त प्राटेस्टंट मताची पुन्हा स्थापना होऊन इंग्लंडच्या धर्मपंथास सांप्रतचें स्वरूप आलें. १५६२त क्रान्ति त्याने लिहिलेल्या धर्मश्रद्धेच्या ३९ कलमांचा प्रार्थनेच्या पुस्तकांत समावेश करण्यांत आला. एलिझाबेथ राणीने असें निक्षुन सांगितलें की, सदर ३९ कलमांत निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें जें ' इंग्लंडचें एपिस्कोपल चर्च ' [कायद्याने स्थापन झालेला इंग्लंडांतील धर्मपंथ तो हाच, व त्यावर सर्व प्रकारची देखरेख बिशप लोकांची] त्यांतील मतांपासून काडीभरहि अलीकडे पलीकडे पाऊल पडल्यास आपणांस सहन व्हावयाचें नाहीं. असें असतांहि इंग्लंडांत १६४९त ' प्रेस्बिटेरियन ' म्हणून एक धर्मपंथ चालू झाला. धर्मसंबंधी बंडाचा इंग्लंडांत आतां अगदीं वीमोड झाला आहे. राजाश्रित धर्मपंथाचे सर्व हक्क इतर सर्व धर्मपंथाच्या लोकांसहि देण्यांत आले आहेत.

तेथेंहि गुलामांचा व्यापार होता; आणि न्यू इंग्लंड स्टेट्स ही ÷ प्युरिटन पंथाची असून तेथें गुलामांच्या व्यापारास प्रतिबंध होता.

ह्या वसाहती अत्लान्टिक महासागराच्या पूर्व किनाऱ्यावर पसरल्या होत्या. न्यू आमस्टर्दाम—जिला हल्लीं न्यूयार्क म्हणतात—ती वसाहत वरील इंग्लिशांच्या वसाहतींच्या मध्यभागी होती; व ती डच लोकांच्या ताब्यांत होती. तसेंच ह्या वसाहतींच्या दक्षिणेस स्पेन देशांतील लोकांची फ्लोरिडा ही वसाहत होती. आणखीहि खालीं दक्षिणेस मिसिसिपी नदीच्या कांठचा प्रदेश; तसेंच उत्तरेस एकेडी प्रांत व सेंट लारेन्स नदीच्या कांठचा प्रदेश हे होते. एकेडी प्रांताला हल्लीं नोवा स्कोशिया म्हणतात; व सेंट लारेन्स नदीच्या कांठच्या प्रदेशाला कानडा म्हणतात. ह्या ३ वसाहती—मिसिसिपीच्या कांठचा प्रदेश, एकेडी प्रांत व सेंट लारेन्स नदीच्या कांठचा प्रदेश—फ्रेंचांच्या ताब्यांत होत्या. इंग्लिशांच्या प्रत्येक वसाहतीचें एक एक लहानसें पार्लमेंट होतें;

÷ प्युरिटन—एलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दीत व तिच्यामागून लागलेच जे राजे गादीवर बसले त्यांच्या वेळीं एक नवीन धर्मपंथ उत्पन्न झाला. ईश्वराची स्तुति करण्याचा मार्ग अगदीं पवित्र (प्युअर) असावा, अशी ह्या पंथांतील लोकांची इच्छा असे, म्हणून ह्यांना प्युरिटन म्हणत. १६४० पासून १६६० पर्यंत इंग्लंडाच्या इतिहासाशी ह्यांचा पुष्कळ संबंध आलेला आहे. हे लोक आपलें आयुष्य शांतपणानें व सद्गुणानें राहून घालवितात, अशी त्यांची आख्या आहे.

परंतु तिच्यावरील गव्हर्नराची नेमणूक इंग्लंडाहून होत असे; व त्या वसाहतींना इंग्लंडाशी व्यापार करण्याची मात्र मोकळीक असे. उत्तर अमेरिकेतील इंग्लिशांच्या वसाहतींच्या आरंभाचा इतिहास ह्याप्रमाणे झाला.

ह्यावरून असे दिसून येईल की, क्रामवेल ह्याची सत्ता इंग्लंडांत होती त्यावेळी, म्हणजे १७व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास, अमेरिका खंड स्पेन, पोर्तुगाल, फ्रान्स, हालंड व इंग्लंड इतक्या युरोपातील राष्ट्रांच्या ताब्यांत होते. ह्यांपैकी स्पेन व पोर्तुगाल ह्यांचे भाग मोठाले होते. उत्तर अमेरिकेत फ्रान्सच्या

लढाई करून
मिळविलेल्या
वसाहती.

ताब्यांत बराच सुलूस होता; व वरील दोन राष्ट्रांच्या खालील फ्रान्साचेच वर्चस्व तेथे

होते. हालंड व इंग्लंड ह्यांच्या ताब्यांत त्या काळी सर्वांत कमी प्रदेश होता. आतां तेव्हां अमेरिका खंडांत हालंडच्या ताब्यांत फारच कमी सुलूस होता हें खरें; परंतु एशिया खंडाच्या आग्नेय किनाऱ्यापासून बऱ्याच अंतरावरील मसाल्यांच्या बेदांत व जावा बेदांत त्यांच्या पुष्कळच वसाहती होत्या. बर्म्यूदा बेदांतील व उत्तर अमेरिकेच्या किनाऱ्यावरील इतर लहानसान वसाहती इतक्याच काय त्या इंग्लंडच्या ताब्यांत होत्या. अमेरिकेतील मूळच्या रहिवाशांच्या ताब्यांतील प्रांत जिंकण्यांतच हा वेळपर्यंत वरील युरोप खंडांतील राष्ट्रांची चढाओढ सुरू होती. परंतु आलिंहर क्रामवेल ह्यांचे

इतर राष्ट्रांनी स्थापिलेल्या नवीन वसाहती जिंकण्यासाठी लढण्याची सुरुवात केली. बरीच वर्षे इंग्लिशांच्या आरमाराचे प्राबल्य वाढत चालले होते; व म्हणून कामवेळाने स्पेन देशाशी उघडपणे लढाई सुरू केली; आगे जमेका बेदावर आरमार पाठवून ते स्पेन देशांतील लोकांपासून त्याने घेतले. ते तेव्हांपासून इंग्लिशांच्याच ताब्यांत आहे.

युरोपांतील लढायांतून आतांपासून कांहीं विशेष प्रकारचा फेरफार दिसून येऊं लागला. तेव्हांपासून वाटलूच्या लढाईपर्यंत (१८१५ पर्यंत) इंग्लिशांनी ज्या ज्या लढाया केल्या, त्या त्या लढायांत त्यांचा मुख्य उद्देश म्हटला म्हणजे, आपल्या प्रतिपक्षांच्या वसाहती घेणे, व त्यांचे ह्याप्रमाणे नुकसान करून आपल्या वसाहतींचा विस्तार वाढविणे, एवढाच मुख्यत्वे करून होता. ह्या प्रकारचे आचरण करण्यास त्यांना नीतिदृष्ट्या अधिकार होता किंवा नाही, हा प्रश्न स्वतंत्र आहे; तथापि १८१४ पर्यंत त्यांनी मिळविलेल्या बहुतेक वसाहती त्यांनी इतर राष्ट्रांपासून हिसकावून घेतल्या आहेत, इतकी गोष्ट निर्विवाद आहे.

इतर राष्ट्रांचे नुकसान करून आपल्या वसाहती वाढविण्याचा प्रयत्न इंग्लिशांनी चालविला, तेव्हा त्या प्रयत्नावरोबरच त्या वसाहतींतील जितका व्यापार आपल्या हाती आणितो येईल तितका आणण्याविषयीहि

प्रयत्न त्यांनीं चालविला होता. युरोप खंडांतील भिन्न भिन्न राष्ट्रांचा परस्परांशीं चालणारा बहुतेक व्यापार त्या काळीं डच लोक करीत असत; एका राष्ट्रांतील बंदरी त्या राष्ट्रांत उत्पन्न होणारां माल ते विकत घेत; आणि डच लोकांबरोबर दुसऱ्या राष्ट्रांतील बंदरीं नेऊन तेथें अ- वसाहतींसंबंधानें धिक किमतीस विकून नफा मिळवीत; युद्धे.

अशा प्रकारची त्यांची व्यापाराची पद्धति होती. ह्या रीतीनें जलमार्गानें त्यांनीं प्रचंड व्यापार सुरू केला होता; व त्याच्या संरक्षणासाठीं बलाढ्य आरमार ठेविले होते. हा डच लोकांचा व्यापार इंग्लिशांच्या डोक्यांत सलत होता; म्हणून तो त्यांच्यापासून हिसकावण्याची इंग्लिशांना फार इच्छा झाली. डच लोकांचा व्यापार अगदीं बुडविण्याच्या इराद्यानें “गलबतें जाण्यायेण्यासंबंधी कांहीं कायदे” (नॅव्हिगेशन आक्ट्स) त्यांनीं ठरविले. वसाहती व त्या ज्यांनीं स्थापिल्या असतील ते देश ह्यांमधील व्यापार कशा रीतीनें चालावा, हें त्या कायद्यांत ठरविले होते; व म्हणून त्यांना फार महत्त्व आलें. कोणताहि माल ज्या देशांत तयार झाला असेल त्या देशच्या गलबतांतून किंवा इंग्लंडच्या गलबतांतून मात्र तो इंग्लंडास आणावा, असा त्या कायद्यांमुळे ठराव झाला. अर्थात् ह्यामुळे डच लोकांच्या व्यापाराला विलक्षण धक्का बसला. तेव्हां ह्याबद्दल सड उगविण्याची इच्छा त्यांना होणें साहजिकच होते. म्हणून इंग्लंडांत

प्रजासत्ता (xकॉमन-वेल्थ) होती त्या वेळीं व दुसऱ्या चार्लिसच्या वेळीं इंग्लिश व डच ह्या लोकांमध्ये नेहमी लढाया सुरू होत्या. तथापि डच लोकांची सत्ता हळू हळू नष्ट होत चालली; व म्हणूनच न्यू आमस्टर्दाम (न्यूयार्क) व सेंट हेलिना ह्या डच लोकांच्या दोन महत्त्वाच्या वसाहती इंग्लिशांना मिळाल्या. इंग्लिशांच्या नव्या वसाहती व व्हर्जिनिया ह्यांच्यामध्ये न्यू आमस्टर्दाम ही वसाहत होती. तसेंच सेंट हेलिना ही वसाहत आफ्रिका खंडाच्या दक्षिण किनाऱ्यावर बऱ्याच अंतरावर होती. केप आफ गुड होप इंग्लिशांनी घेतलें, त्यापूर्वी हिंदुस्थानास जाणाऱ्या येणाऱ्या इंग्लिशांच्या गलबतांना मध्ये मुक्काम करण्यास सेंट हेलिना ही वसाहत फार उपयोगी पडत असे. डच लोकांच्या वसाहतींशीं इंग्लिशांचा जो हा सामना झाला, त्यामुळे त्यांचा एक मोठा शत्रु नाहींसा झाला.

ह्याप्रमाणें डच लोकांपासून उपद्रव होण्याची

x इंग्लंडचा राजा पहिला चार्लस हा हट्टी व खूनशी असून पार्लमेंटाशीं ह्याची नेहमीं भांडणे सुरू असत; व पार्लमेंटापासून स्वतंत्र होण्याचा त्यानें प्रयत्न केला होता. म्हणून पार्लमेंटानें त्याची चौकशी करून त्याला गुन्हेगार ठरवून १६४९ त त्याचा शिरच्छेद केला. ह्यापुढें राजा मुळींच नाहीं, सर्व सत्ता प्रजेची, असें पार्लमेंटानें ठरविलें, व काम चालविण्यासाठीं मंत्रिमंडळ [कौन्सिल] नेमिलें. ब्राडशा हा ह्या मंत्रिमंडळाचा अध्यक्ष होता. परंतु वास्तविकपणें सर्व सत्ता कामवेल ह्याच्या हातीं होती. अशी स्थिति १६४९-१६६० चालली होती; म्हणजे ह्या मुदतींत इंग्लंडच्या गादीवर राजा मुळींच नव्हता. ह्या व्यवस्थेला “ कॉमन-वेल्थ ” म्हणतात.

भीति नाहीशी झाल्यामुळे त्यांनाही प्रचळ शत्रु जे फ्रेंच त्यांजकडे लक्ष देण्यास इंग्रजांना अवकाश मिळाला. फ्रेंच लोकांबरोबर वसा- इंग्लिशांचा फ्रेंचांशीं निरनिराळ्या हत्तींच्या संबधानें युद्धें. काळीं कौण कौणत्या प्रकारचा संबंध होता, ह्याचा विचार करूं लागलों असतां त्या काळाचे ४ भाग होतात. १४व्या व १५व्या शतकांत साधारणपणें पाहिलें असतां, ह्या दोन राष्ट्रांच्या लढाया सुरू होत्या. क्रेसी व पाइ-टियर्स येथील लढाया, तसेंच आजिकूर येथील लढाई व जोन आफ आर्क हिची हकीगत, इत्यादि गोष्टी वरील काळांत घडलेल्या आहेत; व हाच पहिला भाग होय. पुढें १६व्या व १७व्या शतकांत सामान्यतः इंग्लिशांचे व त्यांचे सख्य होतें. मेरी राणीच्या कारकीर्दीत इंग्लिशांपासून फ्रेंचांनीं क्याले (फ्रान्सच्या उत्तर किना-व्यावरील एक) शहर परत घेतलें. तेव्हांपासून (१५५८ पासून) तिसरा विल्यम ह्याच्या कारकीर्दीतील लढायांपर्यंत इंग्लिश व फ्रेंच ह्यांच्यामध्ये महत्त्वाची अशी एकहि लढाई झाली नाही, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. हा दुसरा भाग होय. नंतर तिसऱ्या भागास सुरवात झाली. ह्या काळांत, तिसरा विल्यम गादीवर बसल्यापासून १८१५तील वॉटरलूच्या लढाईपर्यंत ह्या उभयतांत अनेक लढाया झाल्या; मग्न मधून मात्र कांही वेळ शांतता असे. नंतर चौथा भाग आला. ह्या काळांत शांतता होती; व फ्रान्स आणि इंग्लंड ह्या

देशांचा विशेष स्नेह होता. म्हणून पुढे इंग्रंदाची व रशियाची जी लढाई झाली, त्या लढाईत व दुसऱ्या कित्येक प्रसंगां फ्रेंच लोकांनी इंग्रिशांस साहाय्य केले.

इतिहास वाचीत असतां त्यांतोळ गोष्टींचे वर दर्शविल्याप्रमाणें ठळक ठळक भाग करितां येतील, तेव्हां तसे ठळक भाग होण्यास कांहीं विशेष कारणेहि असलीं पाहिजेत, असें अनुमान सहज होतें. तसेंच दोन राष्ट्रांमध्ये बराच काळ लढाया व्हाव्या, पुढे बराच काळ त्यांच्यामध्ये तह व्हावे; अशा ह्या स्थित्यंतरांचें कारण काय, असा प्रश्न साहजिक उद्भवतो. कोणो म्हणतात, “ राजे महत्त्वाकांक्षी असतात ” हेंच ह्या लढायांचें कारण होय; पण हें उत्तर समर्थ न दिसत नाहीं. कारण राष्ट्रांना राजे सर्वकाळ असतातच; व केव्हां केव्हां त्यांच्या ठिकाणी महत्त्वाकांक्षा असते व केव्हां केव्हां नसते, असेहि म्हणजे संयत्ते न दिसणार नाहीं.

दुसरी एक गोष्ट ह्या संबंधान सांगण्यासारखी आहे. राजांचो महत्त्वाकांक्षा हेंच जर लढायांचें नुसतें कारण असेल, तर ज्या काळीं इंग्रंदांत राजांच्याच हातीं विशेष सत्ता होती, त्या काळीं लढायाहि विशेष होणें योग्य होतें. आतां जेव्हा बराच वेळ व स्ट्यूअर्ट घराणें ह्यांतील राजे राज्य करीत असतां राजांची सत्ता मोठी होती; तरी देखील त्या काळांत शांतता होती. उलट पक्षी तिसरा एडवर्ड व पांचवा हेनरी, तसेंच पाहिल्या

जार्ज व दुसरा जार्ज ह्यांच्या कारकीर्दीत राजांची सत्ता कमी असून पार्लमेंटाची सत्ता फार मोठी होती; इतकी मोठी होती की, लढाईस लागणारा पैसा जर पार्लमेंटाने मंजूर केला नाही, तर राजांना क्षणभरहि लढाई करिता येत नव्हती. असे असतां हि त्या काळांत लढाया होत होत्या. तेव्हां राजांची महत्त्वाकांक्षा हेंच लढायांचें कारण ह्या म्हणण्याची सत्यता कोठें राहिली ?

आतां अशा प्रकारें केव्हां केव्हां लढाया होण्याचें व केव्हां केव्हां शांतता असण्याचें वास्तविक कारण काय ह्याचा विचार करूं. केली व आजिंकूर येथील लढायांच्या वेळीं पार्लमेंटाने त्या लढायांसाठीं खुपोने पैसा मंजूर केला; कारण त्या लढायांमुळे कांहीं फायदे होतील, असे त्यांस वाटत होतें. ते फायदे असे:—
 (१) इंग्लंडचा राजा हाच जर फ्रान्सचा राजा झाला तर आपणांवरील करांचें ओझे हलकें होईल; (२) त्या वेळीं इंग्लंडांतील लोकरीचे जिनस सर्वांत बेलजम देशा-मध्ये फार खपत होते, व फ्रेंच लोक तो देश जिंकून घेतो असा संभव त्या वेळीं दिसत होता; आणि (३) क्याले व गिनी [ह्या प्रांतांचें मुख्य शहर बोर्डो] हे प्रांत आपल्या ताब्यांत ठेवणें फार महत्त्वाचें आहे असे पार्लमेंटास वाटत होतें; कारण त्या ठिकाणीं इंग्लंडांतील लोकरीचे जिनस पाठविल्यानें त्यांच्या मोबदला तेथून इंग्लिशांस दारूचा पुरवठा होणार होता. सारांश, हे ३

फायदे होण्याचा संभव दिसल्यामुळेच त्या लढायांस पैसा खर्च करण्याची मंजुरी पार्लमेंटाने खुषीने दिली. परंतु फ्रान्स देश अजिबात कायमचा जिंकणे अशक्य आहे, अशी कांहीं काळाने पार्लमेंटाची खात्री झाली. तेव्हां * डोंगर पोंखरून उंदीर काढिल्याप्रमाणे आपले कृत्य होईल, असे समजून पार्लमेंटाने तो नाद सोडून दिला. ह्या लढायांपासून तादृश फायदा झाला नाही, अशी पार्लमेंटाप्रमाणे राजांचीहि समजूत झाली होती, परंतु प्रजेची झाली नव्हती, व युद्ध सुरू ठेवण्याविषयी तिची ओरड सुरूच होती. ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

नंतर दुसरा काळ म्हणजे फ्रेंचांशीं सख्य असल्याचा काळ आला. आतां राजांच्या आंगची महत्त्वाकांक्षा कमी झाली, म्हणून हा काळ प्राप्त झाला असे नाही; तर इंग्लिशांची फ्रान्स देश जिंकून घेण्याची कल्पना स्वप्नवत् झाली, बेल्जम देश स्पेन देशाच्या नाठ्यांत गेला, व इंग्लिश व्यापारी अमेरिकेंत व्यापाराचीं ठाणीं वसविण्याच्या प्रयत्नांत गुंतले; ह्या कारणांमुळे फ्रेंच लोकांबरोबरच्या लढाया बंद होऊन हा शांततेचा काळ आला. अमेरिका खंडांतील ह्या खटपटींमुळे इंग्लिशांस फ्रेंचांशीं लढण्याचा प्रसंग आला नाही; तर स्पेन व हालंद ह्या देशांशीं आला.

* “ The game is not worth the candle ” ही इंग्लिश पुस्तकांतील ह्या वार्ताची म्हण होय.

नंतर विल्यम ऑफ् ऑरेंज ह्याच्या वेळी आरंभ होउन वाटलू येथील लढाईने ज्याची समाप्ति झाली, तो युद्धाचा तिसरा काळ आला. १८वें शतक व १९व्या शतकाचा प्रारंभ ह्या काळांतील अति महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे हे युद्धच होय. १६८९ पासून १८१५ पर्यंतच्या १२६ वर्षांत इंग्लिशांनी ७ मोठाली युद्धे केली. ह्यांपैकी सर्वांत मोठे युद्ध १२ वर्षे सुरू होतें; व सर्वांत लहान ७ वर्षे सुरू होतें. हीं युद्धे प्रत्यक्ष फ्रान्स देशाशीच सुरू झालीं, किंवा सुरू झाल्यानंतर लवकरच त्यांचा संबंध केवळ त्या देशाशीच राहिला. तेव्हां इंग्लिशांना फ्रेंचांशीच तेवढे वारंवार लढण्याचे प्रसंग यावे, ह्याला राजांच्या आंगच्या महत्त्वाकांक्षेखेरीज कांहीं कारण अवश्य असले पाहिजे. इंग्लंडांतील बरे लोकांच्या किंवा इतर सम्य लोकांच्या आंगच्या महत्त्वाकांक्षेमुळे हे प्रसंग आले असतील, असे कदाचित् वाटण्याला संभव आहे. तथापि हेहि म्हणणें खरें नाहीं, असे त्या वेळीं बडोदेल्या गोष्टींवरून ठरतें. ह्या वरील १२६ वर्षांपकीं बऱ्याच मुदतींत राज्यकारभार चालविण्याची मुख्य सत्ता बंड लोकांच्या हातीं नव्हती; इतकेंच नव्हे, तर ते ह्या युद्धांना प्रतिकूल होते. लिबरल पक्षाचे लोक ह्या युद्धांना अनुकूल होते; व त्यांना व्यापाऱ्यांचा व मध्यम स्थितीतील इतर लोकांचा ह्या कामीं सल्ला होता. ह्या एकंदर स्थितीवरून अशी कल्पना होते कीं, हीं युद्धे व्यापारसंबंधानें झालीं असावीं; व हीच कल्पना सयुक्तिक आहे. मा-

नवी प्राण्यांच्या ज्या स्वाभाविक मनोवृत्ति आहेत, त्यां-
तोलिच स्वसंरक्षण ही एक अत्यन्त प्रबल मनोवृत्ति
आहे; व हिच्यामुळेच इंग्लिशांस वरील युद्धें करणें भाग
झालें होतें.

ह्या युद्धांचीं मुख्य कारणें पुढें लिहिल्याप्रमाणें
आहेतः—[१] फ्रेंच लोक आपल्या वसाहती आपणां-
पासून जिकून घेतील, व त्यामुळे आपला तेथील व्यापार
बुडेल, अशी इंग्लिश लोकांस असलेली भीति; आणि [२]
फ्रेंचांशीं लढाई करून त्यांच्या वसाहती घेतल्यानें आप-
लीं व्यापाराचीं ठिकाणें वाढवितां येतील, असा जो संभव
त्यांना दिसत होता, तो संभव. तेव्हां ह्या युद्धांच्या जमा-
खर्चाची कल्पना करणें असल्यास (त्यांपासून इंग्लिशांचें
हिताहित काय झालें तें पाहणें असल्यास) दोन प्रश्नांचा
विचार केला पाहिजे. [१] इंग्लिशांच्या वसाहती
त्यांच्या हातून जाण्याची भीति खरोखरच होती किंवा
काय? व [२] फ्रेंचांच्या वसाहती जिकण्यास त्यांना जो
खर्च आला त्याचा पूर्ण मोबदला त्यांना मिळाला कीं
काय? जर मोबदला मिळाला असेल तर तो जमेच्या
सदरास धरिला पाहिजे. तसेंच युद्धांकरितां व देशाच्या
कर्जाच्या फेडीकरितां दिलेल्या रकमा खर्चाच्या सदरास
धरिल्या पाहिजेत.

आतां इंग्लिश लोक हा जमाखर्च अशा रीतीनें
ताडून पाहत नाहींत. राष्ट्राच्या जमाखर्चाचे खर्चे

राष्ट्राचें कर्ज ही वसाहती
मिळविण्यास पडलेली
किंमत होय.

ज्यांना म्हणतात त्यांमध्ये एका
बाजूला फार मोठ्या ठश्यांनीं
गाळ्या शार्डिनें राष्ट्राचें कर्ज दाखविलेलें असतें; व दुसऱ्या
बाजूस अति लहान ठश्यांनीं तांबड्या शार्डिनें राष्ट्राचें
वैभव दाखविलेलें असतें (सारांश, कर्जाचा मोठा वाऊ
करून दाखविलेला असतो, व त्या कर्जामुळे जो अति
मोठा फायदा होत असतो तो कांहींच नाही, असें दाख-
विण्याचा प्रयत्न असतो.) इंग्लिशांच्या पूर्वजांनीं युद्धें
वगैरे करण्यांत जें द्रव्य खर्चिलें त्याचा वर लिहिल्याप्र-
माणें त्यांचेच वंशज सांप्रत त्यांच्या वतीनें जमाखर्च
दाखवितात. आपल्या पूर्वजांनीं लढाया करून इतकें
वैभव आपणांसाठीं संपादून ठेविलें, ह्याबद्दल हल्लीं इंग्लि-
शांनीं वास्तविक त्यांचा गौरव केला पाहिजे; परंतु असें
न करितां उलट हें वैभव संपादण्यासाठीं त्यांनीं केलेल्या
खर्चाचा ते मोठा वाऊ करून दाखवितात, हें योग्य नाही.

समजा, एक भांडवलवाला एका खाणीचें काम चाल-
वीत आहे; ह्या कामांत प्रतिवर्षी तो पुष्कळ पैसा घालीत
आहे; वारंवार पैसा कर्जी काढूनहि तो त्या धंद्यांत घा-
लीत आहे; ती खाण फार भयंकर प्रकारची असल्या-
मुळे मोठाले अपघात होण्याची तेथे फार भीति आहे;
तसेंच वारंवार ह्याप्रमाणें भयंकर अपघात घडलेलेहि आ-
हेत. अशी एकंदर स्थिति असतांहि कोणी येऊन
सांगितलें कीं, ह्या एकंदर धंद्यापासून त्या भांडवलवाल्याला

फारच नफा झाला, तर काय वाटणें साहजिक आहे बरें ? अर्थात् तसें सांगणारा तेव्हांच वेडा ठरेल, व त्याला तावडतोब वेड्यांच्या दवाखान्यांत पाठविलें पाहिजे, असें सर्वास वाटेल. इंग्लिशांचे आज्ञे पणजे म्हणजे ह्याप्रमाणें मूर्ख होते, असें मानण्यास आधार नाही; व तसें सिद्धहि करून दाखवितां येईल.

आतां दुसरें एक उदाहरण घेऊं. इंग्लिशांच्या वसाहतीपैकीं एका वसाहतीतील एका मनुष्यानें तेथील सरकारापासून मॅढ्या चारण्याचें एक कुरण भाड्यानें घेतलें. हें कुरण उत्तम प्रकारचें होतें; व त्यापासून त्याला मोठा नफा झाला. इतक्यांत त्या ठिकाणच्या कायद्यांत फेरफार झाला; आणि त्याला व तेथील इतर लोकांना कांहीं नियमित आकारापर्यंत मर्जीस वाटेल ती जमनि फुकट घेण्याची परवानगी मिळाली. आतां त्या गृहस्थानें आपलें जें कुरण होतें त्यापैकीं जितका भाग कायद्यानें घेण्यासारखा होता तितका पसंत करून त्यानें तो घेतला ह्यांत कांहीं विशेष नाही. परंतु इतर लोकांना त्याच्या नफा नुकसानीशीं कांहीं करावयाचें नसल्यामुळे त्या कुरणापैकीं राहिलेले तुकडे त्यांनीं पसंत करून घेतले; व ते तुकडे आपण घेतले असतां त्यानें घेतलेल्या तुकड्यास त्यांपासून फार नुकसान होईल असें समजून समजून त्यांनीं तसें केलें. ह्याप्रमाणें त्याच्या जमिनीचे तुकडे झाल्यामुळे तिची नासाडी झाली. त्याचें कुटुंब तर मोठें

होतें, व त्या सर्व कुटुंबाच्या चरितार्थाचा बोजा त्याच्या-
वरच होता. आतां त्यानें काय करावें बरें ? त्यानें
असें केलें; पैसा कर्जी काढिल्या; व तो पैसा त्या दुसऱ्या
लोकांस देऊन त्यांच्यापासून ते जमिनीचे तुकडे त्यानें
विकत घेतले. ह्याचा परिणाम असा झाला कीं, कांहीं
काळपर्यंत त्याच्या शिरावर त्या कर्जाचा बोजा पडला;
परंतु तें कर्ज फेडण्याची त्याला उमेद होती. ह्याप्रमाणें
तें फेडिल्यानंतर त्याला असें आढळून येईल कीं, आप-
णास उत्तम प्रकारचें वतन मिळालें आहे, व आपण
पूर्वपेक्षां फार श्रीमान् झालों आहों.

आतां हेंच उदाहरण विशेष मोठ्या प्रमाणावर
ध्यानांत आणावें, व त्याप्रमाणेंच इंग्लिशांनीं हुबेहुब के-
लें, असं समजावें. आपल्या वतनाचे (वसाहतीचे)
तुकडे होतील, अशी त्या काळीं त्यांना मोठी भीति
होती, त्याचें कटुंबहि मोठें होतें (इंग्लंडांतील सर्व लोक
हेंच कुटुंब व तेथील लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत
चालल्यामुळे ह्या वाढणाऱ्या लोकसंख्येच्या चरितार्थाची
कांहीं तजवीज होणें जरूर होतें.) ; आणि हें वतन
एकत्र राखण्यासाठीं व तें वाढविण्यासाठीं त्यांनीं पुष्कळ
पैसा खर्च केला व कर्जीही काढिल्या. तेव्हां राष्ट्रदृष्ट्या
ह्या जमाखर्चाचा विचार करणें म्हणजे जमेच्या व खर्चा-
च्या सदरांची तुलना करून एकंदरीत आपला नफा
झाला किंवा तोटा झाला, इतकें पाहणें हेंच आहे.

(१२१)

राष्ट्राला इंग्लंडानें जें एवढें कर्ज करून ठेविलें आहे, तें करण्याबद्दल एकहि सयुक्तिक कारण दाखवितां येण्यासारखें न.हीं, असें लोक वारंवार म्हणतात. ह्या राष्ट्रीय कर्जाला एकहि कारण नाही, हें म्हणणें फार आश्चर्यकारक दि.नतें ! वसाहतीसंबंधी इंग्लिशांच्या इतकें विस्तीर्ण राज्य आजपर्यंत जगांत कोणाचेहि झालेलें नाही; ह्या त्यांच्या राज्याची ती किंमत होय, असं त्यांनीं समजलें पाहिजे.

इंग्लंडचें कर्ज वसाहतीसंबंधी राज्य स्थापण्यांत झालेलें आहे, हें दाखविण्यासाठीं एक युद्ध उदाहरणार्थ घेऊं. ह्या युद्धांतील मुख्य लढाई x ब्लेन्हिम येथें झाली. बड लोक ह्या युद्धात प्रतिकूल होते; परंतु व्यापारी लोक अनुकूल होते. राष्ट्राच्या जमेलून ह्या युद्धाकडे प्रती.धीं जो खर्च झाला, त्याशिवाय २,३४,०८,२३५ पौंड कर्ज वाढावें लागलें. आखिरी देशच्या राजपुत्राला किंवा फ्रेंच राजपुत्राला स्पेन देशच्या मालवरो ह्यानें गादीवर बसण्याचा हक्क पोहोचतो किंवा केलेल्या युद्धा- न.ा ह्या युद्धाचा वाद, हेंच काय नें ह्या युद्धाच वरवरचें कारण होतें; परंतु खरी कारण पुढें लिहिलेलां त.ण होतीः—(१) स्टयुअर्ट घरा- ण्याकडे पुन्हा राजसत्ता गऊं न देणें; व (२) स्पेन

x ही लढाई आन. १७०४ सालीं झाली. कारकीर्दीत १ ०४ त इंग्लिश व फ्रेंच सैन्यांमध्यें हो.ला होता. इंग्लिशांस जय मि.जला. त्यांचा मुख्य सरदार वू अफ मालवरो हा होता. ब्लेन्हिम हें जर्मनीत दान्यु. नदीच्या काठी व.देरिया प्रांतात प.श्चिमस खेडे गाव आहे.

देशांतील लोकांच्या वसाहती व फ्रेंचांच्या वसाहती ह्यांना इंग्लिशांविरुद्ध एकत्र होऊं न देणें. ÷ युत्रेच येथें १७१३त तह होऊन हें युद्ध संपलें. लिबरल पक्षानें हें युद्ध सुरू केलें होतें; व कान्सरव्हेटिव्ह पक्षानें हा तह करून तें बंद केलें; म्हणून ह्या तहांतील कलमें आपणांस फार लज्जास्पद आहेत, अशी ओरड लिबरल पक्षानें केली होती. आतां ह्या तहापासून इंग्लिशांस काय फायदे झाले, ते पाहूं. (१) जाकोबाइट ह्यांना (स्ट्यूअर्ट घराण्यांतील राजांचा पक्ष घेणाऱ्या लोकांना) कित्येक वर्षेपर्यंत फ्रेंचांकडून मदत होणें अशक्य झालें. (२) फ्रान्सच्या व स्पेनच्या वसाहतींना इंग्लिशांविरुद्ध एकी करितां आली नाहीं. [३] इंग्लिश वसाहतींना कशाचेंहि भय राहिलें नाहीं. [४] ज्यांना हल्लीं नोवा स्कोशिया व न्यू ब्रन्झविक म्हणतात, तीं त्यांना एकत्र करितां आलीं; व न्यूफौंडलंड त्यांच्या ताब्यांत आलें. [५] भूमध्य समुद्रांतील मिनोर्का व जिब्राल्टर हीं ठिकाणें त्यांस मिळालीं. [६] गुलामांचा सर्व व्यापार त्यांच्या हातीं आला; व स्पेनदेशांतील लोकांच्या वसाहतींस प्रतिवर्षी एक जहाज व्यापारासाठीं पाठविण्याचा हक्क त्यांस मिळाला.

ह्यानंतर स्पेन देशाशीं इंग्लिशांचीं युद्धें झालीं. त्या लोकांनीं इंग्लिशांच्या वसाहतींतील लोकांशीं तेंदे वखेडे केले हें ह्या युद्धाचें एक कारण होतें; व ते लोक आपल्या वसाहतींतील लोकांना इंग्लिश वसाहतींतील लोकांशीं व्या-

सात वर्षांच्या युद्धा- पार करण्यास प्रतिबंध करण्याचा
मुळें मिळालेल्या प्रयत्न करीत होते, हें दुसरें कारण
वसाहती.

होतें. येथें बारिक सारिक युद्धांचा विचार करणें नसून मोठ्या युद्धाचा विचार करणें आहे; म्हणून १७५६ पासून १७६३ पर्यंत झालेल्या सात वर्षांच्या मोठ्या युद्धाचाच विचार करूं. फ्रेंच लोक आणि आशियांतील लोक ह्यांनीं प्रशियाच्या फ्रेडरिक राजावर जी स्वारी केली, ती स्वारी हेंच काय तें ह्या लढाईचें बाह्यात्कारी कारण होतें. तथापि ह्या युद्धांत आपणहि पडावें, असें इंग्लिशांना वाटलें; व अशा करण्यापासून त्यांचा काय फायदा झाला तें पाहिलें पाहिजे.

उत्तर अमेरिकेंतील ज्या मोठाल्या सरोवरांचें पाणी सेंट लाग्रेस नदींत जातें त्या सरोवरांची ओळ ज्या प्रदेशांत पसरली आहे, तो प्रदेश वरील युद्धाच्या आरंभीं फ्रेंचांच्या ताब्यांत होता; व मिसिसिपीच्या कांठचाहि प्रदेश त्यांच्याच ताब्यांत होता. ह्या दोन प्रदेशांमध्ये असणाऱ्या प्रदेशांवरहि ते हक्क सांगूं लागले; म्हणजे इंग्लिश वसाहतींना उत्तर, दक्षिण आणि पश्चिम ह्या तिन्ही दिशांनीं ते अगदीं येऊन चिकटले; व ह्याप्रमाणें अत्लांतिक महासागर व आलेघानी पर्वतांची ओळ ह्यांच्यामधील अरुंद समुद्रपट्टीच्या अलीकडे पलीकडे इंग्लिश वसाहतींतील लोकांस अगदीं होऊं द्यावयाचें नाहीं, असा त्यांचा पक्का निश्चय झाल्याचें दिसूं लागलें.

इंग्लिश वसाहतींतील लोकांस अर्थतऱ त्यामुळे राग आला; व युरोपांत इंग्लिश व फ्रेंच ह्यांचें स्वरूप असलें तरी देखील वसाहतींतील त्या त्या लोकांत नेहमीं लढाया होऊं लागल्या. त्यामुळे प्रशियाच्या राजाचा पक्ष धरून त्याला फ्रेंचांवरोबर लढण्यास इंग्लिशांनीं द्रव्यद्वारे मदत केली. त्यापासून आपणांस कोणता फायदा होईल अशी आशा त्यांना उत्पन्न झाली असेल वरें ? ह्याप्रमाणें फ्रेंचांचे सर्व लक्ष युरोपांतील लढाईतच गुंतविलें असतां त्या लांबच्या वसाहतींतील लोकांस मदत पाठविण्याची गोष्ट त्यांच्या हातून होणार नाहीं; व ह्यामुळे सदरहू मदतींत वसाहतींतील फ्रेंचांचे नुकसा . करून आपला नफा करून घेण्याची संधी आपल १ वसाहतींतील लोकांस आयतीच मिळेल, अशी आशा इंग्लिशांना उत्पन्न झाली. हा परिणाम इंग्लिशांनीं प्रशियाच्या राजाचा पक्ष स्वीकारिल्यामुळेच झाला हें उघड आहे. कांहीं काळानें स्पेन देशानेहि फ्रान्सच्या तर्फेन ह्या युद्धांत आंग घातलें, व ह्यामुळे स्पेच्या वसाहतींवरहि हल्ला करण्याची संधी इंग्लिशांस मिळाली.

१७६३ त झालेल्या तहामुळे हें युद्ध संपलें. तिसरा जार्ज व त्याच्या पक्षाची मंडळी ह्यांनीं हा तह केला; व ह्यांतील कलमें आपणांस जितकीं अनुकूल असणें अवश्य हातें तितकीं अनुकूल नाहींत, असा मार्गील वेळेप्रमाणें ह्या वेळींहि लोकांनीं गिह्या केला. युद्ध सुरू असतां इंग्लिशांनीं फ्रेंचांच्या ताब्यांतील बहुतेक वेस्त इंदीज वेटें घेतलीं होती; व बरील तहामुळे हीं त्यांचीं त्यांस परत

दिलीं. ह्यांपैकींच मार्टिनीक हें एक बेट होतें; व ह्या एक-
 व्याशींच इंग्लिशांचा गेल्या दोन वर्षांत जो व्यापार झाला
 होता, तेकल्याचाच विचार केला तरी देखील तो फार
 महत्त्वाचा होता. ह्या मुदतींत इंग्लिशांनीं ३,००,०००
 पौंड किमतीचा आपला माल ह्या बेटांत पाठविला होता.
 तेव्हां जो माल त्यांस अन्य तऱ्हेने विकतां आला
 नसता, अशा वरील किमतीच्या मालाच्या खपला हें
 एक ठिकाण झालें होतें. तेव्हां हीं बेटें जिकण्यापासून
 इंग्रजांस पेशाच्या संबंधानें तत्काळ फायदा होणार होना,
 व ह्यामुळे वरील युद्ध करण्यास फार समुक्तिक कारण
 आहे, असे त्यांस वाटलें असावें हें स्पष्ट आहे. आतां ह्या
 युद्धाला खर्च काय आला तो पाहूं. प्रत्येकी ज्या रकमा
 खर्च होत गेल्या त्यांशिवाय ह्या युद्धामुळे ५,२२,१९,
 ९१२ पौंडांची राष्ट्राच्या कर्जांत भर पडली. आतां
 फायदे झाले ते:—[१] कानडा इंग्लिशांस मिळाला;
 [२] इंग्लिश वसाहतींच्या दाक्षिण संमेलनील प्लारिदा
 प्रांत त्यांस मिळाला; [३] आपल्या वसाहतींचा समुद्र
 किनाऱ्यापासून आंतल्या बाजूला अधिकाधिक विस्तार
 करण्याची संधी मिळाली; आणि [४] वेस्त इंडीज
 बेटांपैकी ग्रेनाडा, सेंट व्हिन्सेंट, दोमिनिका व टोनागो हीं
 साखरेच्या उत्पन्नाचीं बेटें त्यांस मिळालीं.

ब्रिटिश वसाहतींसंबंधी इतिहासांतल अतिल-
 ज्जास्पद अशी जी हकीगत ती ह्यापुढें आली. ही हकी-
 गत तिसरा जार्ज ह्याच्या कारकीर्दीत घडली. ह्या राजा-

च्या कारकीर्दीत त्याच्या मूर्खपणामुळे इंग्लिशांच्या कित्येक वसाहती त्यांच्या हातून गेल्या; व त्या वसाहतींचेच तेव्हांपासून “युनाय्तेद स्तेत्स” हें राष्ट्र बनलें. अमेरिकेंतील वसाहती ह्या वसाहती त्यांच्याहातून कशा (युनाय्तेद स्तेत्स) गेल्या त्याबद्दलचा इतिहास, इंग्रजांच्या हातून जातात. इतःपर अशी गोष्ट न होण्यासाठी कशा रीतीनें सावधानी ठेविली पाहिजे, हें समजण्यासाठी लक्षपूर्वक ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे; व म्हणून ह्या विषयाच्या चर्चेपासून जरी ब्रिटिश लोकांच्या मनास दुःख होणार आहे, तरी तसें करणें अवश्य आहे. तेव्हां प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, ह्या वसाहती त्यांच्या हातून जाण्याचें कारण काय? प्रथमतः ही गोष्ट लक्षांत ठेवेली पाहिजे की, पहिला चार्ल्स राजा ह्याच्या कारकीर्दीत उत्तरेच्या बाजूम ज्या वसाहती स्थापिल्या गेल्या, त्यांपैकी बहुतेक वसाहतींचा इंग्लंडाशी विशेष स्नेहभाव कधींच नव्हता. दुसरा चार्ल्स ह्याच्या कारकीर्दीच्या आरंभीच त्या वसाहतींनीं उबडपणें सांगितलें की, इंग्लंडाशीं आमचा संबंध शिष्टाचारापुरताच आहे; खरा कळकळीचा संबंध कांहीं नाहीं. अशी खरी स्थिति होती तर ह्या वेळेपर्यंत तरी त्यांनीं इंग्लंडाशीं निकट संबंध कां ठेविण होना, असा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो. ह्याचें उत्तर इतकेंच की, फ्रेंच लोक आपणांवर हल्ला करितील कीं काय अशी त्यांना भीति होती. व म्हणूनच त्या वसाहती इंग्लिशांच्या तंत्रानें चालव

होत्या. वरील युद्धांत इंग्लिशांस जो जय मिळाला, त्यामुळे ह्या वसाहतींचा इंग्लंडाशी जो संबंध होता त्याची चलबिचल झाली. त्याचप्रमाणे प्लारिदा घेतल्यामुळे स्पेन देशांतील वसाहतींच्या हल्ल्याचेंहि सर्व भय नाहीं झालें. इतकें झालें तरी त्यांचा व इंग्लंडाचा शिष्टाचारापुरताहि संबंध कां राहूं नये, ह्याचें कारण दिसत नाहीं. तर हा संबंध अगदींच नष्ट होण्याचीं कारणें काय? [१] ब्रिटिश वसाहतींनीं इतर वसाहतींशीं व्यापार करूं नये. अशा नियमाची त्यांच्यावर इंग्लंडानें केलेली सक्ती; व [२] ह्या वसाहतींवर कर वसविण्याचा पार्लमेंटास अधिकार आहे, अशाविषयी तिसरा जार्ज व त्याच्या पक्षाची मंडळी ह्यांनीं धरिलेला हेका. ह्या वसाहती स्थापण्यास इंग्लंडास स्वर्च आला होता; ह्यास्तव त्याचा मोबदला कराच्या रूपानें वसाहतींनीं देणें न्यायाचेंच होतें; व ते लोक देण्यास कबूलहि होते. तथापि खुद्द इंग्लिश लोकांवर कर वसवितांना ज्याप्रमाणें त्यांचें मत घेण्यांत येतें त्याप्रमाणें. आपल्यावर कर वसवितांना आपलेंहि मत घेतलें पाहिजे. असें त्या वसाहतींतील लोकांचें म्हणणें होतें. ब्रिटिश पार्लमेंट आपल्या संबंधानें मनास येईल त्याप्रमाणें कारभार करितें, अशी त्यांची समजूत झाली होती; व ह्यामुळे त्यांनीं पाहिजे तसे कर आपल्यावर वसवावे, ही गोष्ट मात्र त्यांना मान्य नव्हती. अमेरिकेंतील इंग्लिशांच्या वसाहती त्यांच्या हातून जाण्याचीं कारणें हीच

दिसतात. युरोप व अमेरिका ह्या दोन्ही खंडांतील अति विद्वान् मुत्सद्दयांचा म्हणण्याकडे लक्ष न देतां इंग्लिशांनीं मूर्खपणानें वसाहतींवर आपले हक्क वजाविण्याचा हेका धरिला व त्याचा असा परिणाम झाला. म्हणून ह्या प्रमाणें **मूर्खपणा पुन्हा कधीं करावयाचा नाही,** हीच महत्त्वाची गोष्ट ह्या इतिहासापासून त्यांना शिकावयाची आहे.

ह्या वसाहतींना पुन्हा ताब्यांत आणण्यासाठीं इंग्लिशांनीं भगीरथ प्रयत्न केले; परंतु वसाहतींना फ्रेंच लोक व स्पेन देशांतील लोक ह्यांची मदत असल्यामुळे इंग्लिशांची खटपट फुकट गेली. इंग्लिशांनीं त्या दोघांचेहि नुकसान केलेंच होतें; व त्यामुळे इंग्लिशांचें उद्देग काढण्यास ते अगदीं संशोच पाहत होते; व म्हणूनच त्यांनीं इंग्लिश वसाहतींतील लोकांस मदत केली. वेस्त इंडीज बेटें देखील इंग्लिशांच्या हातून जावयाचीच; परंतु समुद्रामध्ये राहून येथील लढाईत त्यांना जो एक जय मिळाला, तेवढ्यामुळे हीं बेटें मात्र त्यांच्या हातून गेलीं नाहींत. ह्या युद्धामुळे १०,००,००,००० पौंड कर्ज वाढलें; व १७८३त हें युद्ध संपलें. तेव्हां त्यांच्या ताब्यांत कानडा व नोवा स्कोशिया, वेस्त इंडीज बेटांपैकी त्यांच्या ताब्यांत जीं बेटें होती तीं, आफ्रिका खंडाच्या किनाऱ्यावरील थोड्या बहुत जागा, व जिब्राल्टर इतकी ठिकाणे मात्र त्यांच्या ताब्यांत राहिलीं. हिंदुस्थानासंबंधी विचार मागे झालाच आहे.

(१२९)

ज्या युद्धांमुळें फ्रान्स देशामध्ये मोठी राज्यक्रांति झाली त्या युद्धांचा [फ्रेंच रेव्होल्यूशनचा] काळ ह्यापुढें आला. ह्या युद्धांमुळें जे परिणाम घडले त्यांजबद्दलहि गैर समजूत होण्याचा संभव आहे. फ्रान्स देशांतील प्रजासत्ताक लोकांवर बर्क ह्याने कडक टीका केली असें पुष्कळ लोकांचें म्हणणें आहे; परंतु ह्या युद्धांपासून इंग्लि-

प्रजासत्ताक फ्रेंच शास फायदे कोणकोणते झाले,
राष्ट्रांशी युद्ध कल्याणमुळें
मिळालेल्या वसाहती. इंग्लंडे मात्र त्यांचें अवश्य तितकें

लक्ष जात नाही. फ्रान्स, स्पेन व हालंड ह्या युरोपांतील तीन राष्ट्रांच्याच काय त्या पुष्कळ वसाहती होत्या; व ह्या युद्धांमुळें ओळीनेच ह्या तीन राष्ट्रांशी लढण्याचा इंग्लिशांना प्रसंग आला. ह्या युद्धासंबंधी विशेष महत्त्वाची गोष्ट कोणती? युद्ध सुरू होण्यापूर्वी इंग्लिशांच्या वसाहती त्यांच्या हातून गेल्या होत्या; परंतु युद्ध संपलें तेव्हा वसाहतींचें एक नवें राज्य त्यांच्या ताब्यांत आलें, व शिवाय एशिया खंडांतहि एक मोठा प्रदेश त्यांच्या ताब्यांत आला हीच महत्त्वाची गोष्ट होय.

ह्या युद्धांतील लढायांचे दोन भाग कारितां येतील. +एमिन्स येथें १८०५ मध्ये तह होऊन पहिल्या भागांतील लढाया संपल्या; व त्यांमुळें २२,६०,००,००० पौंड कर्ज वाढलें. ह्या तहामुळें स्पेन देशांतील लोकां-

+एमिन्स हें ठिकाण फ्रान्समध्ये पारिसच्या उत्तरेस ७१ मैलांवर आहे. हा तह इंग्लंड, फ्रान्स, स्पेन व हालंड ह्यांमध्ये झाला.

कडून त्रिनिदाद बेट इंग्लिशांस मिळाले, व डच लोकांकडून सीलोन मिळाले. युद्ध सुरू असतां माल्टा बेट इंग्लिशांनीं घेतलें होतें, व तें तेव्हांपासून त्यांच्याच ताब्यांत आहे.

युद्धाचा दुसरा भाग १८०४ पासून १८१५ पर्यंत सुरू होता. पहिल्या भागांत इंग्लिशांनींच फ्रेंचांच्या प्रजासत्ताक राज्यावर स्वारी केली होती; परंतु ह्या दुसऱ्या भागांत नेपोलियन इंग्लंडावर स्वारी करण्याच्या विचारांत होता, म्हणून त्या स्वारीपासून देशाचें संरक्षण करणें, इतकेंच इंग्लिशांचें काम होतें. युरोपांत इंग्लिशांच्या ताब्यांत जेवढा प्रदेश होता, तेवढेच काय तें

नेपोलियन ह्याच्या-
वरोवर युद्ध केल्या
मुळें मिळालेल्या
वसाहती.

इंग्लिश राष्ट्र, असें नेपोलियन मानीत
नसे; तर सर्व पृथ्वीभर त्या राष्ट्राचा
जो विस्तार झाला होता, तो ध्यानांत

आणून त्याच्या महत्त्वाचा अंदाज तो करीत असे; आणि हिंदुस्थान व इतर इंग्लिश वसाहती ह्यांवर हल्ला करून त्यांची पृथ्वीवर सर्वत्र पसरलेली ही सत्ताच नष्ट करण्याचा त्याचा मुख्य उद्देश होता. “ ह्या जुन्या युरोपाचा मला कंटाळा आला आहे,” असें तो म्हणे; व राष्ट्रांच्या सत्तेची ह्यापुढें तुलना करावयाची ती युरोपांतील त्यांच्या महत्त्वावरूनच करावयाची नसून सर्व पृथ्वीवर त्यांचें जें महत्त्व असेल त्याप्रमाणें करावयाची, अशी त्याची समजूत झाली होती, असा त्याच्या ह्या म्हणण्याचा गर्भित हेतु होता. इंग्लिशांच्या सुदैवानें नेपोलियन ह्यांचे इंग्लंड

जिंकण्याचे वेत निष्फळ झाले.त्याचीं कारणें दोन होती:-
 [१] ज्यांच्या योगानें इंग्लिशांस समुद्रावरील वर्चस्व प्राप्त झालें, ते नेलसन ह्यानें मिळविलेले जय, व [२] युरोपांतील इतर राष्ट्रांना पैशाचा पुरवठा करून त्यांना नेपोलियनावरोबर वारंवार लढण्यास लावून त्याचें बहुतेक सामर्थ्य युरोपांतील इतर राष्ट्रांशीं लढण्यांतच खर्च व्हावें, अशी इंग्लंडानें केलेली युक्ति. ह्या युद्धामुळें २७,७०,००,००० पौंड कर्ज वाढलें, परंतु ह्यामुळेंच इंग्लिशांना हिंदुस्थानापर्यंत मजल मारण्याचें सामर्थ्य आलें; व फ्रान्सच्या ताब्यांतील घेण्यासारखीं जीं थेंडीं बहुत ठिकाणें होती, तीं घेतां आलीं. त्याचप्रमाणें कोणत्याहि प्रकारचा अडथळा न येतां दक्षिण गोलार्धांत नवीन वसाहतींचें राज्य स्थापण्याचा आरंभ करण्याचेंहि सामर्थ्य त्यांना ह्या युद्धामुळेंच आलें.

टोनागो, सेंट लूसिया, व आइल् आफ् फ्रान्स [ह्यालाच मारेशस म्हणतात] हीं वेढें इंग्लिशांस फ्रेंचांवरोबरच्या युद्धाच्या ह्या दुसऱ्या भागामुळेंच मिळालीं. ह्या सर्व वेद्यांत साखरेचें उत्पन्न मोठें आहे. तसेंच केष आफ् गुड होप, डेमेरारा, एसेकीबो व वरबाइस हीं ठिकाणेंहि ह्याच सुमारास इंग्लिशांनीं डच लोकांपासून घेतलीं.

वाटर्ल्च्या लढाईनंतर इंग्लिशांच्या सांप्रतच्या वसाहतींसंबंधी राज्याची मर्यादा पूर्णपणें ठरली, असें म्हण-

इ. स. १८१५ नंतर मिळाले-
 त्या वसाहती. प्यास कांहीं हरकत नाही. तेव्हापासून त्यांनी ह्या वसाहतीत सर्वत्र इतकी अपाट्याने वस्ती केली की, त्याचे आश्चर्यच वाटते. न्यू साय वल्सच हल्लीचे मुख्य शहर जे सिदनी त्यांत प्रथमतः इंग्लिशांनी १७८८ त कांहीं कैदी पाठविले. पश्चिम आस्ट्रेलियामध्ये १८२९त प्रथमतः वसाहत स्थापिली. १८३६ त दक्षिण आस्ट्रेलिया व त्याचे मुख्य शहर आदिलेड येथे वस्ती केली. पुढे तीन वर्षांनी न्यू झीलंडामध्ये पहिली वसाहत स्थापिली. १८५० त व्हिक्टोरिया ही स्वतंत्र वसाहत केली. भूगोलाच्या दुसऱ्या बाजूस ज्या ह्या वसाहती त्यांनी स्थापिल्या, त्यांशिवाय दुसरीही कित्येक ठिकाणे त्यांनी आपल्या ताब्यांत घेतली. ह्यांमैकी कित्येकांचा त्यांना लष्करी कामाकडे उपयोग होत असे, व कित्येकांचा व्यापाराकडे होत असे. उशा प्रकारची ठिकाणे पुढे दिल्याप्रमाणेः—सिंगापूर हे १८१९त घेतले; एडन १८३२त घेतले; जेन १८२४ त वही लोकांपासून घेतले; व हांगकांग १८४१त चिनी लोकांपासून घेतले. ह्यांशिवाय कानड्यांतील त्यांच्या वसाहतींचा इतका विस्तार आला की, पूर्वेच्या बाजूस त्या ब्रिटिश कोलंबियापर्यंत व उत्तरेच्या बाजूस हडसनच्या उपसागरापर्यंत पसरल्या.

इंग्लिजांचा अमळगळी राहणे उच्च लोकांस परत न वाटल्यामुळे त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेत अनुक्रमे

नाताळ, ऑरेंज फ्री स्टेत्स व ट्रान्सवाल येथे नव्या वसाहती केल्या होत्या. ह्यांपैकी नाताळ १८४४ त इंग्लिशानीं अर्जी खालसा केलें. ऑरेंज फ्री स्टेत्स १८४८ त खालसा केलें होतें, परंतु १८५३ त परत दिलें. ट्रान्सवाल १८७७ त खालसा केलें होतें, व १८८१ त परत दिलें.

इंग्लिशानीं आपल्या वसाहती कोणत्या रीतीने मिळविल्या, ह्याविषयींचा इतिहास ह्याप्रमाणें झाला. हा लिहित असतां घडलेल्या गोष्टींचें महत्त्व कमी करून दाखविण्याचा, किंवा जेव्हां जेव्हां इंग्लिशानांचें वर्तन दोषार्ह दिसलें, तेव्हां तेव्हां त्याच्यावर आंकण घालून ह्या वेळपर्यंतच्या प्याचा प्रयत्न केलेला नाही. परंतु हकीगतीचा सारांश. जसा खरोखर इतिहास घडला तसाच लिहिला आहे. आतां ह्या सर्व इतिहासाचा भावार्थ थोडक्यांत आणण्याचा प्रयत्न करूं. ह्यांपैकी महत्त्वाच्या गोष्टी पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहेत:—(१) कित्येक शतकांपर्यंत जगांत महत्त्वाचा फेरफार असा होत होता कीं, लहान लहान राष्ट्रे हळू हळू कमी होऊन मोठमोठी राष्ट्रे बनत चाललीं होती. ह्यामुळे राष्ट्रांच्या मोठेपणाचा अजमास त्यांच्या युरोपांतील प्रदेशांच्या आकारावरून हल्लीं कोणी करित नाही; तर सर्व पृथ्वीमध्ये त्यांच्या अमलांत जो प्रदेश असेल त्याच्या आकारावरून करितात. ब्रिटिश राज्य, युनायटेड स्टेत्स व रशिया वगैरे विस्तीर्ण आकाराचीं राष्ट्रेच पुढील काळीं महत्त्वाचीं बन-

तील. वसाहतीसंबंधाची फ्रान्स व जर्मनी ह्यांची उणीव त्या राष्ट्रांच्या ध्यानांत येऊं लागली आहे; व जोंपर्यंत वसाहती करण्यासारखे प्रदेश शिल्लक आहेत, तोंपर्यंत वसाहतीसंबंधी राज्य स्थापण्यासाठीं वेडे वांकडे पाहिजे तसे प्रयत्न करण्यास त्यांनीं आरंभ केला आहे. (२) आपणांस काय मिळवावयाचें आहे, तें इंग्लिशांच्या पूर्वजांनीं स्पष्ट रीतीनें ठरवून तें मिळविण्याकडेच आपलें लक्ष दिलें; व ह्यामुळेच त्यांना दोनदा वसाहती मिळवितां आल्या. ह्याप्रमाणेंच आपला उद्देश स्पष्टपणें ध्यानांत आणून त्याजबद्दलच नेहमीं प्रयत्न सुरू ठेवणें, हाच कोणत्याहि राष्ट्राला यश येण्याचा सर्वांत उत्तम मार्ग आहे. (३) फ्रान्स, स्पेन व इंग्लंड ह्यांपैकीं प्रत्येकाच्या वसाहती गेल्या; फ्रान्सनें युरोपांतील लढायांतच सर्व लक्ष घातल्यामुळे त्याच्या वसाहती गेल्या; नवीन वसाहतींवर आपल्या देशांतील जुन्या पद्धतीप्रमाणें अंमल करण्याचा सक्तीचा प्रयत्न केल्यामुळे स्पेन देशाच्या वसाहती गेल्या; आणि इंग्लंडच्या वसाहती (युनाय्तेद स्तेत्स ह्या) जाण्याचें कारण असें कीं, इंग्लंडाशीं संबंध ठेवण्यापासून आपलें जितकें हित होणार त्यापेक्षां तो संबंध तोडल्यानें अधिक हित होईल, असें इंग्लंडानें एका विशेष प्रसंगीं मूर्खपणाचें आचरण करून त्या वसाहतींना दाखविलें.

वसाहतींच्या प्राचीन इतिहासापासून मुख्यत्वे ज्या गोष्टी ध्यानांत ठेवावयाच्या त्या ह्या. त्यांची सांप्रतची व भावी स्थिति ह्यांविषयीं विचार पुढील प्रकरणांत होईल.

प्रकरण चौथें.

ब्रिटिश वसाहतींची सांप्रतची स्थिति व त्या त्यांनीं आपल्या ताब्यांत कां ठेविल्या पाहिजेत.

ब्रिटिश वसाहतींच्या योग्यतेचें वास्तविक महत्त्व ध्यानांत आणण्यास पहिला मार्ग म्हटला म्हणजे, त्या ब्रिटिश लोकांच्या सर्व एकत्र धरून त्यांच्या विस्तारावि-
हल्लींच्या वसाहती. घरीं कांहीं कल्पना मनांत आणण्याचा प्रयत्न करणें. हा विस्तार ध्यानांत आणण्यास पुस्तकाच्या प्रारंभी दिलेल्या नकाशाचा बराच उपयोग होईल. दुसरा मार्ग असा कीं, खुद्द ब्रिटिश बेटांशीं वसाहतींचे जे निरनिराळे संबंध आहेत, त्यांच्या अनुरोधानें. त्यांचे वर्ग करणें. हिंदुस्थानाशिवाय इंग्रजांच्या ताब्यांतल्या हल्लींच्या वसाहतींचे ३ वर्गें करितां येतील.

ज्या वसाहतींत त्यांच्या वाढत चाललेल्या लोक-समूहाला जाऊन वस्ती करणे इष्ट आहे, अशा प्रकारच्या वसाहती १ ल्या वर्गांत येतात. त्यापुढें लिहिल्याप्रमाणें आहेत:—

१. उत्तर अमेरिकेंतील वसाहती; ह्यांत कानडा मुख्य होय.
२. वेस्ट इंडीज बेटांतील वसाहती; ह्यांत जमेका ही महत्त्वाची होय.

(१३६)

३. दक्षिण आफ्रिकेंतील वसाहती; ह्यांत केप ऑफ् गुड होप ही अति महत्त्वाची होय.

४. आग्नेलियांतील वसाहती; व न्यू झीलंड.

व्यापाराच्या कार्मीं उपयोगी पडण्यासाठीं स्थापिलेल्या वसाहती २ऱ्या वर्गांत येतात. ह्या पृथ्वीवर सर्वत्र पसरल्या आहेत; व ह्यांतील बहुतेक ठिकाणची हवा फार रोगट आहे. ह्या वसाहतींतून व्यापारी लोक व्यापारबंधासंबंधानें कांहीं काळ राहतात. आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील लेगास व चीनच्या किनाऱ्यावरील हांगकांग ह्या वसाहती अशा प्रकारच्या आहेत.

वाढणाऱ्या लोकसमूहाला वस्ती करण्याकडेहि ज्यांचा उपयोग होत नाही, व व्यापारबंधासंबंधानेंहि वस्ती करण्याकडे ज्यांचा उपयोग होत नाही, अशा प्रकारच्या इंग्लिशांच्या कित्येक वसाहती आहेत; व त्यांचा समावेश ३ऱ्या वर्गांत होतो. एखादें अफाट सैन्य असावें, व त्याच्या टोळ्या एकमेकीं पासून अनेक मैलांच्या अंतरानें ठेविलेल्या असाव्या; तशासारखी त्यांच्या वसाहतींची स्थिति आहे. इंग्लंडाशीं त्यांचें दळणवळण चालू राखण्यासाठीं मधून मधून पुष्कळ ठिकाणें त्यांना आपल्या ताब्यांत ठेवावीं लागलीं आहेत. शिवाय शत्रूंचा पाठलाग चुकवून जाण्यासाठीं, वादळानें गलबतांची मोडतोड झाल्यास त्यांची दुरुस्ती करण्यासाठीं, किंवा कोळशांचा साठा संपला असल्यास पुन्हा नवीन

पुरवठा करून वेण्यासाठी, अशा प्रकारचीं कित्येक ठिकाणें त्यांना ताठ्यांत ठेवणें अवश्य आहे. अशीं ठिकाणें नसतील तर त्यांच्या गलबतांस सतत पुष्कळ मैल लांब जाणें भाग पडेल, व तसें होणें वरील अडचणी-मुळें चांगलें नाहीं. सेंट हेलेना व मारिशस हीं बेटें ब्रिटिश वसाहतींना मूळ देश जो इंग्लंड त्याशीं जोडणाऱ्या कड्याच आहेत. ह्यांतील पहिलें आफ्रिकेच्या दक्षिण किनाऱ्यापासून बऱ्याच अंतरावर असून केप ऑफ गुड होप जेव्हां डच लोकांच्या ताठ्यांत होतें, तेव्हां तें इंग्लिशांच्या फार उपयोगी पडत असे. मारिशस हें बेट आफ्रिकेच्या पूर्वेस हिंदी महासागरांत आहे. तसेंच हिंदुस्थानच्या रस्त्यावर भूमध्य समुद्रांत शिरतांनाच लागणारें जिब्राल्टर, त्याच्यापुढें माल्टा, सैप्रस, तांबड्या समुद्राच्या मुखाशीं असलेलें एडन, आणि सोकोत्रा व सिकेलीस बेटें, हीं ठिकाणें त्यांच्या ताठ्यांत आहेत. हिंदुस्थानच्याहि पुढें पासिफिक महासागराच्या रस्त्यावर सिंगापूर त्यांच्या ताठ्यांत आहे; आणि भूगोलच्या दुसऱ्या आंगास दक्षिण अमेरिकेच्या दक्षिणेस केप हार्न जवळ फाक्लंड बेटें व त्या महासागरांतील इतर निरनिराळीं कमी महत्त्वाचीं ठिकाणें त्यांच्या ताठ्यांत आहेत. ह्यावरून असें दिसून येईल कीं, १ ल्या व २ ल्या वर्गांतील वसाहतींचा इंग्लिशांस प्रत्यक्ष फार उपयोग होत असल्यामुळें त्या विशेष महत्त्वाच्या आहेत ;

परंतु ३४ व्या वर्गातील वसाहतींचे महत्त्व, त्या विशेष ठिकाणी असल्यामुळे जाण्या येण्याच्या संबधाने त्यांचा त्यांना जो उपयोग होतो, त्या संबधानेच आहे. ब्रिटिश वेटांतील लोकांना तेथे जाऊन स्थाईक वस्ती करण्यास किंवा व्यापारधंद्यास त्यांचा साक्षात् उपयोग नसल्यामुळे त्या दृष्टीने त्यांच्या महत्त्वाची कल्पना करिता यावयाची नाही.

ब्रिटिश राष्ट्रांतील एकंदर प्रदेशाचा विस्तार केवढा आहे त्याविषयी आतां विचार करावयाचा. त्याचे क्षेत्रफळ ८० लक्ष चौरस मैल आहे, असें नुसते सांगितल्या वसाहतींसंबंधी रा- तले तर एवढ्या आंकड्यावरून ज्याचा विस्तार. त्याच्या विस्ताराची वास्तविक कल्पना चांगलीशी व्हावयाची नाही. म्हणून तुलनेच्या रूपाने तो विस्तार ध्यानांत आणिला पाहिजे. युरोप व एशिया ह्यांच्या नकाशाकडे एखाद्याने दृष्टि दिली असतां रशियाच्या बादशहाच्या ताब्यांतील प्रदेशाचा प्रचंड विस्तार पाहून तो एकदम चकित होऊन जातो. तथापि ब्रिटिश प्रदेशाच्या गणनेंत हिंदुस्थान धरिले असतां पृथ्वीवर सर्वत्र पसरलेल्या राणीच्या अमलांतील ह्या प्रदेशाचा विस्तार रशियाच्या विस्तारापेक्षां $\frac{1}{8}$ ने अधिकच भरेल! एका दृष्टीने ह्या विस्ताराचा असा विचार झाला. आतां युनाय्तेद स्तेत्स हेंहि रशियाप्रमाणेच

बरेंच विस्तीर्ण राष्ट्र आहे; तथापि हें राष्ट्र ब्रिटिश
राष्ट्राच्या विस्ताराच्या $\frac{1}{3}$ पेक्षां फारच थोडें जास्त आहे.

युरोपांतील इतर कोणतेहि राष्ट्र व ब्रिटिश राष्ट्र ह्यांच्या
विस्तारांत तर जमीन अस्मानीचा फरक आहे. फ्रान्स-
च्या ताब्यांतील सर्व वसाहती धरून देखील तो देश
ब्रिटिश राष्ट्राच्या १६ व्या भागाएवढाच आहे. जर्म-
नीच्या ताब्यांत वसाहती मुळींच नाहीत, व तो देश
ब्रिटिश राष्ट्राच्या ४० व्या भागाबरोबर आहे.

आतां ह्या विस्ताराचा दुसऱ्या एका दृष्टीने विचार
करूं. खुद्द ब्रिटिश बेटांच्या क्षेत्रफळाच्या प्रत्येक
चौरस मैलास ६५ चौरस मैल वसाहती आहेत; फ्रान्स-
च्या पुरत्या २ चौरस मैलहि नाहीत. तेव्हां इंग्लंडा-
एवढालीं ६५ इंग्लंडे त्यांच्या वसाहतींत मावतील असें
झालें. म्हणजे खुद्द युरोपांत इंग्लिशांचें एक इंग्लंड असून
त्यांचीं तसलीं ६५ इंग्लंडे पृथ्वीवर सर्वत्र पसरली आहेत,
असें म्हणण्यास हरकत नाही. विस्तारासंबंधानें इतकें
विवेचन पुरें आहे. आतां लोकसंख्येसंबंधानें विचार करूं.

कानड्यामध्ये हल्लीं ४५ लक्ष लोकसंख्या आहे, व
त्याची लोक संख्या. वेस्त इंडीज बेटांतील वसाहतींत १५
लक्ष आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील वसाहतींत १७॥ लक्ष लोक
आहेत, व ह्यांपैकीं निमे म्हणजे कंबरलंड, दरहाम नार्थवर्ल्ड
व वेस्ट मोरलंड ह्यांत जितके लोक आहेत तितके देखील

इंग्रज नाहीत. आखिलियाची लोकसंख्या ३० लक्ष आहे. सारांश, ब्रिटिश वसाहतींतील एकंदर लोकसंख्या जवळ जवळ १ कोटि १० लक्ष—म्हणजे इंग्लंड, वेल्स व स्कातलंड ह्यांतील लोकसंख्येच्या $\frac{1}{3}$ पेक्षा जास्त—आहे. ही लोकसंख्या आणखी एका दृष्टीने ध्यानांत आणण्यासारखी आहे, ती अशी:—कानडा व वेस्त इंडीज ह्यांतील वस्ती आयर्लंडपेक्षा जास्त आहे; व आखिलियाची लोकसंख्या स्कातलंडपेक्षा कांहीं फारशी कमी नाही.

हे लोकसंख्येचे आंकडे मोठाले आहेत; परंतु वसाहती अगदीं भरून गेल्या आहेत, असे त्यांवरून सिद्ध होत नाही. अद्यापि वस्ती करण्यास त्यांत पुष्कळ जागा आहे. ग्रेट ब्रिटनाइतकी जर कानड्यांत दाट वस्ती झाली तर तेथे १०० कोटि, म्हणजे इंग्लंड, स्कातलंड व वेल्स ह्यांच्या लोकसंख्येच्या ३० पटीपेक्षा जास्त, लोक राहतील. तेव्हां इंग्लंडची लोकसंख्या दर ३० वर्षांनीं दुप्पट ह्या प्रमाणानें (उदाहरणार्थ, इंग्लंडची लोकसंख्या ठोकळ प्रमाणानें ३ कोटि धरिल्यास पहिल्या ३० वर्षांच्या अखेरीस ६, ६० वर्षांच्या अखेरीस १२, ९० वर्षांच्या अखेरीस २४, १२० वर्षांच्या अखेरीस ४८, व १५० वर्षांच्या अखेरीस ९६ कोटि, ह्या प्रमाणानें) वाढत चालली, असें मानिलें तरी देखील सर्व कानडा भरून जाण्यास १५० वर्षे लागतील. ब्रिटिश

वसाहतींचा विस्तार केवडा आहे, व वाढत चाललेल्या ब्रिटिश लोकसमूहाला पुढे हजारों वर्षेपर्यंत त्या वसाहतींचा राहण्याला व कामधंद्याला केवडा उपयोग होणार आहे, ह्याची थोडी बहुत कल्पना ह्या उदाहरणावरून होईल, असें वाटते.

आंकड्यांसंबंधानें इतकी माहिती पुरे आहे; म्हणून आतां दुसऱ्या विषयाकडे वळूं. ब्रिटिश वेटांना ह्या वसाहतींशिवाय पृथ्वीवरील इतर कोणत्याहि देशाशीं व्यापार करण्याची मोकळीक नाही, अशी कल्पना करूं. वसाहतींतील उत्पन्न, असें झालें असतां जगांत उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येक पदार्थाचा पुरवठा ह्या वसाहतींपैकीं कोणत्या ना कोणत्या तरी वसाहतीकडून त्यांना होईल; व कोणत्याहि प्रकारचा कारागिरीचा पदार्थ तयार करण्याचें मनांत आणिलें तर कोणत्या तरी वसाहतीस तो करितां येईल. पहा, धान्याची लागवड होण्याजोगी किती तरी जमीन कानड्यामध्ये ओसाड आहे; वेस्त इंडीज वेटांतून साखर, काफी व तंबाखू ह्यांचा पुरवठा होऊं शकेल; आखिलियांतून लोकर व मास ह्यांचा, आसाम व हिंदुस्थान येथून तांदूळ व चहा ह्यांचा, कानड्यांतून सागाचा आणि न्यू झीलंडमधून कातडी व मास ह्यांचा पुरवठा होऊं शकेल.

ह्या वसाहतींपैकीं प्रत्येकीपासून ब्रिटिश लोकांना कोणकोणत्या जिनसांचा पुरवठा होण्यासारखा आहे

त्यांजविषयी किंवा त्यांच्या वाढत चाललेल्या लोक समूहाला राहण्यास त्यांचा जो उपयोग होत आहे त्याज-विषयी सविस्तर हकीगत देणे हा प्रस्तुत पुस्तकाचा विषय नाही; म्हणून ह्या वसाहतींपैकी प्रत्येकीचा पृथक् पृथक् विचार न करितां त्यांचा एकदम विचार करूं.

ब्रिटिश वसाहती त्या लोकांनीं ताब्यांत कां राखिल्या पाहिजेत, हा ह्या प्रकरणांतील मुख्य विषय आहे; म्हणून त्याचा आतां विचार करूं. वसाहतींच्या संबंधानें इतर राष्ट्रांचे विचार काय आहेत, तीं राष्ट्रे वसाहतीं ताब्यांत कां राखितात, व त्यांच्या उदाहरणावरून कोणकोणत्या गोष्टी इंग्लिशांनीं शिकण्याजोग्या आहेत, इत्यादि गोष्टींचा विचार केल्या असतां वसाहतीं ताब्यांत कां राखिल्या पाहिजेत, हें चांगलें ध्यानांत येईल.

वसाहती व मूळचे देश [त्या ज्या देशांतील लोकांनीं स्थापिल्या ते देश] ह्यांचा संबंध अनेक रीतीने ध्यानांत आणितां येतो. एखादा वृक्ष चांगल्या सुदृढ स्थितींत असावा; मूळ देशाचा व- त्याला फळ यावे; तें पक्कं दशेस आल्यावर साहतीशीं संबंध.

त्या वृक्षापासून गळून पडार्वे; सुदैवेंकरून तें सुपीक जमिनीवर पडल्यास त्याचा एक नवाच वृक्ष बनावे, व आणखी नवीन वृक्षांची मालिका उत्पन्न करण्याचें "सामर्थ्य त्याच्याहि आंगीं यावे; अशासारखीच वसाहतींची स्थिति आहे असें कित्येक मानितात. कित्येक असें म्हण-

तात कीं, वसाहती ह्या लहान मुलांप्रमाणें आहेत. लहानपणीं आई मुलांवर देखरेख ठेविते, त्यांचें संरक्षण करिते, आणि त्यांना शिक्षण देऊन चांगल्या मार्गास लाविते. परंतु मुलें जसजशीं मोठीं होत जातात, तसतशीं तीं स्वतःचें संरक्षण करावयास शिकतात; आणि जरी तीं परस्परांशीं भांडत नसलीं, तरी देखील कांहीं काळानें त्यांच्या परस्परांमध्ये व आईमध्ये नात्याचा संबंध फारसा राहत नाही; राहिलाच तर फारच सूक्ष्म राहतो.

आतां मूळ देश व त्यांच्या वसाहती ह्यांजमधील संबंध ध्यानांत आणण्यास वरील दोन सादृश्यांपैकीं एकहि प्रस्तुत काळीं लागू पडतेंसें वाटत नाही. वृक्षाच्या सादृश्यावरून असें दिसतें कीं, त्याला प्रारंभीं जें ऋळ आलें, तसलीं फळे प्रतिवर्षीं उत्पन्न करण्याची शक्ति निदान कांही वर्षे तरी त्या वृक्षाच्या खोडाच्या आंगीं आहे; व ह्या प्रतिवर्षीं उत्पन्न होणाऱ्या फळांच्या आंगींहि आणखी नवीन फळे उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य आहेच. भूमंडळाच्या पृष्ठभागावर अनेक वसाहती करण्यासारखी जागा जोंपर्यंत शिल्क होती, तोंपर्यंत हें सादृश्य फार चांगलें लागू पडलें असतें; परंतु युरोपियन लोकांना वसाहती करितां येण्यासारखा भूमंडळाचा बहुतेक सर्व पृष्ठभाग त्यांनीं, त्यांच्या वसाहतींनीं, किंवा चिनी लोकांसारख्या लोकांनीं व्यापून टाकिला आहे, अशी हल्लीं र्वाची पक्की खातरी आहे; म्हणून प्रस्तुतच्या स्थितीस

ह सादृश्य अगदीं लागू पडत नाही. इंग्लिश लोकांच्या पूर्वजांची त्या काळीं अशी खातरी झाली नव्हती, म्हणून त्यांना हें सादृश्य कदाचित् योग्य वाटलें असेल. तेव्हां असें गृहित घेतां येईल कीं, वसाहतींचें जें राज्य इंग्लिशांच्या हातीं हल्लीं आहे, तें त्यांचें शेवटचेंच होय; आणि हें जर का त्यांनीं आपल्या हातून गमाविलें, तर तिसरा जार्ज व त्याचे स्नेही ह्यांनीं युनाय्तेद स्तेत्स गमाविलें, त्या वेळीं जसें वसाहतींचें नवें राज्य त्यांना पुन्हां स्थापितां आलें, तशा प्रकारचें वसाहतींचें नवीन राज्य स्थापण्याची संधी त्यांना सांप्रत मिळावयाची नाही.

आतां लहान मुलांच्या सादृश्याकडे वळूं; आणि त्या सादृश्यानें तरी वसाहतींचा व मूळ देशांचा संबंध अधिक खऱ्या रीतीनें ध्यानांत येतो कीं काय तें पाहूं. प्राचीन काळीं एकंदरींत हें सादृश्य बरेंच लागू पडलें असतें, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. अगदीं अलीकडील काळापर्यंत आपल्या वसाहतींना आपल्याच मर्जीप्रमाणें वागविण्याची सवय मूळ देशांस होती. जसा जसा काळ लोटत गेला, तस तसें ह्या प्रतिबंधाबद्दल वसाहतींना वैषम्य वाटूं लागलें; म्हणून मूळ देशांपासून त्यांनीं आपल्या संबंध अजिबात तोडून टाकिला. युनाय्तेद स्तेत्स, चिली आणि पेरू ह्यांचा इतिहास अशाच प्रकारचा आहे. अमेरिकेंतील स्वातंत्र्याच्या लढाईपासून (युनाय्तेद स्तेत्स इंग्लंडापासून स्वतंत्र झालें तेव्हांपासून) इंग्लिश

लोक त्यांच्या वसाहतींशीं निराळ्या रीतीनें वागूं लागले आहेत, हें ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे. आपल्या मजीस येईल त्याप्रमाणेंच वसाहतींना वागवावयाचें, ह्या जुन्या तत्वाचा अनुभव त्यांनीं फारच थोडा काळ घेतला. उत्तर अमेरिका, दक्षिण आफ्रिका व आस्त्रेलिया येथील त्यांच्या मोठ मोठ्या वसाहतींना स्वतःचा राज्यकारभार चालविण्याचा व स्वतःचें संरक्षण . करण्याचा अधिकार आतां त्यांनीं दिला आहे. एखाद्या मुलाचें शाळेंत जाण्याचें वय सरलें म्हणजे त्या त्रासांतून सुटून जगांत स्वतंत्रतेनें राहण्यास तो फार उतावळा झालेला असतो. तशी उतावळी ब्रिटिश वसाहतींना होण्याची आतां अगदीं भीति राहिली नाहीं; कारण त्या करत्या सवरत्या झाल्या असें समजून तशा प्रकारचेंच वर्तन इंग्लिशांनीं सांप्रत त्यांच्यांशीं ठेविलें आहे. ह्यादखल असें दिसून येईल कीं, वृक्ष व त्याचें फळ अशा प्रकारचें जुनें सादृश्य वसाहतींना आतां लागू पडत नाहीं; कारण नव्या वसाहती स्थापन करण्यास आतां जागाच उरली नाहीं. त्याचप्रमाणें लहान मुलांचेहि सादृश्य आतां लागू पडत नाहीं; कारण ह्या वसाहतींना मुलांप्रमाणें वागविण्याचें आतां इंग्लिशांनीं सोडून दिलें आहे.

तेव्हां हीं दोन्ही सादृश्ये हल्लीं लागू पडत नाहींत म्हणून सोडून दिलीं पाहिजेत; आणि वसाहतींनीं, एक तर वृक्षाच्या फळाप्रमाणें आपणांपासून च्युत झालें पाहिजे,

किंवा प्रौढ मुलें केव्हां केव्हां करितात त्या प्रमाणें आप-
ला त्याग केला पाहिजे, अशी इच्छा इतःपर इंग्लि-
शांना करून उपयोग नाही; कारण असें झालें असतां
नवीन वसाहती स्थापण्यास त्यांना जागाच नाही.

येथें अशी एक शंका उत्पन्न होईल कीं, ह्या वसा-
हतींमुळे ब्रिटिश राष्ट्राचा विलक्षण विस्तार झाला आहे;
तेव्हां हें सर्व गाडें सुरळीत कसें चालेल? राष्ट्र म्हटलें म्हणजे
तें फार मोठें असूं शकावयाचेंच नाही, अशी प्राचीनकाळीं
समजूत होती; परंतु सांप्रत ह्या समजूतींत फरक झाला
आहे. पहा, रशियाच्या बादशहासारख्या सर्व सत्ताधारी
बादशहाच्या अमलाखालींच नव्हे, तर युनाय्तेद स्तेल्म-
सारख्या पूर्ण लोकसत्तात्मक राज्यव्यवस्थेखालींहि मोठालीं
राष्ट्रें सांप्रत सुरळीत चालतात असें आपण पाहतों.

तेव्हां ब्रिटिश वसाहती त्या लोकांनीं ताब्यांत राखि-
ल्या पाहिजेत, एवढी गोष्ट सिद्ध झाली. आतां त्यां-
पासून त्यांना उपयोग काय आहे, ह्याचा विचार कर-
ण्यास व त्या ताब्यांत ठेवण्यास काय काय केलें पाहि-
जे, तें पाहण्यास हरकत नाही.

इंग्लिशांच्या पूर्वजांना ज्या प्रश्नाचा विचार कराव-
चा होता त्याहून सांप्रत उत्पन्न झालेला प्रश्न फार भिन्न
आहे. “ वसाहती मिळविण्यासाठीं प्राण आणि पैसा
ह्यांचा पाहिजे तितका व्यय करणें फायदेशीर आहे
किंवा नाही?” हा प्रश्न त्यांच्या पूर्वाजांपुढें होता, व ह्या

प्रश्नाला त्यांचें उत्तर “आहे ” असें होतें. हल्लीं इंग्लिशांना ज्या प्रश्नाचें उत्तर द्यावयाचें तो असा:—
 “आपल्या पूर्वजांनीं मिळवून ठेविलेल्या ह्या वसाहती ता-
 व्यांत राखणें फायदेशीर आहे कीं नाहीं, व फायदे-
 शीर असल्यास हा हेतु साधण्यासाठीं कोणते उपाय
 योजिले पाहिजेत? ”

वसाहतींची स्थापना करण्यास प्रारंभ करणें फाय-
 देशीर आहे कीं नाहीं, ह्या प्रश्नाचा फ्रेंच व जर्मन लोकांना
 हल्लीं विचार कर्तव्य आहे. इंग्लिशांस जरी तसा विचार
 करावयाचा नाहीं, तरी नवीन वसाहती स्थापन करण्यास
 फ्रेंच व जर्मन लोकांना जीं कारणें आहेत, तींच इंग्लिशांना
 मागील काळांत आपल्या जुन्या ताव्यांत राखण्यास कांहीं
 झालेले वसाहतींचे उपयोग. अंशानें तरी लागू पडतील, हें उघड आहे.
 म्हणून वसाहतींपासून कोणते उपयोग असल्यामुळे
 त्या स्थापन करण्यास प्रारंभ करण्याचें लोकांच्या मनांत
 आलें, आणि ते उपयोग ब्रिटिश वसाहतींपासून त्या
 लोकांना हल्लीं कितपत होत आहेत, ह्याजवद्दल विचार
 करणें इष्ट आहे. जे उपयोग त्यांना हल्लीं होत नाहींत,
 त्यांचाच विचार प्रथमतः करूं.

कैदी पाठविण्यासाठीं वसाहतींची
 स्थापना हा त्यांचा एक उपयोग होय. न्यू साउथ
 वेल्स, नारफाक बेट, व तासमानिया ह्या वसाहती केवळ

कैद्यांना पाठवि-
ण्याकडे त्यांचा
उपयोग.

कैदी पाठविण्यासाठी म्हणूनच प्रथ-
मतः स्थापिल्या होत्या. वास्त-
विक प्रकार असा दिसतो की, इतर ब्रिटिश वसाहतींना
व विशेषकरून वेस्त इंडीज बेटांना मजुरांचा पुरवठा ह्या
कैद्यांपासूनच झालेला आहे. कैद्यांकरिता वसाहती स्थाप-
ण्याची किंवा पूर्वी स्थापिलेल्या अशा प्रकारच्या वसा-
हतींस कैदी पाठविण्याची वहिवाट आतां इंग्लिशांनी बंद
केली आहे. तथापि त्यांचे शेजारी जे फ्रेंच ते अद्यापि
अशा प्रकारच्या वसाहतींस महत्त्व देतात, व त्यांच्या
पासिफिक महासागरीतील बेटांत ते कैदी पाठवितात,
हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. फ्रेंच लोकांनी आपल्या
शेजारी वसाहती करून नेतेत, अशाविषयी आखेलि-
यातील लोकांच्या नेहमीं तक्रारी असतात. फ्रेंच लोक
आपल्या त्या वसाहतींत कैदी पाठवितात, हे त्या तक्रा-
रींना एक कारण आहे.

**धर्मसंबंधी वस्तुन किंवा राजकीयसं-
बंधावरून हद्दपार केलेल्या लोकांस राह-
ण्यास जागा, हा त्या स्थापण्यापासून दुसरा उप-
योग आहे. रोमन क्याथलिक लोकांनी मेरीलंड येथे
हद्दपार केलेल्या व प्यूरिटन लोकांनी न्यू इंग्लंड
लोकांस राहण्यास
त्यांचा उपयोग.**

अशा प्रकारच्या हान. वास्तविकपणे हा उपयोग आतां
अगदीच राहिला नाही. ऐरिश लोकांसंबंधाने मात्र ही

गोष्ट थोडीशी लागू पडते; पण हे लोक राजकीय संबंधावरून हा देश सोडून जातात ते कांहीं ब्रिटिश वसाहतींत जात नाहीत; तर युनायटेड स्टेट्समध्ये जातात.

लष्करी ठिकाणें वनधिणें हा वसाहती स्थापण्याचा तिसरा उपयोग होय. रोमन लोकांनी आप-
लष्करी कामाकडे त्या बहुतेक वसाहती ह्याच उद्देशानें
स्थापिल्या होत्या. आपल्या विरुद्ध असणाऱ्या लोकांवर
आपला अंमल बसविण्यासाठी किंवा राष्ट्राचें मुख्य स्थान
(रोम) व लांब लांबचे प्रदेश ह्यांचा संबंध कायम
राखण्यासाठी त्यांनी ह्या लष्करी वसाहती मधून मधून
स्थापिल्या होत्या. ह्या दोन उपयोगांपैकी पहिला—आप-
ल्याविरुद्ध असणाऱ्या लोकांवर आपला अंमल बसवि-
ण्याकडे होणारा—उपयोग ब्रिटिश वसाहतींपासून त्यांना
हल्लीं होत नाही.

लांब लांबच्या ठिकाणांशी संबंध राखणें हा ह्या
लष्करी वसाहतींचा दुसरा उपयोग. अशा प्रकारचीं
इंग्लिशांचीं फारशीं ठिकाणें नाहीत; जिब्राल्टर व माल्टा
हीं अशा प्रकारचीं आहेत. ह्यांच्या योगानें ज्या वसाह-
तींशीं किंवा ताब्यांतील देशांशीं इंग्लिशांचें दळण बळण
चालू राहतें, त्या वसाहतींच्या अगर देशांच्या महत्त्वा-
वर ह्यांचें महत्त्व अवलंबून आहे, हें उघड आहे. म्हणून
त्या वसाहती व ते देश ताब्यांत राखणें जर फायदेशीर
असेल तर त्यांच्यांशीं हें दळण बळण ज्या लष्करी

ठिकाणांमुळे चालू राहते, तीं हीं लष्करी ठिकाणें ताठ्यां-
त राखणेंहि फायदेशीर आहेच.

आथेन्स व इराण हीं प्राचीन राष्ट्रे आपल्या
ताठ्यांतील देशांपासून प्रत्यक्ष खंडणी घेत असत; आणि
खंडणी वगैरे संबंधानें स्पेन व पोर्तुगाल हीं अर्वाचीन राष्ट्रे
त्यांचा उपयोग.

हल्लींहि आपल्या वसाहतींपासून खंडण्या घेत आहेत;
किंवा आपल्या व्यापाराला उत्तेजन येण्यासाठीं वसाह-
तींना इतर देशांशीं व्यापार करण्याची बंदी करून अप्र-
त्यक्ष रीतीनें पैसा गोळा करीत आहेत. सारांश, **वसाह-
तींपासून पैसा गोळा करणें** हा त्यांचा प्राचीन
काळीं उपयोग होता. इंग्लिश लोक ह्या दोन्हीहि तऱ्हां-
नीं त्यांच्यापासून हल्लीं पैसा काढीत नाहींत. तेव्हां ब्रिटिश
लोकांना त्यांच्या वसाहतींचे जे उपयोग हल्लीं होत नाहींत
ते असेः—(१) कैदी पाठविण्याकडे त्यांचा उपयोग
होत नाहीं; (२) धर्मसंबंधावरून किंवा राजकीय संब-
धावरून हद्दपार केलेल्या लोकांना राहण्याकडे त्यांचा
उपयोग होत नाहीं; (३) विरुद्ध लोकांवर अंमल बस-
विण्याकडे त्यांचा उपयोग होत नाहीं; आणि (४)
त्यांच्यापासून ते खंडणी घेत नाहींत. तर मग त्यांना
त्या वसाहतींचा उपयोग तरी काय आहे ?

ह्या वसाहतींचे त्यांना उपयोग आहेत ते असेः—

वसाहतींचे
हल्लींचे उपयोग.

[१] त्यांच्या योगानें ब्रिटिश व्यापार

वाढतो. [२] त्यांच्या वाढत चाललेल्या लोक समूहाला राहण्यास त्यांचा उपयोग होतो. [३] वसाहतींच्या ऐवजी जर तितकीं लहान लहान स्वतंत्र संस्थानच इंग्लिश लोकांचीं असतील, तर जी योग्यता त्यांना जगांत प्राप्त झाली असती, त्यापेक्षां जास्त योग्यता ते व त्यांच्या वसाहती एकत्र असल्यामुळे प्राप्त झाली आहे. आतां अनुक्रमानेंच वरील उपयोगांचा विचार करूं.

प्राचीन काळीं लोकांची मुख्यत्वे अशी समजूत होती कीं, वसाहती ताढ्यांत असल्यानें मूळ देशांतील व्यापाराच्या जिनसांच्या खपाला अधिक जागा होते. म्हणून व्यापारासंबंधानें जे कायदे मूळ देश ठरवीत, त्यांमुळे वसाहतींना मूळ देशांशीं व्यापार करण्याची मात्र मोकळीक त्या काळीं असे. हल्लीं असा प्रतिबंध इंग्लिशांनीं ठेविलेला नाहीं. म्हणून अशा स्थितींतहि व्यापा-

वसाहतींविरोधरच्या
ब्रिटिश व्यापाराचें
महत्त्व. रासंबंधानें त्यांच्यापासून कायदा होत आहे कीं काय, हें पाहिलें पाहिजे. हें लक्षांत येण्यासाठीं पुढील प्रश्नांचा

विचार केला पाहिजे:—(१) वसाहतींशीं त्यांचा सांप्रत व्यापार किती आहे ? (२) पूर्वी होता त्यापेक्षां जास्त आहे किंवा कमी आहे ? (३) तो वाढण्याचा संभव आहे किंवा कमी होण्याचा संभव आहे ? ह्या प्रश्नांची उत्तरे ठरविण्यासाठीं आंकड्यांचा उपयोग करावा लागेल; व तो जितक्या सुलभ रीतीनें करितां येईल तितक्या सुलभ

रीतीने केला असतां समजण्यासहि अडचण पडणार नाही.

प्रथमतः हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, हिंदुस्थाना-
सुद्धां ब्रिटिश वसाहतींची लोकसंख्या जगाच्या लोकसं-
ख्याच्या बरोबरच्या ख्येच्या $\frac{१}{६}$ शा इतकी आहे. दुसरी
व्यापाराची वृद्धि. गोष्ट अशी कीं, ह्या वसाहती व हिंदु-

स्थान ह्यांना इंग्लिश लोक दरसाल ८,३०,००,०००
पौंड किंमतीचा माल पाठवितात; आणि पृथ्वीवरील राहि-
लेल्या इतर देशांस १९,६०,००,००० पौंडांचा पाठवि-
तात. म्हणजे पृथ्वीवरील इतर देशांत प्रतिवर्षी त्यांचा
जितका माल खपतो, त्याच्या निमेहून अधिक माल
फक्त ह्या ताब्यांतील मुलखांतच खपतो, असें झालें.
तसेंच हिंदुस्थान गाळिळें तर, इंग्लिशांचीं इतर मोठालीं
गिऱ्हाइकें म्हटलीं म्हणजे युनाय्तेद स्तेत्स, फ्रान्स, जर्मनी,
हालंड व बेलजम हीं होत. जर्मनीशीं जो त्यांचा व्यापार
चालतो तो बेलजममधून चालतो. सन १८६९ त
ह्या पांच देशांनीं ७,१०,००,००० पौंडांचा ब्रिटिश माल,
बेतला, व १८८६ त ८,१०,००,००० पौंडांचा बेतला;
म्हणजे १४ वर्षांत ब्रिटिश माल ते $\frac{१}{७}$ शानें अधिक वेऊं
लागले. आतां वसाहतींचा विचार करूं. ब्रिटिश
लोकांच्या अति विस्तीर्ण अशा चार वसाहतींनीं—
कानडा, वेस्त इंडीज बेटें, दक्षिण आफ्रिका व आख्रेलिया
ह्यांनीं—१८६९ त २,२०,००,००० पौंडांचा व

१८८३ त ४,२०,००,००० पौंडांचा ब्रिटिश माल वे-
 तला, म्हणजे १४ वर्षांत हा माल तेथें $\frac{१०}{११}$ शान्ती जास्त
 खर्च लागला; तात्पर्य, जवळ जवळ दुप्पट माल खर्च
 लागला, असें म्हणण्यास हरकत नाही. तेव्हां ह्याच-
 प्रमाणानें हा खर्च वाढत गेल्यास आणखी २१ वर्षांनीं
 वरील ५ राष्ट्रे ९,८०,००,००० पौंडांचा माल घेऊं
 लागतील; परंतु ह्या चार वसाहती ९,९०,००,०००
 पौंडांचा माल घेऊं लागतील ! ! तसेंच, इतर राष्ट्रां-
 तील जो एकंदर माल त्या वसाहती घेतात त्याच्या वाढी-
 च्या प्रमाणाशीं ब्रिटिश मालाच्या वाढीचें प्रमाण ताडून
 पाहिलें असतां अधिक भरतें किंवा कमी भरतें असा
 दुसरा एक प्रश्न उत्पन्न होतो. ह्या संबंधानें थोडा
 बहुत विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, ब्रिटिश
 मालाच्या वाढीचें प्रमाण पूर्वीप्रमाणेच कायम आहे; इत-
 केंच नाही, तर इतर राष्ट्रांतील मालाच्या वाढीच्या
 प्रमाणापेक्षां कदाचित् थोडेंसे वाढलेंहि आहे. म्हणून
 वसाहतींना परदेशाच्या मालापेक्षां ब्रिटिश माल हल्लीं
 किंचित् अधिक आवडूं लागला आहे, असें ठरतें.

आतां ह्या विषयाचा दुसऱ्या एका दृष्टीनें विचार
 करूं. पुढें जे आंकडे दिले आहेत
 ब्रिटिश पदार्थांचा ते मारशाल आणि कंपनीमधील मि.
 वसाहतींत जो खर्च होतो त्याचें महत्त्व. जान मारशाल—लीड्स येथील चेंबर
 आफ् कामसचे (व्यापाऱ्यांच्या सभेचे) अध्यक्ष—ह्यांज-
 कडून मिळाले आहेत.

(१९४)

इतर देशांत खप.

देशाचें नांव.	लोक संख्या.	ब्रिटिश मालाचा खप. पौंड.	दर माणशीं खप. पौ. शि. पे.
फ्रान्स.	३ को. ८० ल.	१ को. ७५ ल.	० ९ ३
जर्मनी.	४॥ कोटि.	१ को. ९० ल.	० ८ ४
हालंड व बेलजम.	१ कोटि.	१ को. ८० ल.	१ १५ ६
युनाय्तेद स्तेत्स.	५ को. ७० ल.	२ को. ७० ल.	० ९ ७

वसाहतींत खप.

वसाहतीचें नांव.	लोक संख्या.	ब्रिटिश मालाचा खप. पौंड.	दर माणशीं खप. पौ. शि. पे.
कानडा.	४५ लक्ष.	९० लक्ष.	२ ० ०
वेस्तइंडीज वेटें.	१५ लक्ष.	३५ लक्ष.	२ ६ ८
दक्षिणआफ्रिका.	१५ लक्ष.	४५ लक्ष.	३ ० ०
आस्रेलिया.	३० लक्ष.	२ को. ४० ल.	८ ० ०

(ह्यावरून युनाय्तेद स्तेत्समध्ये साधारणपणें द्वा-
माणशीं १० शिलिंगापेक्षां किंचित् कमी माल खपतो, व
आखेलियामध्ये ८ पौंडांचा खपतो, असें झालें. तेव्हां
युनाय्तेद स्तेत्स मधल्या ३३ गिन्हाइकांबरोबर आखेलि-
यांतील २ गिन्हाइकें झालीं.)

ह्या आंकड्यांमध्ये २ कारणांनीं फेरफार होण्या-

इतर राष्ट्रांनीं आपापल्या
व्यापाराचें संगोपन केलें असतां
त्यापासून ब्रिटिश राष्ट्रावर हो-
णारे परिणाम.

चा संभव आहे. (१) इतर
राष्ट्रांनीं अन्य देशांतील
माल आपल्या देशांत येऊं

न देण्याचे उपाय वाढविणें [आपल्या व्यापाराचें संगोपन
करणें] आणि (२) लोकांच्या मनोवृत्तींत बदल होणें,
म्हणजे त्यांच्या आवडींत किंवा रितीभातींत बदल होणें.
उदाहरणार्थ, केव्हां केव्हां जिनीवा येथील घड्याळांपेक्षां
इंग्लिश घड्याळें लोकांना अधिक आवडतात; परंतु पुन्हा
कांहीं काळानें इंग्लिश घड्याळांपेक्षां अमेरिकन घड्याळें
अधिक आवडूं लागतात. ह्यांतील १ ल्या कारणासंबं-
धानें विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, हल्लीं
युरोप किंवा अमेरिक खंडांतील राष्ट्रे आपापल्या व्यापा-
राचें जितकें संगोपन करीत आहेत, त्यापेक्षां कांहीं कार-
णानें पुढें कमी संगोपन करूं लागतील, असा कांहीं
फारसा संभव आज दिसत नाही. आपल्या देशांतील
यंत्रांचाच खप व्हावा म्हणून इंग्लंडाहून येणाऱ्या यंत्रां-
वर अमेरिकेंतील संस्थानांनीं कर बसविला आहे; व

ह्यामुळे तेथील शेतकऱ्यांना तेथील यंत्रे अवाच्या सवा किमती देऊन विकत घ्यावीं लागत आहेत; म्हणून ते शेतकरी कदाचित् त्या संस्थानांविरुद्ध उठण्याचा संभव आहे. परंतु अशा प्रकारचा फेरफार होईल, असेहि आपणांस धरून चालून उपयोग नाही.

तसेंच व्यापारासंबंधी हे प्रतिबंध एखाद्या राष्ट्रांत जस जसे अधिक काळ सुरू असतात, तस तसे ते सोडून देण्याचेहि अधिकाधिक जिवावर येते. कारण ह्या प्रतिबंधांमुळे जे फायदे होण्यासारखे दिसतात ते जस जसा अधिक काळ लोटेल, तस तसे पहिल्यापेक्षा अधिक सह-त्वाचे वाटू लागतात. आतां एखाद्या राष्ट्रांत जर आरंभीच अप्रतिबंध व्यापार [फ्री ट्रेड] सुरू असला, व पुढे कांहीं काळपर्यंत तो तसाच चालू राहिला, तर त्या राष्ट्राच्या हातून तेथील व्यापाराचे संगोपन [प्रोटेक्शन] होण्याचाहि संभव कमी आहे; कारण अप्रतिबंध व्यापारापासून फायदे आहेत असे ज्यांना वाटत असते, त्यांना ते फायदेहि, वरच्याप्रमाणेच जस जसा अधिक काळ लोटत जातो, तस तसे अधिक ढळढळीत दिसू लागतात. अशी वास्तविक स्थिति असल्यामुळेच काबडन ह्याला त्याच्या वेळेचे धान्यासंबंधी कायदे * [कॉर्न-लॉज]

* इंग्लंडांतील लोकांची काबडन ह्याच्या वेळेपर्यंत अशा सम-जुत होती की, परराष्ट्रांतून पाहिजे तितके धान्य आपल्या देशांत

भोडून टाकण्यास फार प्रयास पडले; तसेंच ते आतां पुन्हा सुरू करूं म्हटलें तर त्याहूनहि अधिक प्रयास पडतील. म्हणून असें म्हणण्यास हरकत नाही कीं, ज्या राष्ट्रांत व्यापाराचें संगोपन करण्याची पद्धति सुरू आहे, त्यांत ती पद्धति बंद होऊन अप्रतिबंध व्यापार सुरू होण्याचा ज्याप्रमाणें संभव कमी आहे, त्याप्रमाणेंच ज्या राष्ट्रांत अशी अप्रतिबंध व्यापार सुरू आहे, तेथें तो बंद होऊन व्यापाराचें संगोपन होण्याच्या भीतीचाहि संभव कमीच आहे.

मनोवृत्तींचा व्यापारावर जो परिणाम होतो, त्या विषयीं विचार करितांना ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे कीं, “ज्याच्याकडे राज्यसत्ता जाते त्याच्याकडेच व्यापारहि जातो,” (Trade follows the flag) :

जेजुं दिल्यास देशांतील शेतकऱ्यांचें नुकसान होईल. हें नुकसान न व्हावें, म्हणून वाहेरून येणाऱ्या धान्यावर कर वसविण्यासाठीं कायदे केलेले होते; त्यांना ‘कॉर्न-लॉज्’ म्हणत. अशा रीतीनें व्यापारास प्रतिबंध करण्यांत राष्ट्र चें खरें हित नाही, अशी रिचर्ड काव्डन ह्याची व जान ब्राइट प्रभृति त्याच्या मित्रांची खातरी झाली. तेव्हां काव्डन ह्यानें कॉर्न-लॉज् रद्द करण्याच्या उद्देशानें १८३८ त ‘एन्टी-कॉर्न-लॉ-लीग’ (धान्याच्या कायद्यांविरुद्ध मंडळी) नांवाची संस्था स्थापिली. आपला उद्देश सिद्धीस नेण्यास त्याला फार प्रयास पडले; परंतु १८४६ त त्याला यश येऊन हे कायदे रद्द झाले; व बाह्य देशांहून येणाऱ्या धान्यावरिल कर बंद झाले. त्याच्या श्रमावद्दल त्याला त्याच्या देशबांधवांनीं ७० हजार पौंड वक्षीस दिले. हा १८०४त जन्मला, व १८६५त मृत्यु पावला. हा मांचेस्तर येथील कापसाच्या कारखान्यांत भागीदार होता.

(१९८)

अशी जी पुरातन समजूत आहे, तीत पुष्कळ तथ्य आहे. तसेच ब्रिटिश वसाहतीत त्या लोकांचा अंमल सुरू होण्यापूर्वी त्या इतर राष्ट्रांतल्या मालापेक्षां ब्रिटिश माल कमी घेत; परंतु हल्लींही कमीच घेतात, असें मानण्यास कांहीं आधार नाही, असें मागे दाखविलेच आहे. शिवाय सर्व ब्रिटिश राष्ट्रांचे ब्रिटिश लोक प्रमुख आहेत; व हा संबंध हि व्यापाराच्या बाबतीत त्यांना फारच हितावह आहे. जोंपर्यंत त्यांच्याकडे हे वरिष्ठपणाचें नातें आहे, तोंपर्यंत वसाहती त्यांचा माल घेणारच. इंग्लंडांतील रितीभाती व पोषाख ह्यांचें अनुकरण इतर सर्व ठिकाणचे इंग्लिश लोक करणारच; आणि जर कांहीं कारणांमुळे त्यांची सत्ता वसाहतींना अप्रिय माली तर त्या त्यांच्या हातून जातील, व त्यांचें फार नुकसान होईल.

सारांश, वरील एकंदर विवेचनावरून पुढें लिहिल्याप्रमाणें गोष्टी ठरतात :— [१] परमुलखीं रवाना करण्यासाठीं ब्रिटिश लोक जितका माल तयार करितात, त्याच्या $\frac{१}{३}$ शेषां अधिक माल खुद्द त्यांच्या वसाहती व हिंदुस्थान ह्यांच्यांतच खपतो; [२] परराष्ट्रांत दर माणशीं जितका त्यांचा माल खपतो, त्यापेक्षां ह्या त्यांच्याच ताब्यांतील मुलखांत किती तरी अधिक खपतो; [३] त्यांच्या ताब्यांतील मुलखांत होणारा त्यांच्या मालाचा हा खप, पृथ्वीवरील इतर देशांत होणाऱ्या खपाशीं ताडून पाहतां, फारच सपाट्यानें वाढत चालला

आहे; [४] पुढील काळांत मोठ मोठ्या देशांत जर व्यापाराचें संगोपन होऊं लागलें, तर ब्रिटिश व्यापारापासून त्यांचे व त्यांच्या वसाहतींचें अधिकच हित होण्याचा संभव आहे; आणि [५] मनोवृत्तींचा व्यापाराशीं पुष्कळ संबंध आहे; म्हणून ब्रिटिश सरकारानें एकंदर वसाहतींशीं व प्रत्येक वसाहतींतील लोकांशीं चांगलें वर्तन ठेवणें हें फार महत्त्वाचें आहे; इतकेंच नाहीं तर इंग्लंडांतील लोकांनींही त्यांच्यांशीं चांगलें वर्तन ठेवण्यास जपणें हें फार महत्त्वाचें आहे.

वसाहतींच्या योगानें ब्रिटिश व्यापार वाढतो, हा जो त्यांचा पहिला उपयोग त्याविषयीं हें एवढें विवरण झालें. आतां मूळ देशांत वाढत चाललेल्या लोकसमूहाला राहण्यास जागा, हा जो त्यांचा दुसरा उपयोग त्याजबद्दल विचार करावयाचा. आतां शेतकरी जर सरकाराला आपला धारा देण्यांत कसूर करणार नाहींत, तर जोंपर्यंत राहण्यास जागा शिल्लक आहे, तोंपर्यंत ब्रिटिश लोक-वाढत चाललेल्या संख्या कितीहि वाढली तरी हरकत इंग्लिश लोक समूहाला राहण्याकडे नाहीं, व तोंपर्यंत आपला चरितार्थ वसाहतींचा उपयोग. चालण्यासहि कांहीं अडचण पडणार नाहीं, असें मि. जार्ज ह्यांचें म्हणणें आहे. तथापि ह्या वाढत चाललेल्या लोकसमूहाची काय वाट लावावयाची ह्या प्रश्नास पुढें फार महत्त्व येईल, असें धोरण दिसत आहे.

ब्रिटिश बेटांची लोकसंख्या ३,५०,००,००० आहे; व ही लोकसंख्या दर ३० वर्षांनीं दुप्पट होत

(१६०)

जाणार असा अजमास आहे. शिवाय भिक्षेकऱ्यांची संख्या हल्लीं १५ लक्ष आहे, असेंहि माहीत आहे. तसेंच लंडन शहरांत व ब्रिटिश वेदांतील इतर मोठ मोठ्या शहरांत चांगले सशक्त लोक काम करण्यास तयार असतांहि त्यांना काम-धंदा मिळत नाही, असेंहि आपण नेहमीं वाचितों. तेव्हां ह्या एकंदर स्थितीचा विचार केला असतां, ह्या फाजील लोकसमूहाची सोय लावणें हा प्रस्तुत काळीं इंग्लिशांपुढें एक फारच महत्त्वाचा प्रश्न आहे, असें म्हणावें लागतें.

वाढत चाललेल्या लोकसमूहाला राहण्यासाठीं वसाहतींची आवश्यकता आहे, असें प्राचीन काळच्या लोकांस वाटत असे; इतकेंच नव्हे, तर १०० वर्षांमागे लोकांची अशीच समजूत होती, ह्यांत संशय नाही. अगदीं परकीय देशांत जाऊन राहणें लोकांच्या फार जिवावर येत असे; कारण तेथें कायदे नवे, धर्म नवा व कदाचित् भाषाहि नवीनच; सारांश तेथें सर्व कांहीं नवें. ह्यामुळे त्या दूरच्या देशांत जाऊन राहणाऱ्या मनुष्याला आपण अगदीं परक्या ठिकाणीं येऊन पडलों आहों, असें मरेपर्यंत वाटावयाचें. युनाय्तेद स्तेत्स हें ह्या संबंधानें अपवादक आहे; कारण इंग्लंडांतील भाषा तीच तेथील भाषा आहे; व इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेच्या नमुन्यावरच थोडी बहुत तेथील राज्यव्यवस्थाहि आहे. म्हणून त्या राष्ट्रांत जाऊन राहणें त्या लोकांस हल्लीं परक्याप्रमाणें वाटत नाही. ह्यास्तव इंग्लंडांतून बाहेर राहण्यास जाणाऱ्या लोकांना ब्रिटिश वसाहतींशीं टक्कर मारण्यास युनाय्तेद स्तेत्स हल्लीं तयार आहे.

ह्या प्रश्नाचा वर वर विचार केला तर असे वाटेल कीं, ब्रिटिश वेढांतील वाढत चाललेले लोक ब्रिटिश वसाहतीं-
त राहण्यास जावोत, किंवा युनाय्तेद स्तेत्समध्ये राहण्यास जावोत; ते ब्रिटिश वेढे सोडून गेले म्हणजे झाले. बाहेर

बाह्य प्रदेशां जाणा-
ऱ्या लोकांनी इतर
देशांत जाऊन राह-
ण्यापेक्षां ब्रिटिश व-
साहतींतच जाऊन
राहवे, ह्या गोष्टीचे
महत्त्व.

कोणत्याहि देशांत गेले तरी त्या-
पासून इंग्लिशांचे नफा नुकसान
कांहीं नाहीं. एखादा मनुष्य
देश सोडून गेला म्हणजे अर्था-
तच देशांतील इतर मजुरदारांना

एक जागा रिकामी झाली. म्हणून ज्याला कामधंदा मिळत
नसेल असा एखादा मनुष्य त्याची जागा घेईल. ह्यामुळे
हा दुसरा मनुष्य निरुद्योगी राहिला असता तर देशांतील
भिक्षक्यांच्या संख्येत आणखी जी एक भर पडली
असती, तिचे भय नाहींसे झाले. तेव्हां वाढत चाल-
लेला लोकसमूह परदेशी राहण्यास गेल्याने देशांतील
भिक्षक्यांची संख्या कमी होत जाईल, हा त्यापासून एकच
फायदा जरी असता, तरी देखील हा प्रश्न फारच महत्त्वाचा
समजणे अवश्य होतें. परंतु हा फायदा एकंदर फाय-
द्याच्या निमेष आहे. आणखी दुसरा फायदा आहे;
तो असा. एखादा मनुष्य इंग्लंड सोडून दुसऱ्या देशांत
राहण्यास चालता झाला म्हणजे त्याचा व इंग्लंडचा संबंध
अगदी तुटला असे होत नाहीं. इंग्लंडांत तो असतो
तेव्हां तो तेथील जिनसांचा उत्पादक असतो; परदे-
शांत जाऊन राहिला कीं, ग्राहक बनतो. अ इंग्लंड

सोडून परदेशांत राहण्यास गेला अशी कल्पना केली; तर ह्यामुळे त्याची रिकामी जागा बला मिळते, एवढा एकच कांहीं फायदा नाही. आणखी दुसरा फायदा आहे, तो असा की, परदेशांत जाऊन तो जो पैसा मिळविणार त्या पैशाने इंग्लंडांत उत्पन्न होणारे जिन्नस मागविणार; व ह्यामुळे इंग्लंडांतील क मजुराला थोडा बहुत कामधंदा मिळणार. तेव्हां ज्या देशांत ब्रिटिश व्यापाराला बंदी नाही, अशा कोणत्याही देशांत जर तो जाईल, तर वर लिहिलेले दोन्ही फायदे होतील. परंतु कोणत्या देशांत ब्रिटिश माल कोणत्या प्रमाणाने खपतो, ह्याविषयी मागे जे आंकडे दिले आहेत, तिकडे लक्ष दिले पाहिजे; आणि तो कोणत्या देशांत जातो, तेहि इंग्लिशांस किती महत्त्वाचे आहे, ते ध्यानांत आणिले पाहिजे. अशी कल्पना करूं की, **क्ष, य** आणि **झ** हे इंग्लंड सोडून परदेशांत राहण्यासाठीं इंग्लंडाहून निघाले. **क्ष** युनाय्तेद स्तेत्समध्ये जात आहे; तेव्हां मागील प्रमाणाप्रमाणे तो इंग्लंडचा माल दरसाल १० शिलिंगांचा घेईल. **य** कानड्यामध्ये जात आहे; तो दरसाल २ पौंडांचा घेईल; व **झ** आख्रेलियांत जात आहे; तो दरसाल ८ पौंडांचा घेईल. तेव्हां इंग्लंडांतून जाणाऱ्या लोकांनीं युनाय्तेद स्तेत्समध्ये न जातां ब्रिटिश वसाहतींतच राहण्यास जावे, ही गोष्ट इंग्लिशांच्या किती हिताची आहे, ते ध्यानांत येणार आहे.

सारांश, वाढत चाललेल्या ब्रिटिश बेटांतील लोक-

समूहाला कित्येक वर्षे पुरेल इतकी उत्तम जागा ब्रिटिश वसाहतींमुळे झाली आहे. तसेच हल्लींच्या वस्तुस्थितीकडे लक्ष दिले असतां: युनाय्तेद स्तेत्समध्ये न जातां ह्या लोकांनीं ब्रिटिश वसाहतींतच राहण्यास जावे; म्हणून त्या वसाहतींतील लोकांच्या मनांतील इंग्लिशांविषयींचे प्रेम त्यांनीं कायम राखणे, ही गोष्ट ब्रिटिश व्यापारास अत्यन्त महत्त्वाची आहे.

वसाहतींमुळे इंग्लिशांचे सामर्थ्य वाढते, म्हणजे त्यांना राजकीय महत्त्वहि प्राप्त होते, हा त्यांचा शेवटचा म्हणजे ३रा उपयोग होय. लहान लहान राष्ट्रे मोडून वसाहतींमुळे इंग्लि- त्यांचीं हळू हळू मोठालीं राष्ट्रे बनत शांचे स मर्थ्य वाढते. चालली आहेत, असे इतिहासावरून दिसून येते; म्हणून युरोपांतील राष्ट्रांच्या योग्यतेची तुलना त्यांच्या फक्त युरोपांतील विस्तारावरून हल्लीं कोणी करित नाहींत, तर पृथ्वीवरील त्यांच्या विस्तारावरून करितात, असे पूर्वी लिहिलेच आहे. शिवाय, ब्रिटिश राष्ट्र, रशिया आणि युनाय्तेद स्तेत्स ह्यांसारखी विस्तृत राष्ट्रेच पुढील काळीं महत्त्वाचीं बनतील असेही उघड आहे. तसेच ह्या मोठाल्या राष्ट्रांपैकी रशिया व युनाय्तेद स्तेत्स ह्यांसारख्या राष्ट्रांचा कल व्यापाराचे संगोपन करण्याकडे दिसत असल्यामुळे लहान लहान राष्ट्रांची स्थिति हळू हळू अधिकाधिक भयंकर होत नाईल; कारण तीं राष्ट्रे आणि त्यांचा व्यापार त्यांच्या फार बलाढ्य अशा ह्या शेजाऱ्यांवर अवलंबून राहणार आहे.

ह्यावर कित्येक असें म्हणतील कीं, एलिझाबेथ राणीच्या वेळीं जरी इंग्लंड अगदीं लहान होतें, तरी तेव्हां इंग्लिशांचें चांगलें चाललें होतें; तेव्हां पुन्हा कदाचित् तें तेवढेंच झालें तरी त्यांचें चांगलें कां चालणार नाहीं ? ह्यावर उत्तर इतकेंच आहे कीं, एलिझाबेथच्या काळीं इंग्लिशांचें विशेष चांगल्या रीतीनें चाललें होतें, असें त्यांच्या पूर्वजांना वाटत नव्हतें, व म्हणून राष्ट्राचा विस्तार करण्यासाठीं हरएक प्रकारची खटपट त्यांनीं केली. शिवाय लहान लहान राष्ट्रांना लहान मुलांची उपमा देतात; आणि अशा रीतीनें त्यांचा चांगलेपणा दर्शवितात. आतां लहान मुलें लहान मुलांत आहेत तोपर्यंतच आनंदांत असतात; परंतु मोठ्या माणसांत जर तीं मिसळलीं, तर त्यांना इजा पोहोचण्याचा फार संभव असतो. तेव्हां युनायटेड स्टेत्स हीं संस्थानें ज्याप्रमाणें परस्परांस चिकटून राहण्याचा प्रयत्न करितात, त्याप्रमाणेंच परस्परांस चिकटून राहण्याचा प्रयत्न करणें ब्रिटिश वसाहतींना व मुलखांना हितावह आहे, हें उघड आहे. स्वतंत्र झाल्यानें मोठमोठ्या राष्ट्रांकडून व्यापारा-संबंधानें किंवा राजकीय संबंधानें त्यांना फार त्रास पोहोचणार आहे; म्हणून ह्याचा विचार ब्रिटिश राष्ट्रांतील प्रत्येक वसाहतीनें व देशानें करणें अवश्य आहे.

परंतु कित्येक इंग्लिश लोक म्हणतील कीं, “इंग्लंडशीं संबंध ठेवण्याची इच्छा वसाहतींनीं करणें हें त्यांच्याच फायद्याचें आहे. पहा, आम्ही त्यांना

व्यापारासंबंधाने स्वातंत्र्य दिले आहे; आरमार ठेवून आम्ही त्यांचे संरक्षण करितो; त्यांच्या हितासाठी आम्ही युद्धे करितो; आणि इतकेहि असून त्यांच्यापासून आम्हांस प्रत्यक्ष फायदा कोणताहि नाही. इतकेच नव्हे, तर त्यांच्यामुळे आम्हांस वारंवार अडचणी येतात; व केव्हां केव्हां युद्धप्रसंगहि येतात. इतर राष्ट्रांना देखील त्यांच्या वसाहतीपासून व्यापारासंबंधाने इंग्लंडाप्रमाणेच मोठाले फायदे झालेले आहेत. असे असतां हि त्या वसाहतींच्या संरक्षणाकरितां इंग्लंडापेक्षां त्यांनीं कमी खर्च केला आहे; इतकेच नव्हे तर, त्या वसाहतीपासून मनुष्यांची व पैशांची मदतहि त्या राष्ट्रांनीं मिळविलेली आहे. तेव्हां आमच्या वसाहतींकरितां जर आम्ही इतके करीत आहो, तर त्या होऊनच आम्हांस धरून कां राहणार नाहीत ? ”

थोड्या वर्षांपर्यंत अशी स्थिति पुष्कळ अंशाने होती खरी. सर्व ब्रिटिश राष्ट्रांचे संरक्षण करण्याचे ओझे इंग्लंडावरच होते. प्रसंग येईल तेव्हां लढावे, नाही तर वसाहतीपासून
त्यांना लष्करी मदत होते,

आपापला धंदा करावा, अशा प्रकारची वसाहतींची पुष्कळ फौज असे व त्यांच्या किनाऱ्यांच्या संरक्षणापु-

रते थोडेसे त्यांचे आरमारहि असे. ह्याशिवाय प्रत्यक्ष इंग्लंडास म्हणून त्यांची मदत मुळीच नसे. परंतु आतां हा सर्व प्रकार बदलला आहे. ह्या वसाहतींची मदत इंग्लिशांनीं मागितली नसतां हि त्यांनीं विलक्षण उदार

बुद्धीने एका युद्धांत इंग्लिशांस उत्तम प्रकारची मदत करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. वास्तविक रीतीने पाहिले असतां ह्या युद्धाशीं त्यांचा कांहींच संबंध नव्हता; ब्रिटिश राष्ट्रांत त्या मोडतात, एवढाच काय तो त्यांचा संबंध. अशा प्रकारचे उदारपणाचे उदाहरण इतिहासांत सांपडणे फार कठीण. ह्यांपैकीं एका वसाहतीच्या मदतीचा इंग्लिशांनीं स्वीकारहि केला. ही वसाहत न्यू साउथ वेल्स होय. तांबड्या समुद्राच्या किनाऱ्यावर लढाई सुरू असतां इंग्लिश शिपायांबरोबर ह्या वसाहतीतील इंग्रज लोक त्यांच्याप्रमाणेच निकराने लढले आहेत. ह्यापुढे जेव्हां जेव्हां एखाद्या राष्ट्राच्या मनांत इंग्लंडावर हल्ला करण्याचा विचार येईल, तेव्हां तेव्हां इंग्लंड म्हणजे युरोपांतील वायव्य दिशेकडील एक लहानसें बेट, असें समजून हल्ला करून उपयोग नाही, तर पृथ्वीवरील लोकसंख्येच्या $\frac{1}{4}$ लोकसंख्या ज्या राष्ट्रांत आहे, त्या राष्ट्राशीं लढावयाचे आहे, असें समजून त्यानें चालले पाहिजे.

शेवटीं, ह्या वसाहती इंग्लिशांच्या हातून गेल्या असतां काय परिणाम होईल, ह्याची कल्पना करूं.

वसाहतीबरोबरचा
इंग्लिशांचा व्यापार
बुडाला असतां हो-
णारे परिणाम.

ब्रिटिश वसाहती हीं जर तितकीं
परकीय राष्ट्रे असतीं, तर त्यां-
च्यांशीं इंग्लंडचा जितका व्यापार

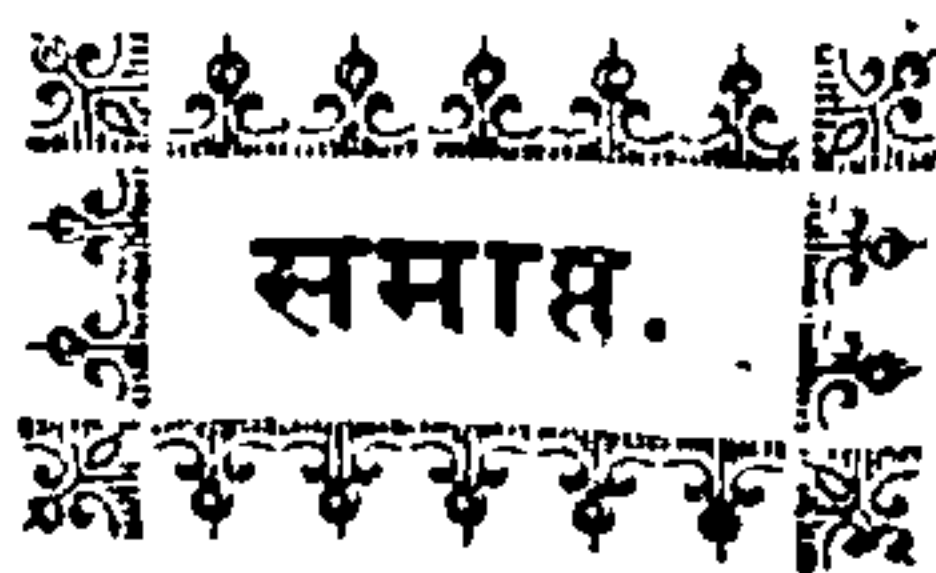
असता, त्यापेक्षां त्या त्यांच्या ताब्यांतील वसाहती अस-
ल्यामुळे हल्लीं जास्त व्यापार चालत आहे. म्हणून त्या

इंग्लंडच्या हातून गेल्यानें ब्रिटिश “व्यापाराचा
 ऱ्हास” होणार आहे. “व्यापाराचा ऱ्हास” असें म्हट-
 ल्याबरोबर जी भयंकर स्थिति मनांत येते, त्याहून अधिक
 भयंकर स्थिति दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीनें मनांत यावयाची
 नाही. ब्रिटिश व्यापाराचा ऱ्हास झाल्यानें इंग्लंडांतील
 गिरण्या बंद पडतील, पदार्थांच्या किमती वाढत जातील
 आणि जिकडे तिकडे लोक दुःखी व असंतोषी होऊन
 त्यांतून सुटका होण्याचेहि उपाय राहणार न हीत.

ब्रिटिश वसाहतींची स्थिति काय आहे व त्या
 वसाहती निरंतर त्यांनीं आपल्या ताब्यांत कां राखिल्या
 ताब्यांत कशा पाहिजेत ह्याविषयी थोडक्यांत येणेंप्रमाणें
 खाव्या.

इकीगत झाली. “त्या त्यांनीं ताब्यांत कशा
 राखाव्या” ह्याविषयीं एकदोन गोष्टी आतां सांगाय-
 ळ्या आहेत. अनेक देश जर केवळ राजकीय संब-
 दानें एकत्र असतील, व त्या सर्वांमुळे जें एक राष्ट्र
 बनतें त्या राष्ट्राविषयींचा खरा अभिमान जर
 त्यांच्या ठिकाणीं नसले, तर नुसत्या राजकीय संबंधांच्या
 त्यांच्या ऐक्याची कांहींच किंमत नाही असें म्हणण्यास,
 मत्तवाय नाही. ब्रिटिश राष्ट्र हल्लीं दोन्ही दृष्टीनें एकत्र
 आहेच; म्हणून तें एकत्र कसें करावें, हा प्रश्न आपणां-
 पुढें हल्लीं नाही; तर त्यांचें ऐक्य कायम कसें राखावें,
 हा आहे. हें ऐक्य कायम राखणें ही गोष्ट, इंग्लंडांतील
 लोकांच्या वर्तनावर मुख्यत्वे अवलंबून आहे, असें म्हण-

ण्यास हरकत नाही. वसाहतींपासून त्यांना मार्गे फायदा झालेला आहे, हल्लीं होत आहे, आणि पुढें ह्याहूनहि अधिक होण्याचा संभव आहे. तर मग ज्या मित्रांपासून ह्याचप्रमाणें तिन्ही काळीं फायदा होतो, अशा मित्राला ज्या रीतीनें वागविणें योग्य होईल, त्याच रीतीनें ह्या वसाहतींनाहि इंग्लिशांनीं वागविलें पाहिजे; ज्या गोष्टी केल्या असतां त्यांचीं मनें शुब्ध होतील त्यांचा अत्यन्त तिरस्कार केला पाहिजे; वसाहतींचें जें कल्याण तेंच आपलेंहि कल्याण, असें त्यांनीं स्पष्टपणें समजलें पाहिजे; आपल्याबद्दल पूज्यबुद्धि वसाहतींनीं प्रदर्शित केली असतां त्याजबद्दल त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन केलें पाहिजे; इंग्लिशांस मदत करण्याची इच्छा त्यांनीं दर्शविली असतां त्या प्रसंगीं त्या मदतीची जी विशेष आवश्यकता नसली तरी पुढील काळावर नजर देऊन त्यांच्या मदतीबद्दल आपली संमति इंग्लिशांनीं त्यांना प्रदर्शित करण्याची, सावधगिरी ठेविली पाहिजे; आणि इतक्या सर्व गोष्टी जोंपर्यंत इंग्लिश लोक करीत आहेत, तोंपर्यंत इंग्लिशांपासून स्वतंत्र होण्यासाठीं वसाहती आपण होऊनच प्रयत्न करवयास लागतील, अशी भीति बाळगण्याचें त्यांना कांहींच कारण नाही.

समाप्त.

(१६९)

पुस्तकावरील अभिप्राय.

आपल्या पुस्तकाचा बराच भाग वाचून पाहिला. एकंदरीने भाषांतर सुरेख झाले आहे. पुस्तक आश्रय देण्यास अगदी योग्य आहे.

(सही) बळवंत रामचंद्र सहस्रबुद्धे, बी. ए.
एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर, दक्षिण भाग.

“ I have gone through a considerable portion of your book. The translation, on the whole, is very well done. The book fully deserves patronage. ”

(Sd.) B. R. Sahasrabudhe, B. A.
Educational Inspector, S. D.

“ आपले भाषांतर सरळ व सुबोध झाले आहे. एकंदरीत आपले पुस्तक संग्राह्य आहे, याबद्दल कांहीं संशय नाही. ”

(सही) विष्णु मोरेश्वर महाजनि, एम्. ए.
एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर, वऱ्हाड.

“ Your translation is simple and in-

telligible. Your book undoubtedly is worth having. ”

(Sd.) V. M. Mahajani, M. A.
Educational Inspector, Berar.

I have gone through the proof-sheets of your work. I am glad to say that the translation is intelligible and simple. You have selected a useful book for your translation. Marathi readers ought to patronize your work more than translations of novels.

(Sd.) C. V. Vaidya, M. A. L. L. B.
Prant Judge, Ujjain.

In returning the 3rd. Vol. of your Manuscript Translation of “ Our Colonies & India, ” I am glad to say that I have gone through it, and found it very instructive and interesting at the same time. The style is plain and pure, and is sure to attract a large number of the Marathi readers. The subject is grand and most instructive, and as it is intimately connected with the rise and prosperity of our rulers, it is quite necessary that the book, which treats of it, must be within the reach of all the Marathi readers.

(१७१)

The merits of the book shall speak for themselves. In fine, your attempt is laudable, and your translation will be a very useful and valuable addition to Marathi literature.

(Sd.) R. V. Gadre, B. A.
Dy. Edl. Inspector, Thana.

पुस्तक उत्कृष्ट झालें आहे.

(सही) निळकंठ विनायक छत्रे, बी. ए.
एल. सी. ई.

डेप्युटि एज्यु. इन्स्पे. नाशिक.

तुमची भाषा साधी सुबोध आहे. अशीं पुस्तकें मराठींत भाषांतर झालीं असतां फार उपयोग होईल, असें माझे मत आहे. पुस्तक तयार झालें म्हणजे एक प्रत माझेकडे पाठवावी. मी आनंदानें विकत घेईन. आपल्या पुस्तकास लोकाश्रय चांगला मिळेल, असा मला भरंवसा आहे.

(सही) आपणाजी रामचंद्र अत्रे. बी. ए.
डेप्युटि एज्यु. इन्स्पे. अहमदनगर.

(१७२)

I have gone through a considerable portion of your manuscript copy of "Our Colonies & India." The style is easy and simple, and the Marathi reading public ought to feel highly obliged to you for giving them an easy access to such a store of useful and instructive information as your book contains on questions of the greatest importance. I trust that your book will be a very valuable addition to the vernacular literature, and that it deserves the fullest patronage from those for whom it is intended.

(Sd.) S. K. Bhagwat, B. A. L. L. B.

I have read a considerable portion of your हिंदुस्थान आणि ब्रिटिश वसाहतो. The story is told in an interesting manner, and will be of great use to Marathi readers, in as much as it gives the events in a connected series without puzzling the reader with a crowd of dates.

(Sd.) B. V. Bhide, B. A.
Dy. Edl. Inspector, Khandesh.

I have gone over a considerable portion of “ हिंदुस्थान आणि ब्रिटिश वसाहती, ”—being an adaptation of Pro: Cyril Ransome’s “ Our Colonies and India. ” The original is in the form of an address; but Mr. Natekar has done well in giving it the form of a narrative in Marathi. On the whole, the work has been fairly well done; and as to the importance of the subject to us all, and especially to pure Marathi readers, there can be no two opinions on the subject. I trust, therefore, that the book will be largely patronized by the public.

(S.I.) Narayan L. Phadke, B. A.
First Asstt. B. J. High School, Thana.

वि. वि. रानसमकृत “ कॉलनीज ऍन्ड इंडिया ” पुस्तकाच्या लेखी भाषांतराची प्रत आपण मजला वाचण्याकरितां दिली, त्यांतील बरेच भाग मी वाचून पाहिले; व कित्येक ठिकाणीं मुळाशींहि तें ताडून पाहिले. सदर पुस्तक हें प्रोफेसर सीलीच्या “ Expansion of England ” नांवाच्या पुस्तकाचें थोडक्यांत सार आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. भाषांतराची भाषा सोपी व सरळ आहे, व शुद्ध मराठी वाचकांस हें इंग्रजीचें

भाषांतर आहे, असे वाटणारें नाहीं. सीली ह्यांच्या पुस्तकाचें भाषांतर माझ्या हातून झालें असल्यामुळे त्याच विषयावर हें पुस्तक फार चांगलें झालें आहे, असें मला म्हणावें लागतें. आज आपल्या देशास अशाप्रकारच्या लेखांची अत्यंत आवश्यकता आहे, हें कोणीहि कबूल करील. ह्यावरून आपलें पुस्तक चांगल्या आश्रयास पात्र आहे, व तो आश्रय आपणांस मिळऊहि, अशी मला आशा आहे. कळवें, लोभ करावा, हे विनंति.

(सही.) गोविंद सखाराम सरदेसाई. बी. ए.

गायकवाड राजकुमारांचे शिक्षक.

I have read a portion of your translation of Ransome's well-known work on India. From the few pages, kindly sent by you for my perusal, the translation appears to be well executed; and I make no doubt that it would be a welcome addition to Marathi literature, and such an agreeable relief from the dull monotony of trashy novels which seem to form the main bulk of the modern day Marathi Literature.

Wishing your new enterprize every success.

(Sd.) Gopal V. Panandikar.

Dy. Edl. Inspector, Kolaba,